

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ
BULLETIN **ВЕСТНИК**
of L.N. Gumilyov Евразийского национального
Eurasian National University университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№1(138)/2022

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Нур-Султан, 2021

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Жанат	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Бахтикиреева Улданай	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей
Беженару Людмила	ф.ғ.д., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргүл	ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Біжкенова Айгүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Гасанов Заур	PhD, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы, Баку, Әзірбайжан
Жақыпов Жантас	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Жан Динжин	PhD, проф., Миньцзу университеті, Пекин, Қытай
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ержласун Гүлжанат	PhD, проф., Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
Кемеңгер Қайырбек	ф.ғ.к., кауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Нуриева Фануза	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Райхл Карл	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Хисамитдинова Фирдаус	ф.ғ.д., проф., Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башқұртстан, РФ
Чернявская Валерия	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Шәріп Амантай	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгей университеті, Измир, Түркия
Янковски Хенрих	PhD, проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Журнал менеджері: А.Оқап

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 19.02.2021 ж.
№KZ53VPY00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 15 дана.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1,
тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief Dikhan Kamzabekuly

Doctor of philology, academician of NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief Zharkynbekova Sholpan

Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Editorial board

Aimukhambet Zhanat	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof., RUDN University, Moscow, Russia
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. Higher school of linguodidactics and translation, Saint Petersburg, Russia
Erzhiasun Güljanat	PhD, Prof., Hasi Bayram Veli University, Ankara, Turkey
Gassanov Zaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
Kemenger Kaiyrbek	Can. of philology, assoc. professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof., UFRK RAS, Ufa, Bashkortostan, RF
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint national Committee on languages and international education, Washington, USA
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Managing Editor: A.Okap

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year Circulation: 15 copies.

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

Главный редактор Дихан Камзабекулы

доктор филологических наук, академик НАН РК, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Зам. главного редактора Шолпан Жаркынбекова

доктор филологических наук, проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Жанат	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. Российский университет дружбы народов, Москва, Россия
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Ержласун Гульжанат	PhD, проф. Университет Хаджи-Байрам Вели, Анкара, Турция
Каскабасов Сеит	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамского университета, Потсдам, Германия
Кеменгер Кайырбек	к.ф.н., ассоц. проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный Национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
Сатенова Сериккуль	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Тажibaева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Турьsbек Рахимжан	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф., УФИЦ РАН, Уфа, Башкортостан, РФ
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, РФ
Шарип Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
Экиджи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Менеджер журнала: А.Окап

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 15 экземпляров.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Филология сериясы, №1(138)/2022

Мазмұны

ЛИНГВИСТИКА

К.Б. Кудеринова Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы	8
Ж.А. Жақыпов, Г.Т. Шаймерден Абай «Қара сөздеріндегі» синонимдердің қолданысы	19
С.А. Садықова, А.А. Сагиданова Ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі коронавирус пандемиясына қатысты өзгерістер	32
А. Аманбаева, Ж. Жұмабаева Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: орфография және орфоэпия	40
А.А. Букаева, Г.О. Сыздықова Қазақ заңгерлік дискурсындағы «қылмыс» концептісі	48
Б.И. Нұрдәулетова Жыраулар мәтініндегі поэтикалық-психологиялық параллелизмдердің прагматикалық сипаты	59
Г.С. Ахметова Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері	71
А.Е. Агманова, А.А. Рубас Оқу дискурсындағы жеке сананың өзектенуі	79
Ж.К. Адилова, А.А. Қасымова Қазақ және көне түркі топонимдік жүйесінің ортақ белгілері	87
Б.Г. Смагулова, Ш.К. Жаркынбекова Ресей медиадискурсындағы Қазақстан бейнесінің метафоралық репрезентациясы (2010 жылдан 2021 жылға дейінгі кезең ішінде)	96

ӘДЕБИЕТТАНУ

Ұ. Сәменқызы, Р. Тұрысбек Қазіргі тарихи романдағы шығармашылық қиялдың орны	112
Г.С. Сағынадин Балалар фольклоры және көркем бейне	123
Б.Т. Нұриман Әлемдік фольклортанудағы «перформанс» (performance) теориясы және оның түркі фольклорындағы көрінісі	135
Ж. Бейсенұлы, М.Арслан Қазақ-өзбек әдеби байланысы	144
Қ.Р. Кемеңгер Абай шығармалары – А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде	155

АУДАРМАТАНУ

Ж.М. Қалибаева, Ж.А. Жапарова Аударманың жалған (өтірік) достары тілдік ассиметрия диалексема түрінде табылу себептері	164
---	-----

**Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Philology Series, №1(138)/2022**

Contents

LINGUISTICS

K.B. Kuderinova <i>Traditional Kazakh speech production</i>	8
Zh.A. Zhakupov, G.T. Shaimerden <i>The use of synonyms in Abai's "Words of wisdom"</i>	19
S.A. Sadykova, A.A. Sagidanova <i>Changes in english, kazakh and russian languages during the coronavirus pandemic</i>	32
A. Amanbayeva, J. Zhumabayeva <i>Kazakh script based on Latin graphics: spelling and orthoepy</i>	40
A.A. Bukayeva, G.O. Syzdykova <i>The concept of "crime" in the Kazakh legal discourse</i>	48
B.I. Nurdauletova <i>The pragmatic nature of the poetic-psychological parallelisms in zhyrau texts</i>	59
G.S. Akhmetova <i>Etymological features of toponymic names of the Abay region</i>	71
A.E. Agmanova, A.A. Rubas <i>Actualization of individual consciousness in academic discourse</i>	79
J.C. Adilova, A.A. Kasimova <i>Common features of the Kazakh and ancient Turkic toponymic system</i>	87
B.G. Smagulova, Sh.K. Zharkynbekova <i>Metaphorical Representation of the Image of Kazakhstan in Russian Media Discourse (from 2010 to 2021)</i>	96

LITERARY STUDIES

U. Samenkyzy, R. Turysbek <i>The role of the creative imagination in the modern historical novel</i>	112
G.S. Sagynadin <i>Children's folklore and artistic image</i>	123
B.T. Nuriman <i>The Theory of "Performance" in world folklore studies and its view in Turkic Folklore</i>	135
Zh. Beisenuly, M. Arslan <i>Kazakh-uzbek literary connections</i>	144
K.R. Kemengger <i>Abai's works are in the work of A. Baitursynuly «Adebiet tanytkysh»</i>	155

TRANSLATION STUDIES

Zh.M. Kalibayeva, Zh.A. Zhaparova <i>"False friends" of the translator as symmetric dialexemes, causes of occurrence</i>	164
---	-----

Содержание

ЛИНГВИСТИКА

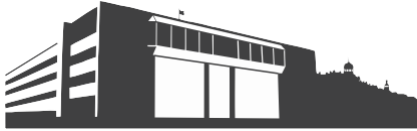
К.Б. Кудеринова <i>Традиционное казахское речепроизводство</i>	8
Ж.А. Жакупов, Г.Т. Шаймерден <i>Использование синонимов в «Словах назидания» Абая</i>	19
С.А. Садыкова, А.А. Сагиданова <i>Языковые изменения в английском, казахском и русском языках, связанные с пандемией коронавируса</i>	32
А. Аманбаева, Ж. Жумабаева <i>Казахская письменность на основе латинской графики: орфография и орфоэпия</i>	40
А.А. Букаева, Г.О. Сыздыкова <i>Концепт "преступление" в казахском юридическом дискурсе</i>	48
Б.И.Нурдаулетова <i>Прагматический характер поэтико-психологических параллелизмов в текстах жырау</i>	59
Г.С. Ахметова <i>Этимологические особенности топонимических наименований Абайского региона</i>	71
А.Е. Агманова, А.А. Рубас <i>Актуализация индивидуального сознания в учебном дискурсе</i>	79
Ж.К. Адилова, А.А. Қасымова <i>Общие черты казахской и древнетюркской топонимической системы</i>	87
Б.Г. Смагулова, Ш.К. Жаркынбекова <i>Метафорическая репрезентация образа Казахстана в российском медиадискурсе (за период с 2010 по 2021 гг)</i>	96

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

У. Саменкызы, Р. Турысбек <i>Роль творческого воображения в современном историческом романе</i>	112
Г.С. Сагынадин <i>Детский фольклор и художественный образ</i>	123
Б.Т.Нуриман <i>Теория «Перформанса» (Performance) в мировой фольклористике и ее взгляд в тюркском фольклоре</i>	135
Ж. Бейсенулы, М.Арслан <i>Казахско-узбекская литературная связь</i>	144
К.Р. Кеменгер <i>Произведения Абая – в труде А.Байтурсынулы «Адебиет танытқыш»</i>	155

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

Ж.М. Қалибаева, Ж.А. Жапарова <i>Ложные друзья переводчика как ассиметричные диалексемы, причины возникновения</i>	164
---	-----

XFTAP 16.21.55

К.Б. Кудеринова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail:kuderinova_70@mail.ru)

Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамы*

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ ауызекі немесе жазба тілінің грамматикалық, стильдік, этикалық нормадан қол үзіп, жасанды, аударма қазақ тілі болып бара жатқаны өзекті мәселе ретінде қойылады. Мәселені шешу үшін сөзсаптам ұғым-термині ұсынылады. Сөзсаптамды қазақ сөз өнерінің басты категориясы ретінде алып, бұл терминнің «стиль» және «норма» терминдерінен айырмашылықтары көрсетіледі. Сөзсаптам категориясын анықтаудағы А.Байтұрсынұлы пікірінің және Р.Сыздық көзқарасының ғылымилығы дәйектеледі. Сөзсаптам – сөз өнерінің бірлігі, стиль – стилистиканың бірлігі, стиль негізінен тарихи сипатты, қоғаммен, әлеуметпен бірге өзгеріп, нормаларынан айнып отыратыны, тұрақсыз, құбылмалы екені, сөзсаптамтілді ортадан жоғары деңгейде білетін тұтынушыларға міндетті, барлық стиль түрлеріне негіз болатын норма екені айтылады. Сөздің тыңдаушы мен оқушыға әсер ететіндей жетуі үшін сөзсаптамзаңдылықтарын, нормасын білу қажеттілігі айтылады. Сөзсаптам нормасы қазіргі қазақ сөзінде жоғалып бара жатқандықтан оны дәстүрлі сөз саптау нормасынан іздеу қажеттігі қойылады. Сөзсаптам біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөз алушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой, не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз деп анықталады. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің басты категориясы. Негізгі бірліктері – мәтін және абзац. Көптің алдында айтылған ауызша шаршысөзде сөз тіркестері мен сөйлемдердің ерекше стильде болуы емес, ойдың, яғни мәтіннің нормаға сай және қисынды болуы маңызды.

Кілт сөздер: стиль, стилистика, сөз өнері, сөзсаптам, лингвостилистика, стильдік қате.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-8-18

*Зерттеу ИРНAP08856640 «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» атты мемлекеттік грант аясында жүргізілді.

Кіріспе

Қазіргі қазақ тілі (язык),сөзі (речь), сөз алуы (речевая деятельность), шаршытоп алдында сөйленген ауызша сөзде болсын, жазба сөзде болсын, грамматикалық, стильдік, этикалық нормасынан қол үзіп бара жатқан, жасанды қазақ тілі, аударма қазақ тілі болып отырғаны ешкімге жасырын емес. Қазақ тіліндегі білім, ғылым, БАҚ мәтіндері орыс тілінің

грамматикалық жүйесі мен сөйлеу стилі араласқан, сана тұшынып қабылдай алмайтын аударма тілмен жазылып жатыр. Қазақ тілінің лексикалық бірліктері орыс не ағылшын ойлауымен құрылған сөйлемдерге салынып, қазақ тілі «қиын тілдер» қатарына қосылып отыр. Оның себебі қазақ тілі өзінің ұлттық, дәстүрлі сөзінің құрылымы мен стилінен ауытқып қана қоймай, оның үстіне жазба тілдің, сондай-ақ функционалды стильдердің тезіне салған мәтіндерді «жамап», қабылдау мен түсінуді ауырлатудан.

Мәселенің қойылуы

Сол себепті бүгінгі жастар, тіпті орта жастағылар да қазақ әдеби тілінің нормаларын тап басып, тани алмайтынды шығарды. Норма болып табылатын, қалыпты қолданыстарды ерекше қолданыстар деп, тіпті қате қолданыстар деп, ал қате қолданыстарды қалыпты норма немесе ерекше қолданыстар дейтін болды. Мысалы, *Салмағына қарай алмағы да жаман болмаған шығар, айтыс ақындары айтысқан сайын бір-бір “темір тұлпар” мініп жатады. Аздап жүрексініп алған соң үшінші жұмысшыға барды (А.Тойшыбайұлы, “Қалай қарасаң, солай көрінеді” //patys.kz). Мәселен, мыңдаған қытайлықтар қазақтың қарашиштарына үйленіп, азаматтық алуда (Жас Алаш, 6 қыркүйек, 2011)* деген сөйлемдердегі қарамен белгіленген сөздерді филолог-студенттер стилистикалық талдау кезінде қате қолданыс деп бағалап жатыр. Және бұл үдерістердің жастар, студенттер мен магистранттарға жаппай тән болуы – ойланатын мәселе.

Оның бір себебі грамматикалық, этикалық, коммуникативтік нормасы бұзылған мәтіндердің оқулыққа еніп, баспасөзден жиі естілуінде болып отыр. Қазақ тілін деңгейлеп оқытуға, үйренуге қажетті оқу мәтіндерінің тапшылығында, әрі қателігінде болып отыр. Мысалы, «Атамұра» баспасынан шыққан «Математика» оқулығына назар аударайық (авторлары – Алдамұратова Т.А., Байшоланова Қ., Байшоланов Е.С.). Алғы сөзден басталған көптік жалғауының артық қолданысы мәтінді түсінуге кедергі келтіреді: *«Бастауыш сыныптарда натурал сандарға амалдар қолдануды үйренгенсіңдер. Есептеулерде натурал сандардан өзге жай бөлшектер және ондық бөлшектер де қолданылады. 5-сыныпта жай бөлшектер мен ондық бөлшектерді пайдаланып, өрнектердің мәнін табуды, теңдеулер шешуді, процентке есептер шығаруды және т.с. үйренесіңдер» (3-бет). Мына сандарлы цифрлармен жазыңдар». «Көп қабатты үйдегі пәтердердің есіктері сыртындағы пәтер нөмірін көрсететін сан металдан жасалған цифрлардан құрастырылады. Егер осы үйде 120 пәтер болса, барлық пәтерлер нөмірін көрсететін сандар неше металл цифрлардан құрастырылады» (8 бет). Оқулық осындай қате сөйлемдерден ғана тұрады деуге болады. Авторлар – орыстілді немесе орыс тілінен аударып құрастырған немесе оқушының түсінігін ойламайтын, тілге салғырт қарайтын немқұрайлы замандастар. Авторлар қазақ тіліндегі көптік жалғауы мен орыс тіліндегі көптік жалғауының мағыналарын, қызметін білмейді. Қазақ тіліндегі көптік жалғауы көбіне меңзеу, топтау, болжау мағыналарын беретіндіктен есептің берілуін түсіну қиын.*

Ал мына сияқты үш сөйлемнің екеуі қате болатын тұстар оқулықтың өн бойына тән: *«Кітап 3-бетінен бастап 3 цифрмен нөмірленген. Кітаптың барлық беттері 1315 цифрмен нөмірленген. Кітапта неше бет бар?» (8 бет).*

Сондықтан да білім алушылардың, жастардың қазақ мәтіндерінің дұрыс нормасы қандай болуы керектігін білмегендігін жазғыра алмайсыз. Бірақ бұл тілдің дамуы мен жетілуіне, өміршеңдігіне аса қауіпті.

Қазақ тіл білімі мен әдістемесінде бұл тақырыпқа қатысты пәндер, зерттеулер, тұжырымдар, пікірлер бар. Ұғымдар мен терминдер жүйесі де қалыптасып қалды. Ең үлкен пән «Тіл мәдениеті» мен «Стилистика» мәтіндегі жеке сөз қолданыстарына, көріктеуіш құралдарына (метаформа, эпитет, кейіптеу, тұрақты сөз тіркестері, окказионализмдер, плеоназмдар) назар аударады. Бірақ бұл зерттеулердің нәтижесі қазіргі қазақ сөзінің сапасын

көтеруге септігін тигізе алмай келеді. Оның басты себебі айтылатын ой, пікір сыртқа жекелеген сөз не, сөз тіркесі, тіптен сөйлем түрінде де емес, абзац, күрделі фразалық тұтасым, мәтін болып, ойдың макроаңбасы болып шығатындықтан мәтіннің құрылымдық және стильдік ұйымдасуын қарастыру қажет екен.

Мақсаты

2020 жылы «Мәңгілік елдің» ғылыми негіздері (XXI ғасыр білімі, гуманитарлық саладағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) бағыты бойынша 27 айлық мемлекеттік грантқа «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасы» тақырыбында зерттеуге өтінім бергендегі негізгі мақсат – ұмыт болып бара жатқан қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамының құрылымы, жүйесі, нормасы мен стилін ертегі, аңыз, ең алғашқы публицистикалық мақалалар, 20-30-жылдардағы алғашқы әңгімелер, Абайдың қарасөздері, Ыбырайдың әңгімелері, қазіргі шешен сөйлейтін және жазатын тұлғалардың сөздері негізінде айқындау, жаңғырту; бүгінгі білім, ғылым, БАҚ саласына қажетті үлгі болатын мәтіндердің жинағын жасап, грамматикалық, логикалық, стильдік, этикалық нормаға сай мәтіндерге лингвостилистикалық талдаудың үлгісін ұсыну болып жоспарланды. Мақала осы зерттеудің басты ұғымы болып табылатын «сөзсаптам» терминін сипаттауға, өзіне ұқсас стиль, норма деген терминдерден айырмашылығын саралауға арналған.

Мәселенің зерттелу тарихын тақырыпты талқылау барысында қарастырып отыратын боламыз, өйткені «сөзсаптам» термині қазақ филологиясы саласында сөз өнерінің басты категориясы ретінде осы зерттеулерде алғаш қойылып, ғылыми айналымға түсу қажеттігі көтеріліп отырғандықтан дәл осы тақырыптағы еңбектерді талқылау барысында пайдаланамыз.

Зерттеу әдістері

Алдымен тақырыпқа қатысты ұғымдар мен терминдерді сараладық. «Сөзсаптам» атауының мағынасын айқындап, ұғым ретінде орнын белгіледік. Сөзсаптам деген не? Қай пәннің зерттеу нысаны болады? Стиль, норма деген терминдерден айырмашылығы қандай?

Сөзсаптам сөзі (лексикалық бірлігі) *сөз* бен *саптау* деген екі сыңардың іргелес қайталанған синтаксистік сөз тіркесінен жасалған біріккен сөз:*сөзді саптау > сөз саптау > сөз саптам>сөзсаптам*. -у қимыл есімімен айтыла келе, заттанып, -м жұрнағы арқылы тіркесбірге жазылған. Қолданыста негізінен *сөз саптады*, *сөз саптау* деген формалар жиі кездескенмен, *сөзсаптам* деген біріккен сөз түріндегі формасын біз мақсатты түрде біріктіріп, термин ретінде қолданып отырмыз. Нақтылап айтқанда, аталған грант бойынша зерттеуімізде сөзсаптамұғымын сөз лингвистикасының (лингвистика речи) басты термині ретінде ұсынамыз.

Орхон ескерткіштерінде *сап* сөзінің «сөз» мағынасында қолданылғанын зерттеушілер бірден айтты. «Күлтегін ханның басына қойылған таста «Сабымен түкәтіәсідгіл» (сөзімді түгел есіткіл) деген жазу бар. Мұндағы *саб* қазіргі сөзлексикасымен бара-бар. Оның *сав*, *сав-сөз* деген варианттары да да бар. Көне түркі тілінде шешен деген сөзді *сабчу*, *савчу*, *сапчу* деп атаған» дейді Ә.Құрысжанов[1]. Сонда *сөз саптау* «сөзді сөйлеу» деген плеонастық қолданыс болып шыққан.

Қазіргі қазақ тілінде *сөзін саптады*, *сөз саптауы жақсы*, *сөз саптауы жүйелі* деген қолданыстар бар. *Сөз саптады* тіркесінің «Он бес томдық сөздіктегі» мағынасы «жүйелеп сөйлеу», одан кейінгі мағынасы «сөзді қолдануы», «стилі» дегендерді білдіреді [2, 299б]. Сөйтіп, *сөз саптау* «сөйлеу» деген мағынада кеңірек қолданылады. Қазақ халқы «айтар ойы бар

сөзді»ғана СӨЗ деген, сондықтан *сөзсаптау* сол «айтары бар сөздің жүйесі»мағынасында кеңірек қолданылады.

Бірақ бұл «сөзсаптам» деген атау басқа тілге дөп басып аударылмайтын болып шықты. Және қазақ сөз өнері үшін осы ұғымнан басқа сөз маңызды категория атауы бола алмайды екен. Өйткені сөзсаптам– *стиль* сияқты «белгілі бір әлеуметтік мақсаты бар сөздің бояуы» емес, академик Р.Сыздықпайдаланғандай, «ұлттық әдеби тіл нормасы», «ұлттық көркем сөз нормасымен» [3, 226б.] сөйленетін сөз өнеріне, сөздерге қатысты. Р.Сыздық: «Сөз өнері ұлттық көркем тіл нормасының ең басты көрсеткіші болып танылады» деп, бұл «норманы тауып көрсетуді өз алдына бөлек ғылыми ізденіс болуы керек» дегенекен бір жылдары [3, 226б.]. Дей тұрғанмен, ғалым «қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілеріне алдымен, ауыз әдебиеті мен ауызша тараған прозалық үлгілерден алған ұзақ дәстүрлі тіл болғандығын және аса бейнелі тіл» екендігін жатқызады [3, 237б.]. Яғни сөз өнері норма мен көркемдік, әсемдіктен тұратынын айтқан.

Р.Сыздық өзі негізін салған лингвостилистика да бұл мақсатты алдына қоймайтынын, «фраза құру мен текст түзу деген зерттеу объектілері арнайы зерттеуді күтіп тұрғанын» [3, 230б.] айтуы біздің осы күнгі мақсатымыз мен зерттеу өзектілігімізбен тікелей ұштасады.

Ғалымның «Ел басыларының, билердің, ауыл ақсақалдарының шешендік сөздер деп аталатын сөз айту үрдісі, тыңдаушыны ұйыта алатын аңыз-әңгімелер, қызықтырып әкететін ертегілер, атадан балаға жеткізіп отыратын әулет шежіресі деп аталатын дүниелер көркем прозаның негізі ғана емес, түпкі үлгілері деп танымыз» [4, 216.] деген сөзін оқығанда, біз зерттеу тақырыбымыздың негізгі нысанын анықтаудан қателеспеген екенбіз дедік.

Сонымен, Р.Сыздық айтқан «фраза құру мен текст түзуді» арнайы зерттеу нысаны етіп алып отырған бұл жұмысымызда тағы да Р.Сыздық айтқан «қазақ сөз өнерінің ұлттық нормасын» іздеуді мақсат тұттық. Сөз өнерінің басты категориясы ретінде СӨЗСАПТАМ-ды алдық.

Сөзсаптам дегеніміз жазылған мәтін (жазба сөз) мен сөйленген сөздің (ауызша сөз) өн бойындағы шеберлік пен нормалылық, қиюластық. Сол сөйлемде тұруға тиісті сөздерді, сол мәтінде айтылуға тиісті сөйлемдерді, сол сөзде берілуге тиісті ойлардың орнымен айтылуын білдіретін ұғым деп белгіледік.

Талқылау

Ойдың адресатқа автор идеясындағыдай жетуі үшін көріктеуіш құралдардың көптігі маңызды емес. Ойдың айтылу қисыны, жүйелілігі, тапқырлығы, тілдік құралдарды қолдану шеберлігі маңызды. Сондықтан «сөзсаптам» деген басқа тілге дәл аударылмайтын бұл сөз «логикасы, қисыны, дұрыс түсінігі бар сөз айту» деп немесе «жүйелеп сөйлеу» деген мағынада жұмсалады. Ал қазақы ортада «сөзсаптамы жақсы» деген тіркес «дұрыс сөйлей біледі» деген мағына береді. Сонда «жүйелі сөйлеу» деген «адресат іздеп жүріп тыңдайтын сөз айту» деген сөз.

Бүгінде орыс тілінің жүйесі мен құрылымының әсеріне ұшыраған және жазба тілдің басымдығынан өзгерген қазақ тілі көбіне дұрыс түсінілмейтін мәтіндер тудырып жатыр дедік, жоғарыда. Сондықтан орта буында да, жас ұрпақ арасында тіпті, «жүйелі сөз айтты», «сөзсаптамы мықты» деген түсінік жоғалып, тек орыс тілі сөздерін араластырып сөйлемесе болды деген көзқарас қалыптасты. Жалпы көпшілік дұрыс сөздің парқын айыра алмайтын болды, бағалай алмайтын не қате бағалайтын жағдайға келді. Сол себепті алдымен қазақтың дұрыс, жүйелі сөзінің үлгілерін жаңғырту қажет.

Қазақтың дәстүрлі сөзсаптамы, сөйлеу мәдениеті қандай болды деген сұрауға бүгінде нақты жауап бере алмаймыз. Дәстүрлі сөзіміздің құрылымы мен жүйесінде нендей

ерекшеліктер бар еді, тілдік, стильдік нормалары несімен құнды және қазіргі сөзсаптамға қандай үлгілерді ала аламыз деген сұрақтарға дәстүрлі мәтіндерге сөзсаптамдық талдау жасай отырып жауап беру қажет.

Енді сөзсаптам термині мен стиль, стилистика саласының парқын айырып көрейік. Р.Сыздық А. Ахманованың сөздігін пайдалана отырып, **стиль** сөзінің 45 мағынасы бар екенін айтқан. Соның ішінде бізге қажетті мағыналары: 1) «жеке ақын-жазушылардың көркемдік шеберлігі», 2) «шығармашылық бейнесі», 3) «қолтаңбасы» және 4) «белгілі бір әлеуметтік ортаға сай сөз қолдану мәнері». 1-мағынасына қатысты Белинскийдің слог деген термині болған. Сол сияқты Р.Сыздық та «жазушы мәнері» деген терминді дұрыс көрген [5, 202б.]. Стиль қазіргі кезде шығармадағы жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің қолданысы, сөздің бояуы деген мағынада. Стильді, сөздің бояуын, қолданылу заңдылықтарын стилистика пәні зерттейді.

Басында стилистика ұлттық тіл білімінің маңызды құрамдас бөлігіретіндешықты, грамматиканың заңды жалғасы ретінде, грамматиканы қолданудың жоғары деңгейі ретінде бағаланды. Стилистика сөйлемді, поэтикалық синтаксисті зерттейді деді ғалымдар [6, 12б].

В. Белинский грамматиканың міндеті - дұрыс сөйлеу мен жазуға үйрету, грамматиканы білсең, тілді жақсы білесің, барлық мүмкіндіктерді пайдаланасың деген [7, с. 707]. Ал қазір грамматика теориялық пән.

Кейінгі жылдары ғалымдар стилистиканы тіл және сөз стилистикасы деп бөлетін болды. Тіл стилистикасы лексикология мен грамматикаға иек артады. Сөйлем мүшелерінің дұрыс байланысуын, грамматикалық формалардың дұрыс қолданылуын қараса бұл тіл стилистикасы [8]. Бұл В. Белинскийдің «Стилистика – грамматиканың қосымша, соңғы құрамы, жоғары синтаксис, syntaxisornate//syntaxisfigurata» [7, с. 708] дегенімен ұштасады.

Ал сөз стилистикасы сәтті қолданыстарды бағалайды, ерекше қолданыстарды жинайды, ойды жарыққа шығарудың түрлі жолдарының ішінен дәл сол мәтінге сол сөздің немесе сол синонимнің қолданысы ұтымды болатынын зерттейді, сөз эстетикасын қарайды. Сөздің, мағынаның мәнмәтіндегі орнын талдайды. Бұл да В. Белинскийдің «стилистиканың нысаны сөйлем, троптар, сөздің дәлдігі, анықтығы» дегенімен ұштасады. Сондықтан ғалым стилистиканы лингвистикалық ғылымдардың ішіндегі ең қадірлісі деген. Стилистика негізінен айтылымның бәрін назарына алады, тілді зерттеудің биік шыңы деген.

Алайда стилистика бәрін назарына ала алмады. Тек сөздердің сөйлемдегі «қылығын» қарастырды. Белгілі бір қаламгердің туындысындағы ерекше сөз қолданысын қарастырды. Оқу автоматизмін бұзған, оқырман назары тоқтаған қолданыстардың себебін қарады. Бұл автордың стилі, жазу мәнерімен бірге жүрді. Мысалы, В. Белинский Пушкинді «превосходный стилист» деп атаған. Ол тілді керемет қолдана білді және тілді білді деген, ал М. Горький Чеховты «недосягаемый стилист» деп бағалаған. Чеховтың жазу стилін «чтобысловомбылotesно, мыслямпросторно» деп бағалаған [9, с.31].

Жазушылардың немесе авторлардың стилі бірден пайда болмайды, бірте-бірте пайда болады. Жазуды енді бастаған қаламгер стильсіз жазады. Бірақ қандай да бір мәнері болады. Біраз жазу тәжірибесінен кейін мәнер толысып, енді қаламгердің тұлғасы көріне бастайды. Тұлғаның өзіне тән стилі болғандықтан да біз оны тұлға немесе тілдік тұлға деп танымыз. Мәнері бар жазушы бірден өзіндік стилі бар жазушы бола алмайды. Алдымен оның тұлғасы көрінуі қажет. Содан кейін толысқан кезде стиль пайда болады. Мысалы, жазуға икемі бар студенттердің шығарма, эсселерінде әркімнің өз мәнері бар екенін көре бастаймыз. Біраз жазуға төселіп алғаннан кейін оның жазбаларынан автордың тұлғасы танылатын болады. Сосын оның стилі, қолтаңбасы білінеді. Стиль адамның мінезінен, жеке басының ерекшелігінен де туады.

Ал тіл мәдениеті сөздің нормадан ауытқуын, қате қолданыстарды зерттейді. Яғни

стистика сөзді қолдану шеберлігін зерттесе, сөз мәдениеті нормадан орынсыз ауытқудың себептерін зерттейді. Сөздің қате, орынсыз қолданылуын тауып-талдау сөз мәдениетінің міндеті дейді Р.Сыздық[3, 223б.]. Тағы бірде ғалым тіл мәдениеті дегеніміз – сөзді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру [4, 24-25б.] деп, тіл мәдениеті деген пәнге сөз мәдениеті мен стилистикасаласын кіргізеді.

Ғалым қазақ тіл білімінде көркем әдебиет стилін жеке зерттеу нысаны етіп алып, өзі атаған мақсатты стильдерден бөліп, жеке сала етті, сөйтіп, қазақ лингвостилистикасының негізін салды.

Функционалды стиль деген терминге *мақсаттық стиль* деген ғана атау жақын ба деп ақылдасады [5, 199б.]. Лингвостилистика сөзді «қолдану шеберлігін, сөз эстетикасын, сөздердің контекстегі қылығын зерттейді»[5,220б.],«сөздің ерекше қызметін, стильдік жүгін айқындайды» деді[5, 226б.].

Енді сөзсаптам ұғымы туралы білімдерге келелік. Алдымен А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышындағы» шоғыр-шоғыр ойларының ішінен сөзсаптам ұғымын түсіндіретін жолдарын іріктеп алдық: «Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқашығару — сөзшығару болады... Сөзден жасап сөзшығарудеген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді [10, 10б.]... сөзшығаратындар көп, бірақ келістіретіндері аз болады... сөз өнері болады [10, 10б.]... Сөздің келісті болатын заңдары, шарттары — тіл қисыны [10, 24б.]... Сөзшығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады.

Сондықтан сөзшығарушылар бәрінен бұрын лебі заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білуі қажет [10, 24б.]... Сондықтан мәнісінің зоры кірпіштің қалауында, жобаның жасауында болған сияқты, әңгіменің әдемі болып шығуы сөздің тізілуі мен әңгіме айтушының пікірлеуінде» [10, 22-23б.]. Міне, ғалымның шағын ғана бір абзац көлеміндегі түсіндірмесінен бір ғылым саласына, бір ғылыми пәнге негіз болған теория алдық. Ол – сөзсаптам теориясы.

Нәтижелер

Алғашқы нәтиже ретінде сөзсаптам мен стиль бір емес, екі термин екі саланың басты бірлігі болып табылатынын айқындадық. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің бірлігі, стиль – стилистиканың бірлігі. Стиль негізінен тарихи сипатты, қоғаммен, әлеуметпен бірге өзгеріп, нормаларынан айнып отырады, тұрақсыз, құбылмалы болып отыратынын белгілі болды. Өзге нәтижелер төменде таратылып беріліп отыр. Оның себебі бұл жаңа тақырып және зерттеудің басы болғандықтан деп ескертеміз.

Зерттеушілер, сөзді бағалаушылар сөз өнерінде не өзгермеу керек, нені күшейту керек дегенде қашан да стиль көп өзгермеу керек, ал мәтіндегі қысқалықты күшейту керек деген екен. Көп өзгермеу керек дегені сөзсаптамды айтып тұрғаны.

Екі терминнің айырмашылығын кестеде бөліп көрсеттік (1-кесте).

сөзсаптам	стиль
<ul style="list-style-type: none"> Сөз өнеріне қатысты Шаршысөзге, тілдің хабарлау, әсер ету қызметіне ортақ 	<ul style="list-style-type: none"> Стилистикаға қатысты Белгілі стильге, жазушы мәнеріне қатысты

<ul style="list-style-type: none"> • Тұрақты • Мәтін, абзац, күрделі фразалық тұтасымның нормаға сай қолданысы • логикасы, қисыны, жүйесі бар сөз • Мәтінді эстетикалық қызметте жұмсау • тілді ортадан жоғары деңгейде білетін тұтынушыларға міндетті норма • Барлық стиль түрлеріне негіз болатын норма • Сөз иесін бағалай қолданылады 	<ul style="list-style-type: none"> • Өзгермелі • Сөз, сөз тіркесі, грамматикалық тұлғаның ерекше қолданысы • сөздердің сөйлемдегі «қылығы» • сөзді эстетикалық қызметте жұмсау • Жазушы, жазатын қабілеті, икемі барлардың, журналистердің тілінде болуға тиіс ерекшелік, элитарлық деңгейдегі тіл тұтынатындар • Шығарманы бағалай қолданылады.
--	--

Қайталап айтсақ, стиль сөзді өзінше қолдану болса, сөзсаптамасөзді, алдымен, дағдыша қолдану болып келеді. Мысалы, «Мен 1970 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы Қарабұлақ аулында Бимолда мен Қанышаның отбасында дүниеге келіппін» десем, бұл сөзімді қазақ тілінің қалыпты сөзсаптамасымен бастағаным. Ал «Құралай деген қызыңыз Зайсан көлінің түбіндегі бір түйір бұлағы жоқ, бірақ Қарабұлақ деп аталатын ауылда дүние есігін ашыпты» десе, Құралай мен Қарабұлақ сөзіне назар аударту үшін өзгеше стильмен сөз бастағаным. Яғни стильге салу – сөзді эстетикалық жағынан және әсер ететін құрал түрінде пайдалану.

Сөзді стильге салу – кез келген адамның қолынан келмейді. Жазушы, жазатын қабілеті, икемі барлардың, журналистердің қолынан келеді. Кез келген адам стилист жазушы, ақын, журналшы болуы міндет емес. Бірақ кез келген шаршытоп алдына шығатын, сөзбен мамандығы байланысқан тұлғалар, әлеуметпен байланыста жұмыс істейтіндер сөзсаптамды білуі керек.

Стиль сөзді өзінше қолдану болса, сөзсаптам сөзді нормаға сай қолдану. Сөзсаптам қызық демейміз, сөзсаптам жақсы дейміз, стилі жақсы демейміз, стилі қызық дейміз. Сөз сөйлеудегі стильдер біршама қалыптанып алғаннан кейін тұрақты сөзсаптамға айналады. Мысалы, орыс зерттеушілері Пушкин қаламын үлкен стиль деп бағалап жатады. Бұл үлкен стиль қазір жалпыұлттық стильге айналған.

Сөзсаптам тұрақты. Қ.Жұбановтың: «Сөз бөлшектерінің жасалуы үйдің салынуы сияқты ... қиыннан тауып қаламасаң, байлауын тауып ұстамасаң, сөз бөлшектері де сөгіліп кетеді» деген сөзін сөйлемге ғана емес, жалпы сөйленген сөзге, мәтінге қатысты да деп түсінген жөн.

Сөзсаптамда ритм, сөздік қор, әңгіменің әуені, сөздің композициясы бәрі бірге алынады. Бұлардың біреуін ғана алып, сөздің өзіне баға беруге болмайды. Сөйлемдер бір-біріне байланысты болады. Сөйлемді, метафораны ғана алып бүкіл айтылған сөзді бағалай алмаймыз.

Кей зерттеушілер функционалды стильдерді таптастырғанда көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильді функционалды стильге жатқызбаған. Р.Сыздық стильдер ғайыптан пайда болмайды және із-түзсіз жоғалып кетпейді деп алдыңғы айтылған стильдер қазақ әдеби тілінің ауызша шешендік стилі, ауызша шежіре стилінен пайда болғанын айтады [3, 208б.]. Ғалым бұларды мақсатты стиль дәрежесінде танып, зерттеулер жүргізілу

қажеттігін қойған. Тіпті өз алдына стильдік жүйе қатарында қарастыруға болар ма еді деген пікір ұсынады [3, 212б.].

Міне, біздің сөзсаптам деп отырғанымыз осы. Ғалым айтқан «қазақ әдеби тілінің ауызша шешендік стилі», «ауызша шежіре стиліндегі» құрылым мен стиль – біз іздеп отырған дәстүрлі қазақ сөзсаптаманың құрылымы мен нормасы.

Және академик Р.Сыздықтың «тұрақтылық, дәстүрлілік, көпшілікке ортақтық», «тілдің туа біткен қасиеті», «әлеуметтік категория» деп анықтаған ұғымы – сөзсаптам категориясы [4, 45-47б]. «Тілдің құрылымдық, яғни сол тілдің табиғатына тән заңдылықтарын... бұзбай, жалпы түзу қолдану мәселесі». Көркем шығарма тілінің жинақылығы, үнемді және астарлы стильде жазылуын қазақ жазба стилінің негізі деп, баса көрсетті [4, 57б.].

Бұдан тағы бір түйеріміз – сөзсаптам категориясын алғаш ғылыми негіздеп айтқан А.Байтұрсынұлы болса, бүгінгі күн тұрғысынан жаңа зерттеу қырына алынуы керектігін баса айтқан – Р.Сыздық.

Бірақ тілдің қолданыстағы күйін, сөз стилистикасын сезініп, бағалап, жетілдіріп, үйретіп отыруда соңғы уақыттарда мүлде жұмыстар жүргізілмеді. Мектеп пен ЖОО жазба тілге назар аудартып, жасанды қазақ тілімен жазылған оқулықтарды оқытты.

Қолданыстағы, табиғи, шынайы қазақ тілін оқу-білім саласына енгізу ғасыр басында қалып қойды деуге болады. Әдістеме негіздерін зерттеуші А.Жапбаров сөзсаптамға 30 жылдарда мектеп бағдарламасында назар аударылғанын, Т.Шонанұлының «Тіл дамыту» деген оқулығындағы басты мақсат сөйлейтін тілді дамыту деп түсіндіргенін айтады [11]. Сол жылдардағы А.Байтұрсынұлының оқулықтарынан бастап тілдің практикалық жағына баса назар аударыла оқытқан. 40 жылдардан бастап бұл мақсат басқа пәндер мен грамматика сабағына қойылды. А. Жапбаровтың айтуы бойынша, Н.Сауранбаев бұл үрдісті сынға алып, қазақ тілі сабақтарының 60 пайызы қолданыстағы қазақ тіліне ауу керектігін, Х.Басымов, Ә.Бегалиев сынды ғалымдар оқушылардың өз ойын түсінікті сөйлей алмауы грамматикаға баса көңіл бөлініп кеткендіктен екенін айтқан [11, 41 б]. Осы үрдіс жалғаса келе 60-70 жылдары ғана Р. Әміров, Ә.Хасенов сынды ғалымдар мектепте тіл дамыту жұмыстарын ұйымдастыруды талап етті, «тіл дамыту», «байланыстырып сөйлеу», «тіл ұстарту», «тіл ширату» деген ұғым сөздер жиі айтыла бастады. Х.Арғынов өз ойын дұрыс айтып, жазуда синтаксисті білу ең басты шарт, сол кезде басқа пәндерді түсіну жеңіл әрі берік орнайды десе, Ә. Хасенов, М. Балақаев мектепте грамматикамен бірге стилистиканы арнайы оқыту қажеттігін көтерген. Стилистика грамматиканы стильдік жағынан қолдану деген. Ал Р. Сыздық болса, контекстегі сөзді оқыту қажеттігін айтқан.

Бірақ ғалымдардың пікірлері көзқарас түрінде қалып қойды. Сондықтан академик Р.Сыздықтың «Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі», «Сөз құдіреті» (1998), «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбектері, профессор Н.Уәлидің «Сөз мәдениеті» (1983), «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» (2007) атты зерттеулері сияқты қазақ сөзінің коммуникативтік, этикалық, тілдік нормаларын негіздеп түсіндірген еңбектерді сөзсаптам категориясының негізін салған зерттеулер ретінде, біздің зерттеуіміздің бастамы және негізі ретінде ала отырып, қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің прагматикасын ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі қарасөз үлгілері – ертегі, миф, аңыз мәтіндеріндегі грамматикалық, стильдік нормалардан, Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» еңбегіндегі мәтіндердің грамматикалық, стильдік нормаларынан, Абай Құнанбаевтың қарасөздерінің құрылымы мен жүйесінен, алаш көсемсөзшілерінің (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов) публицистикалық мақалаларынан іздейміз.

Р.Сыздықтың қазақ прозасы тілінің диахрондық тарихын зерттеу алдағы маңызы зор ғылыми жұмыстардың бірі дегеніндей, [3, 17б] жоғарыда аталған мәтіндерге лингвистикалық талдау жасау және қазіргі қазақ тілінің сөзсаптамасына үлгі бола алатын

нормаларды айқындау арқылы қазақ сөзінің дәстүрлі сөзсаптаманың құрылымы мен жүйесін, прагматикасын анықтайтын боламыз.

Ал биыл, 2021 жылы маусым айына жоспарланған бірыңғай қазақ халқы қоныстанған Қызылорда облысы, Арал ауданы және Ақтөбе облысы Шалқар ауданына баратын іссапарда ата буын аузынан ауызша тілдің үлгі болатын сөзсаптам нормаларын жинаймыз, жүйелеп, ғылыми талдауға аламыз деген ойдамыз.

Қазіргі қоғам қайраткерлері мен сөзұстар тұлғалардың ауызша шаршысөздеріне лингвостилистикалық талдау жасау да және үлгі болатын сөзсаптам нормаларын көрсету де – зерттеу тақырыбымыздың келесі жылғы міндеті.

Қорытынды

Сонымен, сөзсаптам дегеніміз біреуге бір нәрсе туралы мазмұнды сөз айтам деген сөз алушының ой жүйесі, коммуникация этикасы, тіл қисыны өзара келіскен, сөз бастауы мен сөз аяқтауы тең, ой, не пікірін орынды қойып, мәселені айқындап бере алатын, мәтіннің тұтас эстетикасы мен экспрессиясы, көркемдігі келіскен жүйелі сөз. Сөзсаптам – қазақ сөз өнерінің басты категориясы. Сөзсаптамның негізгі бірліктері – мәтін, одан кейін абзац болып табылады. Мәтін не абзацтың тыңдар құлаққа біртұтас, жұмыр болып жетуі сөзсаптамның дұрыс болуынан. Көптің алдында айтылған ауызша шаршысөздің жоғары деңгейде болуы оның сөз тіркестері мен сөйлемдерінің ерекше стильде болуы емес, тұтас ойдың, яғни мәтіннің нормаға сай құрылуы мен стильденуі болып табылады. Сондықтан біз аталған ғылыми жоба бойынша зерттеуімізде тұтас мәтіндерге (жазба және ауызша сөздерге) зерттеу және талдау жасай отырып, сөзсаптам категориясын негіздейтін боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Құрысжанов Ә. Күлтегін жазуы // Қазақ тілі мен әдебиеті.-2006. -№2. -65б.
2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі - Алматы: Дәуір, 2011-732б.13 том.
3. Сыздық Р. Ауызша дамыған әдеби тіл / Сыздық Р. - Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242б.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы / Сыздық Р. – Астана: Елорда, 2001-230б.
5. Сыздық Р. Сөз құдіреті /Сыздық Р. - Алматы: Атамұра, 2005.- 272б.
6. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи / Ефимов А.И. - Москва, 1957
7. Белинский В. соч.т IV СПб, 1896.
8. Никольский Н.Н. Учебное пособие по стилистике и литературной правке / Никольский Н.Н. - Вып II. Москва, 1956.
9. Горький М. Собр сочинений т XXIII. Гослитиздат, 1953.
10. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш / Байтұрсынұлы А.–Қызылорда: Қазмембас, 1926. – 282б.
11. Жапбаров А. Оқушылардың тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (5-10 сынып) / Жапбаров А. - Алматы: Арыс, 2007.-252б.

К.Б. Кудеринова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынұлы, Алматы, Казахстан

Традиционное казахское речепроизводство

Аннотация. В статье поднимается актуальная проблема современного казахского

устного либо письменного языка, который отходит от грамматических, стилистических, этических норм и становится искусственным, переводным языком. Для решения проблемы предлагается понятие-термин - речепроизводство. Речепроизводство взято в качестве основной категории казахского искусства речи, показаны отличия этого термина от терминов "стиль" и "норма". В определении категории речепроизводства обосновываются мнения А. Байтурсынова и научные взгляды Р. Сыздык. Подчеркивается, что речепроизводство – это единство искусства речи, стиль – единство стилистики, что стиль носит преимущественно исторический характер, меняется вместе с обществом, социумом, отклоняется от норм, нестабильный и изменчивый, а речепроизводство обязательно для потребителей, владеющих языком на уровне выше среднего, является основополагающей нормой для всех типов стилей. Необходимо знать закономерности и нормы речепроизводства, для того, чтобы слово могло воздействовать на собеседника. В связи с тем, что норма речепроизводства исчезает в современной казахской речи, возникает необходимость её поиска в традиционной норме речепроизводства. Речепроизводство определяется как логичная речь, в котором логика мысли говорящего, этика коммуникации согласованы между собой, речь имеет начало и завершение, мысль, которая может уместно поставить точку и прояснить проблему, согласована эстетика и экспрессия, художественность текста. Речепроизводство - главная категория казахского словесного искусства. Основные единицы - текст и абзац. В устной публичной речи, важно, чтобы фразы и предложения были не в особом стиле, а соответствовали норме и логике мысли, т. е. текста.

Ключевые слова: стиль, стилистика, искусство речи, речепроизводство, лингвостилистика, стилистическая ошибка.

K.B. Kuderinova

The Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan

Traditional Kazakh speech production

Annotation. The article raises the actual problem of the modern Kazakh oral or written language, which departs from grammatical, stylistic, ethical norms and becomes an artificial, translated language. To solve the problem, the concept-term – speech production is proposed. Speech production is taken as the main category of the Kazakh word art, the differences between this term and the terms "style" and "norm" are shown. The main units of speech production are recognized as text and paragraph. In the definition of the category of speech production, the opinions of A. Baitursynov and the scientific consistency of the views of R. Syzdyq are justified. It is emphasized that speech production is the unity of the art of words, style is the unity of stylistics, that style is mainly historical, changes with society, community, deviates from the norms, unstable and changeable, and speech production is mandatory for consumers who speak the language at a level above average, is the fundamental norm for all types of styles. It is necessary to know the laws and norms of speech production, so that the word can affect the listener and the student. Due to the fact that the norm of speech production disappears in the modern Kazakh word, there is a need to search for it in the traditional norm of speech production. Speech production is defined as logical speech, in which the logic of the speaker's thought, the ethics of communication are coordinated with each other, speech has a beginning and end, a thought that can appropriately put a point and clarify the problem, aesthetics and expression are coordinated, and the artistry of the text. Speech production is the main category of Kazakh verbal art. The main units are text and paragraph. In oral public speech, it is important that phrases and sentences are not in a special style, but correspond to the norm and logic of thought, i.e. the text.

Key words: style, stylistics, wordart, speechproduction, linguisticstylistics, stylisticerror.

References

1. Quryzhanov A. Kultegin zhazuy [Kultegin literature] Qazaq tili men adebieti [Kazakh language and literature], №2. -65 [in Kazakh]
2. Qazaq adebi tilining sozdigi (2011) [Dictionary of the Kazakh literary language] Almaty: Daur, -732p. 13 tom [in Kazakh]
3. Syzdyq R. Auyzsha damygan adebi til [Oral developed literary language] Almaty: Dayk-Press, 242 p. [in Kazakh]
4. Syzdyq R. Tildik norma zhane onyn qalyptanuy [Language norm and its normalization] Astana:Elorda, 230p [in Kazakh]
5. Syzdyq R. Soz qudireti [Power of the word] Almaty:Atamura, 272p [in Kazakh]
6. Efimova A.I. Stilistica hudozhestvnooi rechi [Stylistics of artistic speech] [in Russian]
7. B. Belinski V. Sochinenie IV [Essay IV] Saint Petersburg [in Russian]
8. Nicolski N.N. Uchebnoe posobie po stilistike i literaturnoi pravke [Textbook on stylistics and literary editing] [in Russian]
9. Gorki M. Sobr sochineni [Collected works] Goslitizdat [in Russian]
10. Baitursynuly A. Adebiet tanytqysh [Literary critic] Kyzylorda: Kazmembas, 282 [in Kazakh]
11. Zhapbarov A. Oqushylardyn tilin damyta okytudyn gylymi – adistemelik negizderi [Scientific and methodological foundations of language development of students] 5-10 class, Almaty: Arys,252p. [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет

Кудеринова Куралай Бимолдиновна - ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Kuderinova Kuralay Bimoldinova - Doctor of Philology, professor the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan.

Ж.А. Жақыпов*, Г.Т. Шаймерден

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: zhan.zhak58@gmail.com

Абай «Қара сөздеріндегі» синонимдердің қолданысы

Аңдатпа. Мақалада Абай «Қара сөздеріндегі» синоним сөздердің қолданысы қарастырылды. Мақалада анализ, синтез, сипаттау, мәнмәтіндік, семантикалық талдау әдістері қолданылды. Абайдың қарасөздерінде көп кездесетін көркемдік, тілге шеберлік қасиеттің бірі көптеген синоним сөздерді өте шебер пайдалана білуі. Олар Абай тілінің көркемдік нәрін арттырып, стильдік бояуын айқындай түседі. Абайдың тіліндегі синонимдердің стильдік қолданысы: шығарманың экспрессивті-эмоционалды бояуын аша түсу үшін, белгілі бір ұғымды кеңейтіп, жан-жақты толықтырып айту үшін; бейнелеуіш тәсіл ретінде градация тудыру үшін қолданылғандығы талқыланады. Мақаланың алғашқы бөлігінде Абай прозасын зерттеген ғалымдардың еңбегі басшылыққа алынады. Негізгі зерттеу бөлімінде Абайдың бірінші қарасөзінен бастап, қырық бесінші қарасөзіне дейін кездесетін синоним сөздер жинақталған. Олардың біршамасына семантикалық талдау жұмысы жүргізіліп, синонимдік қатар ретіндегі сипаты айқындалады. Сонымен қатар, «Қара сөздерінде» ұшырасқан синонимдердің басым бөлігін біріктіретін «адам» концептісі бірнеше мағыналық бөліктерге топтастырылып қарастырылады.

Кілт сөздер: Абайдың «Қара сөздері», синонимдер, концепт, Абайдың тілі.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-19-31

Кіріспе

Болмысты, ақиқатты толымды етіп бейнелеу үшін бір ғана сөздің мағыналық көлемі жет бермейді. Сондықтан жазарман/айтарман синонимия мүмкіндігіне сүйенеді. Сондай-ақ адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Оларды өз шығармаларында орынды қолдана білу – ақын-жазушылар тілінде аса маңызды, өйткені синонимдер айтылар ойдың мәнері мен мәнісін жеткізеді, оқиға жағдайын нақтылайды, демек олардың тілді білу өресін де, суреткерлік қабілет өресін де танытады.

Абайдың қара сөздеріндегі сөз байлығы, тілге шеберлік қасиеттің бірі – синоним сөздерді талғаммен пайдалана білуі. Олар Абай тілінің көркемдік нәрін арттырып, стильдік бояуын айқындай түседі. Сондықтан да қазір Абай тілін жан-жақты зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Мақаланың мақсаты – ақынның қарасөздеріндегі синонимдерді жинақтап, талдау. Абайдың «Қара сөздерінде» қолданылған синонимдердің стильдік ерекшеліктерін анықтап, оларды ортақ концепт аясына жинақтап, талдау жасау – мақаланың негізгі міндеттері болып табылады.

Синонимдер – кез келген тілдің оралымдығын, байлығын танытатын сөздік қордың бір саласы. Тіл ғылымында синонимге анықтама беруде әртүрлі пікір бар. І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев: «Синоним дегеніміз – мағынасы жақын болғандықтан, белгілі бір контексте бірін-бірі алмастыруға жарайтын сөздер» [1, 68], - десе, Ә. Болғанбаев: «Синоним дегеніміз – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өзіне тән не мағыналық, не стильдік, не

эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз табынан болған сөздер» [2, 23] – деп тұжырымдайды. Синоним – тұлғалары әр түрлі, мағынасы жақын сөздер. Тілдердің дамып жетілуі, оның сөз байлығынан, оралымдағы синонимдердің молдығынан көрінеді [3, 88]. Сөз бен сөздің мағыналық байланысы алыс та, жақын да, тікелей де, жанама да бола береді.

Синонимдер мынадай белгілеріне қарай топтастырылады: 1) сөздің дыбысталуында аз да болса тұлғалық өзгешелігі болуы қажет; 2) сөздер бір ғана ұғымды білдіруі керек; 3) сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуға тиіс. Бұл үш белгі – сөздерді синоним деп танудағы басты шарт. Сонымен қатар бір сөз табынан болған синонимдер бірыңғай грамматикалық тұлғада келуі мен контексте бірін-бірі алмастыруға икемді болғанда, бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқарады, синонимдердің қосымша белгілерін көрсетеді. Дыбысталуы әр басқа болғанымен, мағынасы жақын сөздер синонимдер делінеді [4, 35].

Қазақ тіліндегі синоним сөздерді жан-жақты зерттеп, теориясын қалыптастырған ғалым Ә. Болғанбаев «Синоним сөздер жалпы мағыналық бірлестігіне қарай топтастырылады. Яғни бір ғана ақиқат шындықты көрсетіп, бір ғана ұғымды білдіретіндіктен олар синоним болып табылады», – деп анықтама беріп, синонимдердің екі түрлі қызметін атап көрсетеді. Біріншісі, синонимдер бірін-бірі алмастыруға бейім келеді, екіншісі, синоним сөздердің бірі екіншісін нақтылап отырады [2, 104]. Ал ғалым Р. Сыздықова «Синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысында өзіне тән мағыналық реңкі бар, ұқсас, мағыналы сөздер болса, олардың қолданысы көркем әдебиетте, әсіресе өлең тілінде ерекше орын алады. Өйткені поэзияда әрбір сөздің мағыналық та, стильдік те жүгі ауыр келеді. Ғылым тілімен айтсақ, әрбір ең шағын көркем контекстің экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында: мағынасы мен мағыналық реңктерінде» деген пікір білдіріп және мағыналас сөздер өлең тілінде бір-біріне тең түспейді, әрқайсысының өз қолданылу орны, контекстік ортасы болуы қажет деп санайды [5, 8].

Синонимдер бір-бірінен мағыналық реңкі жағынан және басқадай сөздермен өзара қарым-қатынасқа түсіп, қолданылуы жағынан әр алуан белгілері арқылы ажыратылады. Синонимдердің мағыналарын ажыратқанда мынадай мәселелерге көңіл аударамыз, синонимдік қатарға енген сөздер мағына жағынан бір-бірінен сәл жоғары не сәл төмен дәрежеде болуы мүмкін.

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық тұжырымдарын айқындауда анализ, синтез, сипаттау, мәнмәтіндік, семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Мәселенің зерттелу тарихы

Абай шығармаларының лексика-стистикалық көркемдік қабаттары, синонимдер қолданылуы әр түрлі болып келетіндігін байқаймыз. Синоним сөздерді өте шебер қолданылып, Қара сөздерінің көркемдікнәрін арттырып, стильдік бояуын айқындайды. Ғалым Х. Сүйіншәлиев «Абайдың қарасөздері» атты кітабында: «Абайдың сөзге шеберлігінің бір ерекшелігі оның сөздерінің терең идеялы, өткір сезімді, бейнелі, суретті болып келуі. Абайда пікір қаншалықты жинақты, жүйелі келіп отырса, суреттеу әдісі де сол пікірінің тереңдігіне сай соншалық жүйелі, табиғи заңды және шебер болып отырады» [6, 141-142] – деп жазады. Абайдың тілін арнайы зерттеген ғалым, профессор Р. Сыздықова: «Абайдың тілдік интуициясы (сезімталдығы) синонимдерді шебер жұмсауға жол берген. Синонимдердің стильдік, коннотативтік, үдетпелік (градациялық) қасиеттері бар десек,

оларды Абай тілінен көре аламыз. Синонимдер контексте мағыналық контраст деп аталатын кереғарлық мән тудырып, оның оқырманға тигізетін әсерін – экспрессиясын күшейту арқылы стильдік жүк арқалайды» [7, 28]– дейді. Осыған орай мақаламызда Абай Құнанбайұлының қазақ әдеби тіліне қосқан өзіндік үлесін, соның ішінде синонимдердің қолдану ерекшелігіне назар аударып, зерделемекпіз. Тілдің көркемдік қуатын, байлығын сезіне білген ақын шығармаларынан синонимдердің әр түрлі стильдік қызметін, ерекшеліктерін анықтап талдаймыз.

Абай қарасөздерінен синонимдерді жинақтау барысында ғалым Ә.Болғанбаевтың синонимдерді классификациялауын басшылыққа алдық. Ғалым синонимдердің тұлғалық жағынан айырмашылығы болуы, олардың белгілі бір сөз табына жатуы және бір грамматикалық тұлғада қолданылуы, бір қатардағы синонимдердің сөйлем ішінде бірінің орнына бірі қолданыла беретіндігі синонимдердің басты айырым белгілері екендігіне тоқталады. Сонымен қатар, синонимдерді: тұрақты, контекстік(шартты), мағыналық, стилистикалық деп жіктейді. Синонимдердің жасалу жолдарын: сөздерді ауыс мағынада қолдану арқылы (метафора, метонимия, синекдоха), жергілікті говорлар арқылы, басқа тілдерден ауысқан сөздер арқылы деп көрсетеді.

Абай шығармаларында, сонымен қатар, фразеологизмдердің синонимдік қатар жасауы, синонимдерден жасалған қос сөздерді де ұшырастыруға болады.

Зерттеуші Л. Оразғалиева «Абайдың ақын шәкірттері тіліндегі жалғастық және жаңа үрдістер» атты диссертациясында Абайдың шәкірттерінің тіліндегі синонимдердің стильдік қолданысының бірнеше түрін көрсетеді. «Олар:

- Шығарманың экспрессивті-эмоционалды бояуын аша түсу үшін;
- Белгілі бір ұғымды кеңейтіп, жан-жақты толықтырып айту үшін;
- Бейнелеуіш тәсіл ретінде градация тудыру үшін;
- Көркем мәтінде сөз таңдау, сондай-ақ сөз қайталауға ұрынбау үшін» [8, 14 б.].

Абайдың «Қара сөздерінде» синонимдер негізінен зат есім, етістік пен сын есімнен жасалған. Синонимдес сөздердің стильдік қолданысы, сол сөйлемдегі мағынасы, өзіндік ерекшелік заңдылықтарын сақтаған, бейімділігін ескерген. Зат есімді синонимдер семантикасы дерексіз зат есімдерден: ұят, намыс, ар, абырой, қайғы, жүз, қасірет, дерт, уайым т.б. жасалған. І.Кеңесбаев «Синонимдердің көпшілігі бір-біріне мағына жағынан абсолют түрде сай келе бермейді. Аздап болса да, олардың арасында семантикалық айырма болады, – дейді [3, 44 б.]. Абай сол семантикалық мәндестік пен айырманы айыра біліп, жүйелі пайдаланған. Синонимдер тұлғалық жасалуы мен лексикалық мәндестігі жағынан өте күрделі. Күрделі құрамды етістіктерден жасалған синонимдер қимылды, амалды, әрекетті, істі, күйді білдіреді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Абайдың қарасөздеріндегі синонимдерге ғалымдардың зерттеу жұмыстарына шолу жүргіздік. Ендігі мақаламыздың жүзелік бөліміне көшеміз. Теориялық жайттарды негізге ала отырып талдау жүргіземіз.

Абайдың «Бірінші қара сөзінде» мынадай сөйлемдер бар: *Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, айтуейір бір талай гұмырымызды өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді дер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің байлаусызын, баянсызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік* [9, 3 б.]. Абай айтайын деген ойдың экспрессиясын күшейту және градация тудыру мақсатында синонимдерді қолданып тұр. Бұл жердегі *алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық* бір тұлғада, бір сөз табынан жасалып синонимдік қатар түзеді. Өмір жолындағы

өткен күресті осылайша сипаттайды. Ал **қажыдық, жалықтық** деп сол күрестен шаршағандығын, **байлаусызын, баянсызын** деп өмірдегі сол әрекеттердің маңызды емес екендігін аңғарғандығын айтады. Синонимдер арқылы беру Абай ойын оқушысына тиянақты, жинақы, анық жетуін көздеген секілді әсер қалдырады. Алғашқы екі синонимдік қатар өткен шақтағы етістік пен I жақ көпше түрдегі жалғау жалғану арқылы жасалған, ал үшінші синонимдік қатар туынды сын есім мен III жақ тәуелдік жалғауына табыс септік жалғану арқылы жасалған. *Енді қартайғанда қызығын өзің көре алмайтұғын, ұры, залым, тілемсектердің азығын бағып беремін деп...* [9, 4 б.]. **Ұры, залым, тілемсек** сөздерін контекстен тыс алып қарасақ, синонимдік қатар жасамайды. Бірақ осы қолданыста автор оларды мәндес сөздер ретінде жұмсаған.

«**Мұңдасып, шер тарқатысар** кісі болмаған соң...» [9, 4]. Шер тарқатты – қайғысын шығады, мұнын шақты [3, 313 б.]. Синонимдік қатардың алғашқысы ортақ етіс формасындағы вербалданған сөз, екіншісі фразеологиялық тіркес арқылы берілген. Олар бір грамматикалық формада түзілмесе де, семантикалық жағынан ұқсас бірліктер.

«Екінші қара сөзден» бірнеше сөйлем келтірейік: *Бізден басқа халықтың бәрі антұрған, жаман келеді екен* [9, 6 б.]. **Антұрған** сөзі І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» тұрақты тіркес ретінде қарастырылады. Мағынасы: оңбаған, жексұрын; елдің қарғысы атқан; уәде сертті бұзған деп берілген [3, 27 б.]. Айтылған анықтамадағы сөздер **жаман** сөзіне мағыналық түрде жақын болғандықтан, синонимдік қатар ретінде қарастыруға болады... *біз құлы, күңі құрлы да жоқпыз* [9, 7 б.]. Осы синонимдік қатарға қатысты Р. Сыздық былай дейді: «Қазақ қоғамындағы құлдық институт өткен ғасырдың 50-жылдарында ғана жойылған болатын, құлдар тәуелді шаруалар тобына қосылған-ды. Сондықтан бұл кезде құлдыққа қатысты жеке сөздер (құл, күң және олардың дублеттері) мен сөз тіркестері тілде әлі де актив қолданылғанын көреміз. Бұл дәуірде құлдар саяси право (азаттық) алғанмен, экономикалық тұрмыс жағынан ең бір тәуелді, әлеуметтік топ болып қала бергендіктен, құл, күң, құлдық сөздерінің «жалшы, есіктегі қызметші» мағынасы пайда болып, қатар жүргенге ұқсайды [10, 126 б.]. Бұл ғылыми дерек осы сөздің қолданылу аясынан ақпарат береді. Ал қазіргі осы күні құл мен күң сөзі мағынасы бір, тек жыныстық айырмашылыққа қатысты ғана ерекшеленетіні мәлім [10, 156 б.]. *Бағанағы мақтан, бағанағы қуанған, күлген сөздеріміз қайда?* [9, 7 б.]. Сөз лексемасының сипатын ашуда және бастапқыдағы ойды нұсауда, бұл үш сөз тек осы контекст негізінде синонимдік қатар түзіп тұр деп айтуға болады.

«Үшінші қара сөз» мәтінде де синонимдерге едәуір орын берілген. *Әрбір мақтаншақ кісі – қорқақ, ақылсыз, надан келеді.* [9, 8 б.]. Бұл синонимнің сөз бір-бірінен стильдік жағынан, экспрессивтілігі жағынан айырмасы бар, – негізінен, мағынасы жуық сөздер.

Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық, партияластық» [9, 9 б.]. Айрықшаланған сөздер тек осы контексте ғана синоним болып тұр. Бөлек алғанда әрқайсысының мағынасы әртүрлі. *Жауласу* мен *дауласу* сөзі төл түбірден жасалған, ал *партия* сөзі – кірме сөз. Соңғы лексеманың ол замандағы сипаты: «партия – сол ел билеудің жаңа тәртібінің нәтижесінде етек алған жаңа қарым-қатынастың аты. Бұл сөз Абай тұсында осы күнгі саяси ұйымның атауы мағынасында емес, одан тар мәнде қолданылған. Яғни бұл сөз қазақ лексикасында алғашқы пайда болған кезінде «бір-бірімен әкімшілікке таласқан қазақ феодалдарының өзіне жақтастардан жиған тобы» деген мағынаны білдірген» [10, 112 б.]. Бұл қатардың үш сыңарын да мағыналық тұрғыдан жақындатып тұрған, ең алдымен, экстралингвистикалық контекст, онан кейінгісі грамматикалық формаларының бірдейлігі: үшеуі дежіктік жалғаудың 3-жақ көпше түрінде берілген. Келесі сөйлем: «...күшім жетімді болсын деп, **қызметке, болыстық, билікке** таластық» [9, 9 б.]. Мұнда да контекстік синонимдер қарастырылған. **Билік** сөзінің мағынасы «Абай тілі сөздігінде» «үкім айтушылық, би болушылық» [11, 113 б.] деп берілген. Ал **болыс** – революциядан бұрынғы әкімшілік

ауданның (бөліктің) бастығы [11, 123 б.]. Яғни сол болыс сөзінен -тық аффиксі арқылы әкімшіліктің осы буынының жинақтаушы, абстрактілі атауы пайда болған. **Қызмет** атауына келер болсақ, бұл сөздің жеке адамдардың арасындағы қарым-қатынасын білдіретін тар мағынадан адамдар мен үкімет арасындағы қарым-қатынасты белгілеуге көшуі – Абайда (және ішінара өзгелерде) кейбір сөздерді көп мағыналы ету фактісінен туған. Демек бұл үш сөзді синонимдік қатар деп айтуға толықтай негіз бар.

Осы қарасөзіндегі басқа да мағыналық синонимдер кездесетін сөйлемдерден үзінділер: «... өтірік **«шапты, талады»** деген әртүрлі уголовный іс көрсетіп...», «...**қулық, арамдықпен** болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіңдей **арам, қуларды** қадірлейді...», «...назначение қылғанда **тергеуі, сұрауы** барлығына қарамаса..» [9, 10-11 б.]. **Сұрау** сөзтіліміздің нормасы бойынша біреуден бір нәрсе жайын білу үшін сұрау және біреуден бір нәрсені (затты, бұйымды) сұрап алу тәрізді мағыналарда ғана жұмсалса, Абай бұл сөзге үшінші жаңа қызмет үстейді. Ол – заң-сот ісіне қатысты үдерістің атауын білдіру. Орынға сайланып қойылған жаңа билер немесе орыс империясының судьялары енді жауапкерлердің ақ-қарасын білу үшін тексеру жұмысын жүргізетін болады. Оны дауітерден де, жауапкерден де, куәлардан да іс-қылмыс жайын сұрап білу арқылы орындайтын болады. Осыдан сұрау етістігі юристік акт атауына айналып, жаңа сөз қатарына енеді. Сірә, Абай тұсындағы халық тілінде бұл ұғымда тергеу сөзі жиірек қолданылған болу керек. Ал Абай, кейде екеуін де қатар келтіріп, **сұрау** сөзін тергеудің дублеті ретінде пайдаланады.

«Төртінші қара сөзден»: «...есің өмірді **ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп** өткізеді...» [9, 14 б.]. Бұл сөздермен басыңқы сыңарына басқа сөз қойып тіркес құраса, мүлде өзгеше мағына беруі мүмкін, бірақ дәл өмірге қатысты мағынада **өткізді** сөзімен тіркескенде үшеуі де жуық мағынаны береді.

«Бесінші қарасөзден»: «...осындай сөздері **көп, ессіз** толып жатыр» [9, 16 б.]. «Алтыншы сөзден»: «...**Не түсін, не ажарын**, не өкпесін бұлдап...» [9, 18 б.]. Осы екі қара сөзінде тек осы жоғарыда берілген синонимдер ғана қолданылған екен. Екеуі де семантикалық талдауды қажет етпейді, өйткені контекстен тыс та синонимдік қатар түзе алатын тілдік бірліктер.

«Жетінші қара сөзден»: «Сол **қуат жетпеген, ми толмаған, ессіз** бала күндегі...» [9, 21 б.]. «Сегізінші қара сөзден»: «Олардың **ақыл үйренейін, насихат тыңдайын** деген ойы болса...», «...өзіміз біреуге **үлгі беріп, ақыл айтармыз** деп сайланды». [9, 23 б.]. Бұл сөйлемдерде сөз тіркесі ретінде соның ішінде еркін тіркес ретінде қиыса байланысқан синонимдік қатарларды аңғарамыз. Контекстік мағынасы жақын болғандықтан синонимдік қатар ретінде қарастыруға толықтай негіз бар. Сегізінші сөзінде қос сөз түрінде жасалған синонимдік қатар да кездеседі: «...Енді **ұры-залым, сұм-сұрқия** өзі де тыңдамайды» [9, 24 б.].

«Тоғызыншы қара сөзден»: «Егер жек көрсем, **мәжілістес, сырлас, кеңестес** болмасам керек еді [9, 25 б.]. Мұндағы сыртқы формасындасында көрініс тауып тұрған «-тас, -лас, -тес» грамматикалық тұлғалары бұл сөздердің синонимдік қатар түзуіне себепкер болып тұр. Сол жұрнақтар арқылы ғана мағына жақындығы айқындалады. Осы қарасөзінде тағы мынандай сөйлем бар: «...бұларды **жөнделер, үйренер** деген үмітім де жоқ» [9, 25 б.]. Мұнда да синоним ретіндегі басты қызметті болжалды келер шақ түріндегі есімшенің «-ер» жұрнағы атқарып тұр.

«**Бейнет, күйігі, ызасы** – сол үшеуінен басқа еш нәрсе бойында қалмайды». Бірыңғай зат есімнен жасалған синонимдік қатар берілсе [9, 30 б.], «Он бірінші сөзінде»: «Осы **ұры, бұзақ** жоғалса жұртқа да ой түсер» сөйлемінде бірыңғай заттанған сын есімнен жасалған синонимдік қатар берілген. Және осы қарасөзінде «...**анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір** тоқтаусыз кеткені ме?» [9, 32 б.]. делінген. Мұнда алғашқы екі сөз өзара бір-бірімен синоним түссе, екінші берілген синонимдік жұп тек осы контекст негізінде ғана

мәндес сөз бола алады. Өйткені ұят сөзінің Абай тілінде ауқымы өте кең. *Адалдық* соның бір құрамдас бөлігі ғана.

«Жиырма бесінші қара сөзінен»: *Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста тұр* [9, 59 б.]. Бұл сөздер тобы осы контекстте синонимдік қатар түзіп тұр. Оны дәлеледеу үшін әрқайсысының семантикалық сипатын аша түссек. Алғашқы сөз – *хикмет*. Бұл сөздің араб тілінде үш түрлі мағынасы бар: 1) мудрость; 2) мудрое изречение, пословица; 3) знание медицины, врачевание. Бұл сөзді Абай бірінші мағынасын сақтап, өте жиі қолданған. Абайда *хикмет* контексте қарай түп тілдегідей «ақыл, даналық» дегенді білдіреді [10, 135 б.]. Екінші, *мал* сөзі тура мағынадағы жануар мағынасында емес, ол заманның материалдық байлығы малмен өлшенгендіктен, *мал* сөзі Абай шығармаларында дүние, байлық мағынасында жұмсалады. Ал өнер сөзін «кәсіп, іс-әрекет, қызмет, еңбек ету» мағынасында жұмсаған. Ғылым сөзінің лексикасына жоғарыда тоқталған болатынбыз. Демек бұл төрт сөзде дүниеге керектінің «бәрі» деген ортақ сема жүйесінде синонимдік қатар жасайды.

Абайдың «Қара сөздерінде» синонимдік қатар кірме сөздер тарапынан да толығып отырады. Кірме сөздер негізінен араб-парсы және орыс тілінен енген. Төлтума сөздер араб-парсы тілінен енген сөздермен синонимдік қатар жасайды. Мысалы, Абайдың «Он жетінші» қара сөзінде: «... Осы үшеуің басыңды қос, бәрін де *жүрекке* билет, – деп ұқтырып айтушының аты ғылым екен. ...Үшеуің ала болсаң мен *жүректі* жақтадым. Құдайшылық сонда, *қалпыңды* таза сақта, құдай тағала *қалпыңа* әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы депті». Осы тұстағы *жүрек* пен *қалпы* сөзі бір-біріне синоним болап келеді. *Жүрек* сөзіне түсіндірме сөздікте мынадай анықтамалар беріледі: «1. Бойға жүргізуші басты орган; 2. Ауысп. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі», ал «қалпы» сөзіне «өтірік, жалған, теріс» деген анықтама береді. Алайда, 1948 жылы басылған жинақта «калып (арапша) – жүрек» деген түсініктеме берген екен. Айтылуы тиіс бір мәселе араб тіліндегі «қалб» сөзін Құранда «фуад» лексемасы алмастырады. Құраннан мысалдар келтіреді: «әл-қалб әл-ғафилә (қаперсіз жүрек)», «әл-қалб әл-қасий (қатайған жүрек)», т.б. [10, 163 б.]. Арабша-қазақша сөздіктерден бұл сөз «жүрек» мағынасы табылмады. Соған қарамастан, *жүрек* пен *қалпы* сөздерінің түпкі мәнінде синонимдік сипат жатыр деген қорытындыға келуге болады.

«Отыз жетінші» сөзде «*Тоқ тіленші – адам сайтаны, Харекетсіз – сопы монтаны*» [9, 94 б.] деген жолдар бар. Осы жердегі «монтаны» сөзіне сөздіктерде әртүрлі анықтамалар беріледі. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «монтаны – жүзі сынық, жымпиған». «Абай тілі сөздігінде»: «монтаны - зымиян, залым» деп анықтама береді. Барлық сөздіктерде бұл сөзге жағымсыз адам бойындағы әрекетті танытады. Абай шығармаларында «*қу, сұм*» сөздері жиі қолданылса, *монтаны* сөзі бір рет қана қолданылған екен. Абай бұл сөзді «сайтаны» сөзіне ұйқас тудыру мақсатында қолданған болуы керек. Алайда «Абай сөздігінде» байқалмаған бір жайт бар: монтаны мен сопы сөздерінің арасында синонимияға тән қатынас бар, сондықтан түсіндірме сөздіктегі «жүзі сынық, жымпиған» деген мағына сопы сөзінің семантикалық мазмұнында да бар екенін байқаймыз. Бұл сөйлемде *харекетсіз, сопы, монтаны* сөздері *тоқ тіленші* бастаушының бірыңғай есім баяндауыштары екені көрініп тұр.

Абай лексикасындағы араб-парсы сөздерін сөз еткенде және бір көзге түсетін фактіні айтуға тура келеді. Ол – синонимдік мәнді қос сөз жасау мәселесі. Абайда да, өзгелерде де араб-парсы сөздері өзімен мағыналас қазақ сөзімен, кейде араб я парсы тіліне тән тұлғалар бір-бірімен қатар келіп, плеонастық қос сөздер жасайды. Мысалы, Абайда: *күш-қуат, әл-қуат, гиззат-құрмет, абұйыр-ар, ар-абұйыр, өң-шырай* т.б. Мағыналас сөздерді қосарлау – сөз мағынасын түсіндірудің бір әдісі. Абай лексикасындағы күш-қуат, әл-қуат, ынсап-ұят, ар-намыс, сейіл-серуен, гүл-бәйшешек, әуре-сарсаң, жер-жиһан т.б. тәрізді қос сөздердің бір сыңары араб элементі екендігіне қарап, оларды Абай тұсында енген дей алмаймыз. Оларды

Абай жалпыхалықтық қолданыстан алған. Сонымен қатар Абайда дос-жар, ар-абұйыр, сәлем-сауқат сияқты екі компонент де өзге тілдік қос сөздер де бар. Олар да – бұрыннан қалыптасқандар. Тегі, бұл іспеттес *ғиззат-құрмет, дос-асық тәрізді бірен-саран ғана* болмаса, Абайда араб-парсы сөздерінен өзі жасаған жаңа қос сөздер өте сирек [10, 156 б.].

Жоғарыда практикалық бөлімде Абайдың он үшінші қарасөзіне дейінгі синонимдік қолданыстарды жан-жақты мағынасын ашып талдауға талпындық. Мәселенің мәнісі белгілі болған соң және Абай «Қара сөздеріндегі» синонимдерді түгендеу мақсатымен мұнан ары кесте түрінде көрсету тиімді деп санаймыз (1-кесте):

1-кесте

Қара сөздерінің реттік саны	Тілдік бірлік (синонимдік қолданыс)
Он үшінші сөз	«...жіберген жарлығына, білдіргеніне <i>мойынсұныт, инанмақ</i> » «иманы бар деуге беріктігі жоқ, <i>я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға</i> қарап...»
Он төртінші сөз	«...Біздің қазақтың <i>жүректі</i> кісі дегені – <i>батыр</i> дегені» «...Рақымдылық, мейірбандылық, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп...» «мойындамау – <i>ерлік, батырлық</i> осы болмаса...» «... ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе <i>жігер, қайрат, байлаулылықтың</i> жоқтығынан азады.» «Осы жұрттың көбінің айтып жүрген <i>мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт</i> деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі»
Он бесінші сөз	«Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір <i>баянсыз, бағасыз</i> нәрсеге <i>қызығып, құмар</i> болып, өмірінің <i>қызықты, қымбатты</i> шағын итқорлықпен өткізіп алады...»
Он жетінші сөз	«...әуелі, өзіңді білуге ерінбей-жалықпай үйрену керек...» «...Дүниеге лайықты <i>өнер, мал</i> тауып, <i>абұйыр мансапты</i> еңбексіз табуға болмайды. <i>Орынсыз, болымсыз</i> нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, <i>күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан</i> құтқаратұғын...» «... <i>Жұмсақ төсекте, жылы үйде</i> тамағы тоқ жатқан кісіге <i>төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың</i> күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп <i>ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшіте тұғын</i> – мен» «...жақсылыққа <i>елжіреп, еритұғын</i> – мен...». «...Бірақ сонда <i>билеуші, әмірші</i> жүрек болса жарайды...»
Он сегізінші сөз	«Адам баласына <i>жыртықсыз, кірсіз</i> , сыпайы киініп...» 46. «... <i>Кербез</i> дегенді осындай <i>кер, кердең</i> немеден безіңдер деген сөзге ұқсатамын»
Он тоғызыншы сөз	«...Мұндай сөзді есіткенде <i>шайқақтап, шалықтанып</i> не <i>салбырап, салғырттанып</i> есітсе...»
Жиырма бірінші сөз	«...Яғни, <i>надан</i> атанбастығын, <i>жеңіл</i> атанбастығын, <i>мақтаншақ</i> атанбастығын, <i>әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ,</i>

	<p><i>өсекиі, өтірікіі, алдамшы, кеселді</i> - осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып» «...Бұл мінез – <i>ақылдылардың, арлылардың, артықтардың</i> мінезі».</p>
Жиырма екінші сөз	<p>«...Есті кісіні тауып құрметтейін десең, <i>әділет, ұят, нысанқа</i> есті кісі елде жоқ. <i>қулық, сұмдық, арамдық, амалға</i> елдің бәрі де есті » «...Енді қалды <i>қу мен сұм</i>, олар өзі <i>де қуартпай, суалтпай</i> тыныштық көрер емес» «...<i>ұры, залым, қуларға</i> жеміт болып жүрген...»</p>
Жиырма төртінші сөз	<p>«...қазақ ортасында да <i>ұрлық, өтірік, өсек, қастық</i> қалып, <i>өнерді, малды түзден, бөтен жақтан</i> түзу жолмен іздеп...»</p>
Жиырма бесінші сөзі	<p>«...Соның бәрін де біле тұра, <i>жерге кіргендей</i> болып я бір <i>арамдығы, жамандығы шыққандай</i> несіне ұялып, қорланады екен?» «...Мұның бәрі - <i>надандық, ақымақтықтың</i> әсері».</p>
Жиырма жетінші сөз	<p>«...<i>Желден, ұшқыннан</i> қаға берсін болуы үшін кірпік беріпті» «...Құлақ болмаса, <i>не қаңғыр, не дүңгір, жақсы үн, күй, ән...</i>» «...бұларының бәрі <i>жұрт болсын, өссін, өнсін</i> үшін...» «...hәм өзге хайуандарды <i>құлданарлық, пайдасын көрерлік</i> лайығы бар» «...Қай өгіз шаһар жасап, <i>құрал жасап</i>, неше түрлі <i>сайман жасап</i>»</p>
Жиырма сегізінші сөз	<p>«...біз құдай тағаланы <i>айыбы жоқ, міні жоқ</i>, өзі әділ деп иман келтіріп едік »</p>
Жиырма тоғызыншы сөз	<p>«...<i>Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен</i> мал іздемек - ол арлы адамның ісі» «...<i>Сұрауын табамын, қалауын табамын</i> деп жүріп...» «...михнаттанып <i>мал жиса да, дүниелік жиса да</i>, артымда балаларыма қалсын дейді»</p>
Отызыншы сөз	<p>«...Ол <i>ар, есті</i> білмейді, <i>намысты</i> білмейді»</p>
Отыз бірінші сөз	<p>«...әуелі - көкірегі <i>байлаулы берік</i> болмақ керек» «...я көргенде <i>зибрәтлану</i> керек, <i>көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу</i> керек»</p>
Отыз екінші сөз	<p>«...аның үшін <i>білім-ғылымның</i> өзіне ғана <i>құмар, ынтық</i> болып...» «...әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір <i>рахат хұзур хасил</i> болады...» «...Соның ішінде <i>уайымсыз, салғырттық</i> деген бір нәрсе бар»</p>
Отыз үшінші сөз	<p>«...«маған мал жоқ па?» дегендей қылып, <i>еріншектік, салдау-салғырттыққа, кербездікке</i> салынады...» «...артынан <i>үйтемін-бүйтемін, қарық қыламын</i> дегенге мәз болып, <i>тамырым, досым</i> десе, мен де керектінің бірі болып қалыпшын ғой деп...»</p>
Отыз төртінші сөз	<p>«...Оларды <i>мұсылман деп</i>, қалайша <i>иманы бар ғой</i> дейміз?»</p>

	«...біреудің бағына, малына күндестік қылып, я көрсеқызарлық қылып, көз алартыспақ лайық па?»
Отыз алтыншы сөз	«...надандықтан бойын керістендіріп, шешілмегендік қылып, ұялмас нәрседен ұялған...» «...бір нәрсе іштен рахым секілді болып келіп, өзіңді қысып, қызартып кетеді» «...Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі қысымға түсесің»
Отыз жетінші сөз	«...Дүниеде бар жаман да көпте, бірақ қызық та, ермек те көпте»
Отыз сегізінші сөз	«...Себебі Алла тағала өзі - хақиқат, растықтың жолы. Қиянат - хақиқат пен растықтың дұшпаны.» «...Ол алтауының бірі - хаят, яғни тірлік» «...айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және басар, сәмиг, яғни көруші, есітуші деген» «...ешкімнің ықыласы, көңілі менен ғылымы жетіп құптағанын көргенім жоқ» «...Ынсап, ұят - бұл ғадаләттен шығады» «...аның үшін әрбірінің сөйлеуі, айтуы басқаша болса да». «...Бірақ бұл жол - бек шетін, бек нәзік жол...» «...ләкин осы хакімдердің жасаған, таратқан, уа айтқан істері» «...Рас сөзге ор қазып, тор жасамақ не деген инсап» «...Үшіншісі - қастық қылмақ, қор тұтпақ, кемітпек» «...оларға да сәләмәтшілік тілеп һәм рахмет тілеп бітіресіз»
Отыз тоғызыншы сөз	«...ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен» «...Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен»
Қыркыншы сөз	: «...іші елжіреп, жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрі-беріден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай?» «...сол барған, көрген елін, жерін мақтап, өтірікті сыбайтұғыны қалай?» «...топырақты өлімде, адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай?» «...Нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтанға еріп, пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі? Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп ұқпай тынбайтұғыны қалай?»
Қырық бірінші сөз	«...Қазаққа ақыл берем, түзеймін деп қам жеген адамға екі нәрсе керек..» «...аталары қартайып, сөзден қалғанда түзелсе болар еді» «...Етінен өткен, сүйегіне жеткен, атадан мирас алған, ананың сүтіменен біткен надандық әлдеқашан адамшылықтан кетірген. Өздерінің ырбаңы бар ма, пыш-пышы бар ма, гүілдегі бар ма, дүрілдегі бар ма - сонысынан дүниеде ешбір қызықты нәрсе бар деп ойламайды...»

Қырық екінші сөз	: «...болмаса <i>сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен</i> адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, <i>пайдасыз, жұмыссыз</i> қаңғырып жүруге құмар» «...оның <i>ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырауына</i> шыдайды» «... <i>Желөкпелеу, мақтаншақ</i> байларды: «сіз айтсаңыз, отқа түсуге бармын» деп
Қырық үшінші сөз	: «... <i>Иисем, жесем</i> демектің басы...» «...Ескеріп баққан адам <i>үлкейтін, ұлғайтып</i> , ол қуаттардың қуатын <i>зорайтады</i> » «...адам ұғылы <i>хайуан болды, адамишылықтан шықты.</i> » «...Оның да неше түрлі <i>кеселі, кесенаты</i> бар нәрселерін білмесең...» «...әрбір <i>маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып</i> жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады» «...әйтеуір жолда көрген <i>есті, ақылы дұрыс</i> адамдар...»
Қырық төртінші сөз	«...бірінен бірі <i>өнерлі, тұрлаулырақ</i> келеді» «...осы өзіменен <i>серіктес, сырлас</i> осылар «бәрекедді» дер дейді»
Қырық бесінші сөз	«...бәрі де ғадаләт, махаббат құдайға лайықты дегендігі» «... <i>Инандым, сендім</i> демек <i>инандырамын, сендіремін</i> деген емес» «...Бұл <i>ғадаләт, махаббат</i> сезім кімде көбірек болса, ол кісі - <i>ғалым, сол – ғақил</i> » «... <i>жаралып, жасалып</i> қойған нәрселерді сезбекпіз...»

Кестеде келтірілген синонимдік қолданыстардан байқағанымыздай олардың ішінде мағыналық жағынан да, тұлғалық жағынан да әртүрлі тілдік бірліктер қолданылған. Бірінің сыңары тұтас сөз тіркес күйінде келсе, бірі жай сөз, енді бірі фразеологизм ретінде берілген. Бұдан шығатын қорытынды – Абай «Қара сөздеріндегі» синонимдік қатарлар құрамы, құрылысы, мағынасы жағынан әртекті болып келетіндігінің айғағы.

Абай «Қара сөздеріндегі» синонимдердің қолданылуына мұқият зер салсақ, осы сөздердің эпицентрінде «адам» концептісі жатады. Абай «адам» деген ұғымды, оған тән қасиеттерді, іс-әрекеттерді синоним сөздермен ашып, таратып танытады.

1. **Адамның көңіл күйін:** жабырқаңқы күй (*қайғы, мұң, қасірет, өкініш, күйініші, ашу, ыза, кек, қорлық, бейнет, күйігі, т.б.*), көтеріңкі күй (*күлкі, қуаныш, қызық, мәз болу, т.б.*).

2. **Адамның мінезін:** теріс (*қияңқы, алдамшы, мазат, тентек, қу, сұм, сұғанақ, залым, сұм-сұрқия, кеселді, жалқау, қылжақбас, ұялмас, амалшы, арам, қу, жеңіл, мақтаншақ, надан, арсыз, әдепсіз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамсақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді, т.б.*).

3. **Адамның бойындағы қасиеттер:** жағымды (*рақымдылық, мейірімділік, мейірбандық, бауырмалдық, адамишылық, ынтық, құмарлық, жүректілік, батырлық, айтқанға тұрғыштық, әдептілік, байлаулылық, жалғаннан аулақтық*), жағымсыз (*арамдық, залымдық, айуандық, надандық, қулық, арамдық, т.б.*)

4. **Адамның іс-әрекетін:** дұрыс (*мұңдасып, шер тарқатысар кісі; ақыл үйренейін, насихат тыңдайын; үлгі беріп, ақыл айту, мәжілістес, сырлас, кеңестес болу; жөнделер, үйрене;, мойынсұну, инану, нану, сену*); теріс қылығы (*шапты, талады; ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізу; қуат жетпеген, ми толмаған, т.б.*).

Сонымен қатар, «Адам» концептісі аясында «жігіт» микроконцептісі де көрініс табады. Жігіттің түрін айыруда – мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт, тәуір жігіт деп жақсы жігітті көрсетеді.

Қорытынды

Абай тілінің көркемдігі, оның тіл байлығы автордың синонимдік қолданыстарынан айқын білінеді. Абайдың «Қара сөздерінде» синонимдер қос сөздерден (*күш-қуат, ал-қуат, гизат-құрмет, ар-абұйыр, өң-шырай, ұры-залым, сұм-сұрқия*), басқа тілден енген сөздерден (*жүрек, қалпы; мойынсұну, нану, сену, инану; хақиқат, растық*), диалект сөздерден (*монтаны, қу*), тұрақты тіркестерден (*сұрауын табамын, қалауын табамын; маскүнемдікке тартып, құмар қылып, ақылдан шығарып; ұры-бөріге жем болып, қарға-жарға ұшырау; нәпсісін тыйып, бойын тоқтатқан; кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай*) жасалғандығын аңғаруға болады. Сонымен қатар, синонимдердің бір сөйлемде қатар қолданып сөздің стильдік бояуын арттырып тұрған тұстарын да қарасөздерден жиі ұшырастырамыз. «Қара сөздерінде» ұшырасқан синонимдердің басым бөлігін біріктіретін ортақ концепт «адам» екендігін тани аламыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. – Алматы, 1962. – 315 б.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. – Алматы, 1975. – 307 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
4. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 145 б.
5. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 1995. – 206 б.
6. Сүйіншәлиев Х.Ж. Абайдың қара сөздері. – Алматы, 1956. – 150 б.
7. Сыздықова Р. Абай прозалық шығармаларындағы күрделі ойдың берілуі // Қазақ тілі тарихынан зерттеулер. – Алматы, 1965. – 123 б.
8. Оразғалиева Л. М. Абайдың ақын шәкірттері тіліндегі жалғастық пен жаңа дәстүр. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2007. – 33 б.
9. Абай Құнанбаев. Қара сөз. – Алматы, 2011. – 184 б.
10. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы. – Алматы, 2014. – 383 б.
11. Абай тілі сөздігі / Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі; Ғылым комитеті; А. Байтұрсынұлы Тіл білімі институты. – Алматы, 2011. – 614 б.

Ж.А. Жақыпов, Г.Т. Шаймерден

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Использование синонимов в «Словах назидания» Абая

Аннотация. В статье рассматривается использование синонимических слов в «Словах назидания» Абая. В статье используются методы анализа, синтеза, описания, контекстного, семантического анализа. Одним из качеств художественного, языкового мастерства, часто встречающихся в прозе Абая, является умение очень умело использовать многие синонимические слова. Они подчеркивают художественную насыщенность и стилевую окраску языка Абая. Стилистическое использование синонимов в языке Абая: раскрыть выразительно-эмоциональную окраску произведения, расширить и дополнить определенную концепцию; используется для создания градации как визуальный метод. В первой части статьи руководствуются заслугами ученых, изучавших прозу Абая. В основной

исследовательской части собрания синонимические слова, встречающиеся от первого слова до сорока пяти слов назидания. Проводится семантический анализ нескольких из них, определяется их характер как синонимического ряда. Кроме того, концепт «человек», объединяющий большую часть синонимов, встречающихся в «Словах назидания», рассматривается, сгруппированный в несколько смысловых частей.

Ключевые слова: «Слова назидания» Абая, синонимы, концепт, язык Абая.

Zh.A. Zhakupov, G.T. Shaimerden

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The use of synonyms in Abai's "Words of wisdom"

Abstract. This article discusses the use of synonyms in Abai's "Words of wisdom". The article uses methods of analysis, synthesis, description, contextual, semantic analysis. One of the most common artistic and linguistic qualities in Abai's retorts is his ability to use many synonyms very skillfully. They enhance the artistic essence of the Abai's language and reveal its stylistic color. Stylistic use of synonyms in Abai's language: to reveal the expressive-emotional color of the work, to expand and supplement a certain concept; is used to generate gradation as a visual method. The first part of the article is guided by the work of scholars who studied Abay's prose. The main research section contains synonyms that can be found from the first word of Abai to the forty-fifth word of Abai. A semantic analysis of one of them is carried out, the nature of which as a synonym series is determined. In addition, the concept of "Man", which combines most of the synonyms encountered in the "Words of wisdom", is considered to be grouped into several semantic parts.

Keywords: Abai's "Words of wisdom", synonyms, concept, language of Abai.

References

1. Kenesbayev I., Musabayev G. Kazyrgi Kazakh tili. Leksika. Phonetica. [Modern Kazakh language. Vocabulary. Phonetics]. Almaty, 1962. - 315 P.
2. Bolganbayev A. Kazakh tilinin synonymder sozdigi [Dictionary of synonyms of the Kazakh language]. Almaty, 1975. - 307 P.
3. Kenesbayev I. Phraseological Kazakh tilinin frazeologialyk sozdigi [Dictionary of the Kazakh language]. Almaty, 1977. - 711 P.
4. Bolganbayev A. Kazakh tilinin lexicologyasy [Lexicology of the Kazakh language]. - Almaty: Shkola publ., 1988. - 145 P.
5. Syzdykova R. Abaidyn soz ornegi [Expression of Abay's words]. Almaty, 1995. - 206 P.
6. Suyunshaliyev Kh. Zh. Abaidyn kara sozderi [Words of edification of Abai]. Almaty, 1956. - 150 P.
7. Syzdykova R. Abai prozalyk shygarmalarynda kurdeli oidyn berilui [Transmission of complex thought in the prose works of Abay] // research on the history of the Kazakh language. Almaty, 1965. - 123 P.
8. Orazgalieva L. M. Abaidyn akyn shakirtteri tilindegi zhalgastyk pen zhana dastur [Continuity and new traditions in the language of Abay's students]. Dissertation for the degree of candidate of philological Sciences. - Almaty, 2007. - 33 p.
9. Abay Kunanbayev. Kara sozderi [Word of wisdom]. - Almaty, 2011. - 184 P.
10. Syzdykova R. Abai shygarmalarynyn tili [Language of Abay's works. Vocabulary and grammar]. - Almaty, 2014. - 383 P.

11. Abai tili sozdigi [Dictionary of the Abai language]; Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan ; Committee of Science; A. Baitursynuly Institute of Linguistics. - Almaty, 2011. - 614 P.

Авторлар туралы мәліметтер

Жақыпов Жантас Алтайұлы - ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Шаймерден Гүлбақыт Тәңірбергенқызы– докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zhakupov Zhantas Altayevich - Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Shaimerden Gulbakyt Tanirbergenovna - doctoral student, LN Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

S.A. Sadykova*, A.A. Sagidanova

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*Corresponding author: sauleda@mail.ru

Changes in english, kazakh and russian languages during the coronavirus pandemic

Annotation. *It is evident that any language is constantly developing and changing. Neologisms are one of the tools for the development of the word-stock and modernization of the language. The emergence of neologisms in the language is an indicator of language development. Coronacrisis, which covers the entire modern world, also shows a huge impact on all languages. English is the first language to perceive world changes, as it is the language of globalization and development. One of the aspects of the pandemic are English neologisms related to the coronavirus, named coronacoins, which appeared in Kazakh and Russian languages during this pandemic. This article discusses the definition and ways to create neologisms. The authors represented a list of neologisms that emerged during the pandemic and trends in their development in the language. Any crisis in the country will certainly stimulate the development of the language of that country, and the absorption of these coronacoins into the language is still unknown, although it is clear that many of them will stay with us.*

Key words: *neologisms, vocabulary, coronacrisis, pandemic, language development.*

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-32-39

Introduction

The purpose of this article is to define the processes of modern Kazakh word-formation and to highlight the most productive word-formative neologism types. A huge amount of information about word-formation in Kazakh is available now, but much less is known about Kazakh neologisms and the ways of their restoring. The criteria of neologisms and modern word-formative trends remain an important unsettled issue. The tendencies of word-formative types can be changing due to the changes of technical, social and political sides of human life.

It is a natural phenomenon that languages change, develop, update their vocabulary, and undergo semantic changes. Languages, first of all, as means of communication are influenced by different changes in society. Many of these alternations are caused by globalization processes, which inevitably leave their traces in lexicon. Different aspects are discussed in the respective studies dedicated to new terms and words appearing as a result of special planning activities, and those appearing as a result of the work of individuals: interpreters, translators, etc. Nowadays the coronavirus pandemic is influencing all branches of life including linguistics.

Of course, the crisis of "corona" enriched with new terms all the languages of the world. Some neologisms, such as "social distance" and "self-isolation", were even included in the largest English dictionary — Oxford. With the pandemic, new words have also come into the lexicon of Kazakhstan: "remote", "social distance", "crown", "artificial lung ventilation" and, of course, "covid".

Despite the demand for coronavirus-related terms, the fashion for them can change at lightning speed.

Methodology

The authors used works of important linguists, such as A. Rey, M. Janssen, I. Arnold, N. Kotelova, O. Zabotkina, R. Ginzburg as a methodological basis of the article. As we see from the work neologisms are rapidly changing field of linguistics. Methods of description and analysis were held to give general information about language changes during the coronavirus pandemic, and classification and comparison methods helped to depict the development of coronacoins in three languages and classify neologisms in sub-themes.

Discussion

Neologisms are one of the most valuable linguistic concepts that contribute to the development and change of languages. Neologisms are an indicator of the language change. The new words can be neologisms until they enter everyday life and take place in dictionaries. For this reason, neologisms significantly interfere with computer analysis, showing an effective morphology in the language. There are many research organizations that study neologisms, including OBNEO in Barcelona, ONP in Lisbon, ONLI in Rome, CGTN in France, APRIL in Liverpool, etc.. [1]

The study of neologisms has two main tasks. First, the modernization of the existing vocabulary and dictionaries, and secondly, the study and description of the neologisms themselves taking into account the class of words, methods of word formation, the penetration and nature of words into the language. This second task is concerned with counting of all neologisms. However, studying and counting of neologisms is not an easy task, so there is still no clear definition of neologisms. [2]

As for the definitions of neologisms in various dictionaries, according to the large encyclopedic dictionary "Yazyikoznanie", neologisms are "words that appeared in a language at a certain time, the meaning of words, phrases or words that were used once in a text or conversation ("occasional words")". According to this dictionary, it is stated that the property of words to be a neologism is relative and historical. The definition of neologisms only due to their denotative meaning, that is, the property of depicting new realities, or only due to their stylistic, yes, lexicographic properties, cannot define all the properties of neologisms. [3].

In English-language linguistics, A. Ray, who achieved great success in defining the concept of neologism in his work "Le Grand Robert". In his opinion, there are no specific criteria for defining neologisms, so any of its definitions will be vague. According to A. Ray, to identify neologisms, you need to answer three main questions:

- What language unit does it belong to?
- What's new about it?
- Which definition of this unit or system is acceptable, and what is the relationship

between the neologism and the system in which it occurs? [4].

Concerning the time of occurrence, neologisms are divided into two types. The first is words that appeared in the past, but have recently become relevant due to changes in political and economic systems. The second type can be attributed to neologisms that appeared relatively recently. The first group can include the word "oligarch". This word, familiar only from history textbooks and works of classics of Marxism-Leninism, has been heard in newspapers and magazines and on television in recent years in a new meaning. Similarly, the word "legitimate", previously known only to specialists and registered in dictionaries. Is also widely used in the sense of "legal". With the development of the country's economy and international economic relations, widely recognized, large-scale companies with strong economies help start-up firms by using their name, technologies and equipment, innovations and offer the opportunity to develop for a fee. This type

of relationship is denoted by the term "franchise". This word is one of the most recent neologisms. [5]

The language composition is constantly evolving and changing. About 20,000 to 30,000 new words appear in each language per year. Depending on the method of origin, neologisms are divided into universal and author's, i.e. individual stylistic. Common language neologisms include words newly developed and newly introduced from another language. Author's neologisms, also called "occasionalisms" or individual stylistic neologisms, are new words created specifically for one purpose. They are usually used in a specific context and do not go beyond the scope of the same meaning, so their novelty and relevance remain for a long time. Nevertheless, in some cases author's neologisms are included in the general vocabulary. For example, the word "Utopia" was formed on the basis of the utopian ideas of Thomas More, brothers Karl and Josef Chapek invented the word "robot" in their works to depict people created artificially, and M. V. Lomonosov is the author of the words "atmosphere", "diameter", "square", "minus". If we talk about the input words from other languages, for example, "stereotype" - таптаурын, "innovation" - жаңалық, "marketing" - сауда, "internet" - ғаламтор, "bicycle" - шайтан-арба, and "balcony" - қылтама. With the collapse of the Soviet government and the independence of the countries within it, the word "sovereignty" became particularly used and became one of the most important words. Until 1991, there were few people in Kazakhstan who knew this word, but now there are no people who do not know it.

The ways in which neologisms are created are divided into effective and ineffective. There is no consensus among linguists on the exact number of these ways, but the main ways of creating neologisms in English can be called the following three: affixation, word fusion, and conversion. Affixations are words created by adding an affix to the root, such as *enjoyable*, *dangerous*. Words created by combining words include the words *penfriend*, *handmade*, and conversion are words that have been transferred from one word class to another word class: *to insult – an insult*, *to play – a play*. Besides, there is lexicalization, reduction, reverse derivation, and so on. [6]

Neologisms in each language are created according to the laws of that language itself. If we focus on the ways of creating neologisms in the Kazakh language, we can note four main ones: renewal of the meaning of words, affixic neologisms, neologisms created by combining words, and neologisms that come from another language. Many used or obsolete words in the language have acquired a new meaning and have found their place in the vocabulary of the Kazakh language. For example, the word "талқылау" was used before the Soviet era in the sense of softening the blinders, and later this word was used in the sense of discussing a problem, considering it comprehensively. Currently, the affix form of word formation is less used, but there are words created by this way: *басқарма*, *серіпте*, *құрам*, *қолжазба*, etc. As a result of the merger of two existing words in the language, a third word with a new meaning will appear – this will be a neologism created by combining the words. For example, the word "қолөнер" is derived from the combination of the words "қол" and "өнер", and the word "орамжапырақ" is derived from the words "орам" and "жапырақ". Neologisms of the fourth group are neologisms that have come from other languages. The words *телефон*, *телевизор*, *автомобиль*, *вагон* are neologisms from Russian, the words *чемпион*, *вокзал*, *клуб* are from English, *мектеп*, *қалам*, *кітап* are from Arabic, and the word *нұр* is from Persian.

With the development of humanity, the languages of the world are also changing. Currently, there are about 7,000 known languages on earth. Some of them are on the verge of extinction, others are developing and improving. When a significant event occurs in the history of a state, it also leads to a change in the language composition. At this situation, new words appear, and through language, people can ease a difficult situation, convey their thoughts, and share a heavy burden. For example, in 2016, when the UK decided to leave the European Union, but delayed the division, a new word "brexit" appeared in English, which came from a combination of the words "Britain" and

"exit". The word Brexit has now become a world-famous word, the word is now known for the meaning of saying goodbye, but not leaving. On the basis of this situation, the word "Mexit" appeared with this principle when Prince Harry and his wife Meghan Markle abandoned their royal duties and left the UK. In addition, the verb "To Meghan Markle" or "to meghanmarkle" as a result of this situation not only took its place in the English vocabulary, but also spread around the world. The meaning of this new verb is to leave a psychologically negative environment with ease.

When a proposal was made to the Constitution in the neighboring Russian state in 2020 "to nullify" – "обнуление" the presidential term to zero, many new words related to this word came out: *обнулеть, обнулец, обнулевые, обнулятина, обнуличка, обнулень, обнулидер, обнуллиссимус, обнуленинец*, etc.. These words are one of the words that will not last long in history, lying in a series of occasional words.

Depending on the way of life of each people, each language has its own peculiarities. Phenomena that exist in Kazakhstan do not exist in Australia, and phenomena in Australia do not exist in China. However, in the modern era of globalization, many neologisms are becoming common to all languages, and the main driving force behind this phenomenon is, of course, the internet. Some newly released film is distributed all over the world, the famous book is read all over the world, and the share of social networks in this trend is huge. This phenomenon contributes greatly to the introduction of many English-American words into Kazakh and Russian. For example, one of the words I now hear most often among the students I teach is the word "easy". When they have a task that is familiar or easy to perform, it means "easy task" or "easy task". Now one of the most commonly used words is "go", a word in English that means walk, move forward, get to the next place. When teenagers support each other, when they wish each other good luck, "go" means wishing each other success. In addition, I hear that the word "old" is often used to denote people who are older than themselves, who do not follow fashion or their "crazes".

It is known that neologisms are introduced into the Kazakh and Russian languages mainly from English, but before using neologisms in our language, it is better to study and analyze the roots of the word. For example, if we take the word "image", according to the Oxford Russian dictionary (1999), this word has many meanings: *кәрініс, мүсін, портрет, кескін, бейне, сурет; имидж, бейнелеу, елестету, суреттеу, кескіндеу*. And in our language, only the meaning of "образ" or "кәрініс" is used. Therefore, using a word based only on its translation, without taking into account the specifics of its use in the language, can lead to an error [7].

Scientific and technological progress does not stand still. The technologies and things that we now use regularly in our daily lives were not even included in our dreams many years ago. Now that we all have a mobile phone and computer display in our hands, since there was no display in the past, the word "display" did not even exist. And as soon as the novelty appears, a new neologism will also appear, which will call it.

Results

There is no doubt that such a large-scale pandemic, as it is now, has affected almost all languages in the world. The Kazakh and Russian languages are filled with many English neologisms. And the English language itself was also replenished with new words. According to scientists, neologisms do not exist long in life, and neologisms that have emerged due to the pandemic can disappear as quickly as they appeared. About 800-1000 new words and phrases appear in English every year. Certainly, the influence of the "coronavirus" will be felt in neologisms that have emerged in 2020. It is clear that these lexical innovations not only expand the vocabulary, but also help people to overcome the difficulties by sharing and supporting each other. These new words are also given a special name, they are called "coronacoimages" or "coronacoins". These new words have somewhat

relieved the stress and anxiety associated with the pandemic and helped us reflect on what is happening.

It has never been before that a single word can make so many changes and affect the entire world discourse. "Covid-19" (Oxford English Dictionary. <https://oed.com/>) this is a short name for the 2019 Coronavirus outbreak [8]. The word "Coronavirus" was first published in the magazine "Nature" in 1968. The article suggested that a group of previously unknown viruses be named this way because of their similarity to the crown of the sun. However, until 2020, ordinary people did not hear this message. As the spread of the disease began to change the lives of millions of people, new words and abbreviations began to appear in the field of Medicine and epidemiology, including special terms, isolation and distance. On the basis of this concept of "coronavirus" in the Russian language, many new words have appeared, among which we can name: *коронапроявления, коронафейки, коронапаника, коронаскептики, коронадиссиденты, коронованные*. This phenomenon once again proved that the phrase "great social changes lead to great linguistic changes" is true.

One of the terms, which is currently used in newspapers and magazines, and not on television, "self-isolation" has been known since 1834 and "self-isolating" has been used since 1841. The term "self-isolation" or "өздігінен оқшаулану" is a word that many people did not know before the coronavirus pandemic. In accordance with the requirements of the time, it became widely used and denotes one of the precautionary measures. Used in the 1800s against states that maintained political and economic isolation from the rest of the world, it is now one of the most important measures to prevent infection or spread.

The word accompanying "self-isolation" is "quarantine". The previous quarantine was different. For example, when it was clear that someone in the kindergarten had chickenpox, that kindergarten was closed for quarantine, and the child was isolated for 21 days. The hospital department was closed for quarantine, and no new people were added until all the patients were cured. Now the quarantine has spread all over the world, all visits, entertainment and shopping centres have been stopped. This is also one of the main precautions.

"Social distancing" or "әлеуметтік оқшаулану" was first introduced in 1957. At first, this word meant social communication, that is, an attempt to deliberately distance yourself from others. Now, in order to avoid infection, we understand ourselves as maintaining a physical distance from the people around us.

The phrase "Elbow bump" means "шынтақ соққысы". In its very first appearance, an elbow kick, a palm kick, or a "Bring five" gesture demonstrated the kindness and support of team members to each other at sporting events. Now the purpose of these actions is to greet without touching the hands.

Among the newly emerging neologisms, we can name the English phrase "doom scrolling" or "қауіпті айналдыру". This means turning around and watching negative news for a long time. As a result, a person's mood may deteriorate, become depressed, and fall into an uncomfortable state. Not a good situation, of course. Another new word associated with this term can be called, it is the word "innfodemic". The word, which appeared on the basis of the combination of the words "information" and "epidemic", means the rapid and uncontrolled dissemination of unproved information about the crisis in the media and on the internet, and the growing anxiety in society based on this information. The term originated in relation to the 2003 SARS epidemic, but is also used to describe the spread of news related to the coronavirus epidemic.

Especially common during a pandemic is the word "mask", which is in the mouth of every person. This word, which comes from the English word "mask", is used in many languages around the world, including Russian, as "mask". Although this word has existed in the Kazakh language for a long time, it is currently in special demand and is one of the most widely spoken words. At first,

many people were surprised that it is necessary to translate an interethnic word, but now this word is completely absorbed in our blood.

Another special place is occupied by the word "удаленка" or "remote work". According to the Oxford English Dictionary, the abbreviation "WFH" means "work from home", which has been used since 2001 to describe freelance work. Previously, it was a way for only a small group to work, and during the pandemic, the population had to work massively remotely, that is, from their own home. The pros and cons of such a way of working go hand in hand. An employee who works remotely is required to fully provide the workplace with the internet, a computer or laptop needed for work, and the cost of electricity. While there is a good thing about being at home 24 hours a day when you work remotely, sometimes sitting at home for those 24 hours becomes a disadvantage.

It is also said that it is difficult to stay at home with the whole family during the quarantine, but it is even more difficult to sit alone in quarantine. Now, as a result of the quarantine, a "Covid-boom" is expected, which is a word created using the model "baby-boom". And children born as a result of this covid-boom will now be called "covidial" by combining the words "covid" and "millennial".

One of the words formed by the merger of the two words is "quaranteam", which is a combination of "quarantine" and "team". In the Russian and Kazakh languages, there are also the words «карантикул», «карантинка», «карантиндер», made according to this pattern. The word "карантикул" comes from the words quarantine and vacation and describes forced leave due to quarantine. "Карантинка" is a photo about quarantine that people send to each other, that is, in Russian "картинка". The popular online dating app "Tinder" received a new name "quarantinder" because it became the only chance to meet during quarantine.

Conclusion

Learning languages is a very interesting and cognitive process. Mastering languages provides many advantages. Through language, we can share our thoughts, communicate with other people, get information, and read literature in other languages in the original. Any language is constantly undergoing changes. Language is a mirror of one's own society, and everything that happens in that country is reflected in the language of that country. As a result of such changes, neologisms appear, and the vocabulary of the language is enriched. The coronavirus pandemic, which is currently experiencing the whole world, has undoubtedly affected any language and caused the emergence of new neologisms in the language. In the course of this work, English neologisms that appeared during the pandemic and entered the Kazakh and Russian languages were considered. The fact that neologisms take their place in the language or remain out of use depends on various factors, neologisms formed in connection with a particular situation may cease to be relevant and become out of use in the language with the end of this situation. However, the vast scale of the current pandemic is undoubtedly the basis for some neologisms to find a clear place in the language.

References

1. Иванова Н. К. Неологизмы-заимствования в английском языке: особенности написания и регистрации в словарях // Теория и практика иностранного языка в высшей школе. Ивановский государственный химико-технологический университет. 2013. №9, сс 84-95
2. Janssen, M. Orthographic Neologisms: selection criteria and semi-automatic detection. <http://maarten.janssenweb.net/Papers/neologisms.pdf>, 2011

3. Языкознание: большой энциклопедический словарь. Мjcrdf: Большая Российская энциклопедия, 1998, с. 331.
4. Rey Alain. The Concept of Neologism and the Evolution of Terminologies in Individual Languages // Sager (ed.) Essays on Terminology. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1995. P. 9–28.
5. Кайбулдаева А. З. Тенденции образования и развития неологизмов в русском языке//Вестник КазНУ. КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, №2, 2012, Р 198
6. Елисеева В.В. Лексикология английского языка. – СПб., СПбГУ, 2003. – 80с
7. The Oxford Russian dictionary: English-Russian. New. Англо-русский словарь(1999)
8. Oxford English Dictionary. <https://oed.com/>

С.А. Садыкова, А.А. Сагиданова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі коронавирус пандемиясына қатысты өзгерістер

Аңдатпа. Әрбір тілдің үнемі дамып, өзгеріс үстінде болатыны белгілі. Неологизмдер – тілдің сөздік қорын дамытып, тілді жаңғырту құралдарының бірі. Тілде неологизмдердің пайда болуы – тілдің дамуының көрсеткіші болып табылады. Қазіргі бүкіл әлемді қамтыған коронакризистің де барлық тілдерге тигізген әсері зор. Ағылшын тілі – жаһандану мен даму тілі болғандықтан әлемдік өзгерістерді бірінші болып қабылдайды. Коронавирустың бір қыры ретінде осы пандемияға байланысты қазақ және орыс тілдерінде пайда болған ағылшын неологизмдерін - коронакоиндерді атауға болады. Бұл мақалада неологизмдердің анықтамасы және жасалу жолдары талқыланды. Пандемия уақытында пайда болған неологизмдер тізбесі және олардың тілдегі даму тенденциясы көрсетілді. Елдегі кез-келген кризис сол елдің тілінің дамуына түрткі болары сөзсіз, ал бұл коронакоиндардың тілге сіңуі әлі белгісіз, дегенмен олардың көпшілігі бізбен қалары анық.

Кілт сөздер: неологизмдер, сөзжасам, коронакризис, пандемия, тіл дамуы.

С.А. Садыкова, А.А. Сагиданова

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова, Актөбе, Казахстан

Языковые изменения в английском, казахском и русском языках, связанные с пандемией коронавируса

Аннотация. Как известно, любой язык постоянно развивается и меняется. Неологизмы - одно из средств развития словарного запаса и модернизации языка. Появление неологизмов в языке - показатель развития языка. Коронакризис, охвативший весь современный мир, также оказывает огромное влияние на все языки. Английский язык одним из первых принимает мировые изменения, так как является языком глобализации и развития. Одним из аспектов коронавируса можно назвать английские неологизмы, появившиеся на казахском и русском языках в связи с пандемией, так называемые коронакоины. В данной статье рассмотрены определение и способы создания неологизмов. Авторами выявлен перечень неологизмов, появившихся во время пандемии, и проанализированы тенденции их развития в языке. Любой кризис в стране, безусловно, стимулирует развитие языка этой страны, и коронакризис не исключение. Тем не менее, пока неясно, приживутся ли в дальнейшем эти коронакоины или нет, хотя многие из них, очевидно, останутся с нами.

Ключевые слова: неологизмы, словообразование, коронакризис, пандемия, развитие языка.

References

1. Ivanova N. K. Neologizmyi-zaimstvovaniya v angliyskom yazyike: osobennosti napisaniya i registratsii v slovaryah [Neologisms-borrowings in English: features of writing and registration in dictionaries] // Teoriya i Praktika Inostrannogo yazyika v Vyisshey Shkole [Theory and Practice of a Foreign Language in Higher Education]. Ivanovskiy gosudarstvennyiy himiko-tehnologicheskii universitet [Ivanovo state chemical and technological University], 2013. №9, P 84-95 [in Russian].
2. Janssen, M. Orthographic Neologisms: selection criteria and semi-automatic detection. <http://maarten.janssenweb.net/Papers/neologisms.pdf>, 2011.
3. Yazyikoznanie: bolshoy entsiklopedicheskiy slovar [Linguistics: a large encyclopedic dictionary]. Moskva: Bolshaya Rossiyskaya entsiklopediya [Big Russian encyclopedia], 1998, P 331. [in Russian]
4. Rey Alain. The Concept of Neologism and the Evolution of Terminologies in Individual Languages // Sager (ed.) Essays on Terminology. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1995. P. 9–28.
5. Kaybuldaeva A. Z. Tendentsii obrazovaniya i razvitiya neologizmov v russkom yazyike [Trends in the formation and development of neologisms in the Russian language] // Vestnik KazNU. KazNU imeni Al-Farabi [Bulletin Of KazNU. Al-Farabi Kazakh National University], Almaty, Kazakhstan, №2, 2012, P 198 [in Russian]
6. Eliseeva V.V. Leksikologiya angliyskogo yazyika [Lexicology of the English language]. – SPb., SpbGU [Saint Petersburg State University], 2003. – P80 [in Russian]
7. The Oxford Russian dictionary: English-Russian. New. Oxford – Moscow, 1999.
8. Oxford English Dictionary. <https://oed.com/>

Information about authors

Садыкова Сауле Алтынбаевна - PhD, шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Сәгиданова Асель Адилхановна - шетел филологиясы мамандығының 1 курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан.

Sadykova Saule Altynbaevna - PhD, senior lecturer of “Foreign philology and translation” department of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan.

Sagidanova Asel Adilkhanovna - 1st year master's degree student of speciality “Foreign Philology”, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov Aktobe, Kazakhstan.

А. Аманбаева*, Ж. Жұмабаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: AAisaule@mail.ru

Латын графикасына негізделген қазақ жазуы: орфография және орфоэпия*

Аңдатпа. Мақалада латын графикасына негізделген қазақ жазуының мәселелері қарастырылады. Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты жұмыстар үкімет тарапынан, тілші-мамандар тарапынан жүргізіліп, ғалымдардың көп жылдық зерттеулерінің нәтижесінде әліпбидің жетілдірілген нұсқасы ұсынылған болатын. Осы орайда мақалада латын графикалы қазақ әліпбиінің қазіргі таңдағы қажеттілігі, сондай-ақ латын графикасына негізделген 31 әріптен тұратын жетілдірілген әліпби нұсқасының ерекшеліктері мен оның жазудағы көрінісі сөз болады. Әсіресе қазіргі әліпбидегі диакритикалық таңбалардың, яғни умлаут, бревис, макрон, седиль, тильда таңбаларының қолданылуы сипатталып беріледі. Әрбір диакритикалық белгілердің таңбалануындағы көрінісі сипатталып, маңыздылығы айқындалады. Сондай-ақ мақалада емле ережелері, орфография мен орфоэпия мәселелері, шеттілдік терминдердің орфограммасы жан-жақты баяндалады. Сонымен қатар қазақ тіл біліміндегі күрделі дыбыстардың қатарына жататын и мен у-дың таңбалануына қатысты ерекшеліктері мен ережедегі берілу жолдары жан-жақты ашылып көрсетіледі.

Кілт сөздер: әліпби, әріп, жазу, емле, фонетика, графика, орфография, орфоэпия.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-40-47

*Мақала «Мемлекеттік тілді латын графикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарлама аясында жазылып отыр.

Кіріспе

Қазіргі таңда латын әліпбиіне байланысты әліпби, жазу мәселесі өзекті боп отыр. Латын әліпбиіне көшу мәселесі алғаш рет еліміз егемендік алған тұста, яғни 1991 жылы Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының негізін қалаған қоғам қайраткері, белгілі тілтанушы ғалым, Қазақстан Республикасы ҰҒА академигі Ә.Қайдардың «Ана тілі» газетінде жарияланған «Латын әліпбиінің болашағы зор» атты мақаласынан бастау алады [1]. Академик Ә.Қайдар Елбасына «Ашық хат» арқылы еліміз латын әліпбиіне көшу керектігін айтып, өз жобасын ұсынған болатын. Сол кезден бастап латын әліпбиі мәселесі қозғалып, осымен байланысты әртүрлі ой-пікірлер айтылып жатты. Қарсы болғандары да болды. Әрине латын әліпбиіне көшу мәселесі оңай шаруа емес. Өйткені тілдің заңдылықтарын ескере отырып, халыққа тиімді әліпби ұсыну және оны жүзеге асырудың жолын қарастыру көптеген білім мен ізденісті қажет етеді.

Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіруге байланысты президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев: «Латын графикасындағы әліпбиге көшу мәселесінде асығыстық танытуға болмайды. Тыңғылықты, тексерілген ұстаным талап етіледі. Жан-жақты сараптау және жаңа әліпбидің барлық аспектілерін әзірлеу қажет. Латын әліпбиінің ұсынылған үш нұсқасы да

жетілдірілмеген болып шықты. Сондықтан бұл проблемада шынайы ғылыми әдіс керек және жеңілдетуге болмайды», – дейді [2]. Ақутқа негізделген әліпби жобасын жетілдіруді ғалымдарға тапсыруы, әліпби, жазу мәселесіне атүсті қарамау керек екенін аңғартса керек. Оны: «Қазақ тіліне реформа, тіпті қажет десеңіздер тілімізді жаңғырту қажет. Ғалымдарымыздың салмақты пікірлерін күтеміз. Тағы да қайталап айтамын, біз нақты қазақ тілін реформалаймыз. Мұндай ұлтымыз үшін тағдыршешті мәселеде науқаншылдыққа және жеңілтектікке жол беруге болмайды» деген мемлекет басшысының пікірінен білуге болады [2]. Шындығында әліпби бірінші сыныпқа баратын бүлдіршіндерден бастап, қарт кісілерге дейін сауатын ашуға бағытталатыны анық. Осы орайда тілтанушы ғалым А.Байтұрсынұлы: «Біздің заманымыз – жазу заманы. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білу, сөз қандай орында қалай өзгертіліп, қалайша біріне-бірі қиюласып, жалғасатын жүйесін білу керек», – деп жазуға мән беру керек екенін, мән беріп қана қоймай, сауатты жазу қажет екенін баса айтады [3].

Латын әліпбиі жазу арқылы жүзеге асатындықтан, ф.ғ.д. Қ.Күдеринованың «Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы» атты еңбегіндегі «Жазу – адамзаттың ұлы мәдени құндылықтарының қатарына жататын, өркениет дамуының құрамдас бөлігі. Адамзат мәдениетінің өркениетке аяқ басуы дыбыстық жазу типінің пайда болуынан басталса, өркениеттің әлеміетке ұласуы жазба коммуникацияның, жазба тілдің жоғары даму сатысына жеткенінен хабар береді. Жазу кеңістігі ұлғайғаны соншалық оны жазу және өркениет, жазу – ұлт, жазу мен ойлау сияқты іргелі ұғымдар оппозициясында қарауға болады» – деген ойын негізге алуға болады [4]. Яғни жазу арқылы халықтың ой-санасы дамып, өркениетке аяқ басады. Сондықтан латын жазуын жүзеге асырғанда, қазіргі кезеңді ғана ойламай, болашақ ұрпақтың сауатты жазуына, әлемдік деңгейде бәсекелесе алатындай дәрежеде болуына мән берген жөн.

Біз қазақ тілін латын әліпбиіне көшіру дегенді ағылшынның әріптерін қоя салу деп түсінбей, өз тіліміздің табиғатын сақтайтындай етіп жасағанымыз дұрыс. Ол үшін әрбір графеманың тілдегі қызметін терең түсіне отырып, тіліміздің әуені мен әуезін бұзбайтындай етіп, халыққа тиімді әрі оңай игеретіндей әліпби жасауымыз қажет. Тілімізді компьютерге емес, компьютерді тілімізге икемдегеніміз жөн.

Ғалымдардың үкіметке ұсынған жетілдірілген әліпби жобасы 31 әріптен тұрады. Жобада кірме әріптер жоқ. Бірінші сыныпқа баратын оқушы сауатын 31 әріптен тұратын әліппемен ашатын болады. Жетілдірілген әліпбиде кирилл жазуындағы кірме **ц, ч, ш, э, ю, я, ъ, ь** әріптері жоқ. Бұл әріптер көбінесе шет тілінен енген сөздерде кездеседі. Ал енді шет тілінен енген сөздерді жазу ереже арқылы берілетін болады [5].

Зерттеу әдістері

Қазақ әліпбиі жобасын жетілдіруде зерттеу, талдау, жүйелеу, саралау, салыстыру, сараптау әдістері қолданылды. Осы орайда ғалымдардың зерттеуінің нәтижесінде қазақ тіліне тән әріптерге диакритикалық белгілер қойылған. Әрбір диакритикалық белгілер есте сақтауға, тез машықтанып жазып-оқуға негізделген. Жетілдірілген әліпбиде бес диакритикалық белгі бар. Олар: умлаут, бревис, макрон, седиль, тильда.

Әлемдік тәжірибеде диакритикалық таңбаларды қоюдың өзіндік мәні бар, яғни әрбір диакритикалық белгіні қойғанда оның фонетика-фонологиялық жағынан ерекшелігін анықтау. Мәселен халықаралық әліпбиде макрон (ˉ) (әріпүсті сызық) диакритикалық белгісі дауыстының жуан екенін білдірсе, ал умлаут (әріпүсті қос нүкте) (¨) дауысты дыбыстың жіңішкелігін білдіреді.

Умлаут әріпүсті таңбасы ең алғаш рет неміс әліпбиінде дауыстылардың жіңішке екенін

білдіру мақсатында қойылған. Ол герман тілдеріндегі гот тілінің жазуынан алынған деген дерек бар.

Талқылау

Қазіргі жетілдірілген әліпбиде үш әріпке, яғни Әә – Ää, Өө – Öö, Үү – Üü дауыстыларына умлаут диакритикалық белгісі қойылған. Умлаут диакритикалық белгісі әлем тілдерінен швед, фин, неміс, түрік, венгер тілдерінің әліпбиінде бар, яғни әлемдік тәжірибеде умлаут белгісі дауыстылардың жіңішке екенін білдіру үшін қойылған. Умлаут белгісі жазуда қиындық тудырмайды, әрі жіңішке дауыстылар таңбасын ажыратуда да маңызға ие. Сондай-ақ умлаут пен макрон таңбасын қолмен жазуда да қиындық келтірмейді. Өйткені мектеп жасынан бастап әріпүсті сызық пен қос нүктені белгілеуде дағды қалыптасады, тіпті қазір көбісі қолмен жазудан гөрі компьютермен теруге машықтанған. Жуан дауысты ұ-ға ü (макрон), ү-ге ü берілген, ал у-дыбысы u-мен таңбаланады. Яғни ұ, ү, у дыбыстарының таңбалары бір-бірімен ұқсас келіп, есте тез сақталуға бағытталған. Ал ғ- дауыссыз дыбысына әріпүсті ирек сызық (бревис) берілген, ғ – бұл жуан дауыссыз дыбыстарға қойылатын таңба. Сондай-ақ ш дауыссызына әріпасты белгі берілсе, ал ң – дауыссызына Ñ ñ (тильда) белгісі қойылды. Бұл диакритикалық белгілер әріптерді шатастырмай, сауатты жазуға дағдылануды көздейді.

Әліпбимен қатар емле ережелер де қатар жасалып жатқаны белгілі. Емле ереже «Орфографиялық жұмыс тобы» мүшелерінің, яғни ғалымдардың біріге отырып жасауының арқасында жүзеге асты. Ереже тоғыз тараудан тұрады және қазақ тіліне қатысты барлық заңдылық сақталып, жүйелі түрде жасалған. Ережеде әріптердің емлесі, түбір сөздердің емлесі, қосымшалардың жалғануы, бөлек жазылатын сөздердің емлесі, бірге жазылатын сөздердің емлесі, дефиспен жазылатын сөздердің емлесі, бас әріптің емлесі, қысқарған сөздердің емлесі, кірме сөздердің емлесі, сөздердің тасымалдануы жайы берілген [6]. Ережеде ұлттық тілдің ерекшелігі мен заңдылығы, дәстүрге айналған базалық норма, техникалық жақтан қолдануға оңтайлылығы, жаһандану үрдісінде жазу-сызудың ұлттық сипаты ерекше назарға алынған. Сондай-ақ бұған дейінгі жазу тәжірибесі, тұрақталған нормалар да ескерілген. Енді сол ережеде берілген тараулардың ішінен әріптер емлесіне келер болсақ, тіліміздегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың таңбалануына қатысты ереже жасалған. Себебі қазіргі қазақ тілін тұтынушылар санасында 9 дауыстының (<a>, <ә>, <ы>, <i>, <ү>, <у>, <o>, <ө>, <e>), 19 дауыссыздың (<п>, <б>, <м>, <т>, <д>, <н>, <ш>, <ж>, <з>, <с>, <қ>, <к>, <г>, <ғ>, <й>, <у>, <ң>, <р>, <л>) бейнесі бар.

Дауысты *a, ä, o, ö, ü, ü, u, ı, e* дыбыстарының ережесінде жазылым мен айтылымдағы ерекшеліктері беріледі. Мысалы, біз *жәй, жәйлау, жәйлы, шәй, шәйлық* деп айтқанымызбен (орфоэпиясы), жазылымда (орфографиясы) *a*-мен жазамыз: *jai* (жай), *jailau* (жайлау), *jaily* (жайлы), *şai* (шай), шайлық (*şailyq*). Сондай-ақ *o, ö, ü, ü* әріптерінің жазылымына қатысты еріндік пен езулік дыбыстардың айтылымы мен жазылымына қатысты ерекшеліктер бар. Мысалы, біз *oründüq* (орүндүк), *köilök* (көйлөк), *qülün* (құлүн), *jüzüm* (жүзүм), *jürök* (жүрөк) деп айтамыз, алайда жазылымда *oryndyq* (орындық), *köilek* (көйлек), *qūlyn* (құлын), *jüzim* (жүзім), *jürek* (жүрек) болады [7]. Яғни бұл орфография мен орфоэпиялық ерекшеліктерді ажырату мақсатында жазылған. Осымен байланысты ғалым Н.Уәлидің пікіріне келсек, қазақ тілі ауызша және жазбаша түрде қызмет етеді. Ал жазбаша тіл болса, әуелде қазақ тілінің дыбыстық құрылымына табан тірей отырып, өзінің жүйесін, құрылымын әрі қарай бекіте түсуге тиіс. Қалай дегенмен де, ауызша тіл тәрізді қазақтың жазба тілінің өзіндік жүйесі бар [8]. Шындығында сөзді хатқа түсіру бар да, оны ауызша дыбыстау бар. Айтылған сөздегі барлық дыбыс хатқа түспейді. Оның негізгі реңктері ғана жазылады. Осымен байланысты

Қ.Күдеринава жазуға мынадай анықтама береді: «Жазу дегеніміз ойдағы мазмұнды дыбыстық (фонемалық) код арқылы (бұл жазар алдында ауызша айтып алумен немесе іштей, дауыстамай сөйлеуден көрінеді) графикалық кодқа түсіру болып табылады» [9].

Қазақ тіл біліміндегі күрделі дыбыстардың қатарындағы *i* (и) мен *u* (у)-дың таңбалануы да ережеде берілген. Мысалы біз орфоэпияда *yi* (ый), *ii* (ій) түрінде дыбыстаймыз, ал жазуда бір ғана *i* (*u*) әрпімен таңбалаймыз. Сол сияқты *u*-ды *iu* (уу), *iuu* (уу) түрінде дыбыстағанымызбен, бір ғана *u* (*y*) әрпімен жазамыз. *Ю*-ды *iu* (иу), *я*-ны *ia* (иа) әріп тіркесімен таңбалаймыз. Түбір мен қосымшаға байланысты тарауда қазақ тіліндегі төл сөздер үндестік заңына сәйкес бірыңғай жуан не жіңішке жазылатындығы (*alaqan-алақан, yrǵaq-ырғақ, bosaǵa-bosaǵa, tūrtmys-тұрмыс, äke-әке, tekemet-текемет, ırmşık-ірімшік, söilem-сөйлем*), ал кейбір кірме сөздерде үндестік заңының сақталмауы (*kitap-kitap, mīǵalım-мұғалім, qūzyret-құзырет, qyzmet-қызмет, qoşemet-қошемет, qasiet-қасиет, qadır-қадір*) және қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп, жуан не жіңішке жалғанатындығы жайында ереже берілген. Мысалы, *jūmys-şy-lar-dyñ* (жұмыс-шы-лар-дың), *qyz-met-ker-diñ* (қыз-мет-кер-дің), *teñiz-şı-ler* (теңіз-ші-лер), *kitap-tyñ* (кітап-тың), *mīǵalım-nıñ* (мұғалім-нің), *kögal-ǵa* (көгал-ға) т.б. Сондай-ақ түбір *s, z, j* дыбыстарымен басталып, оған *s, ş* дауыссыздарынан басталатын қосымша жалғанғанда, түбір тұлғасының сақталуы, яғни орфография мен орфоэпиялық ерекшеліктерді ашып көрсету, мысалы, *başşy-başşy* (орфоэпиясы *başşy-баишы*), *qūşşa-qūşşa* (орфоэп. *qūşşa-құшиша*), *tūzsyz-tūzsyz* (орфоэп. *Tūssūz-тұссұз*), *sözsyz* (орфоэп. *sössüz-cөccүз*), *aiyşşa* (орфоэп. *aiūşşa-ауұшша*), *jūmysşy* (орфоэп. *jūmtūşşy-жұмұшшы*), *uäjsız* (орфоэп. *uäşşız-уәшсіз*) т.б. Сонымен қатар ережеде *n* дыбысымен аяқталатын сөздерге *b, g, ğ, m* дауыссыздарынан басталатын қосымшалар жалғанғанда түбір тұлғасы сақталып жазылатындығы, яғни орфография мен орфоэпиялық заңдылықты сақтау, жазу мен сөйлеуді шатастырмау керектігі ережеде берілген. Мысалы: *jeksenbi-жексенбі* (орфоэп. *jeksembi-жексембі*), *janbaidy-жанбайды* (орфоэп. *jambaidy-жамбайды*), *senbeidi* (орфоэп. *sembeidiseмбейді*), *janǵa-жанға* (орфоэп. *janǵa-жаңға*), *būryñgy-būryñgy* (орфоэп. *būryñgy-бұрұңғы*), *tūngı* (орфоэп. *tūngü-түңгү*) т.б. Жазуда сөз мағынасын ажырата алатын қабілеті бар дыбыстар ғана белгіленеді, ал олардың дыбыстық қоршауға тәуелді түрлері еленіп-ескеріле бермейді. Қазіргі жазу сөздің негізгі дыбыстық (фонемалық) құрамын сақтап жазу қағидасын негізге алады [8]. Алайда *astyñgy, aldyñgy* сөздері айтылуы бойынша жазылады. Емледе бірге және бөлек жазылатын сөздердің ережесі беріледі. Мысалы біз қай сөздің бірге, қай сөздің бөлек жазылатынын кей жағдайда білмей жатамыз. Осы орайда қазақ тіл білімінде бірге және бөлек жазылатын сөздердің белгілі бір принципке негізделетіні тілші мамандардың зерттеулерінің нәтижесінде жүйелі түрде беріліп отырады. Мысалы күрделі сан, сын есім, етістіктердің сыңарлары бөлек жазылады. Мысалы *on bir, on segiz million, jıyrma üş bütün onnan bir; qoñyr ala, qyzǵylyt sary, qara ala, kök ala* т.б., ал сөзімен келетін күрделі сын есімдер бірге жазылады. Мысалы, *alqyzyl, alqara, alqoñyr, alqarakök, alkürey* т.б. [6]. Сондай-ақ екі түбірмен бір ғана заттың ұғымын беретін атаулардың бірге жазылатындығына *jertöle, baǵdarşam, susabyn, bestas (oiyn), inaǵaş, kelissöz сияқты сөздері мысал бола алады. Ережеде қазақ тілінде екінші сыңары -lyq (-lik, -dyq, -dik, -tyq, -tik), -şylyq (-şılık) қосымшасымен келген қоғамдық, әлеуметтік лексиканың (ortaazialyq, jerjüzilik, arampıǵyldyq, бүкіләлемдік, jalpyhalyqtyq, birrettik; jekkörüsilik) және -ar (-er) қосымшасымен келетін әдет-ғұрып, кәде атауларының (aiyzaşar, atqatıner) және äsire, bir, köp, jalpy және beine, kino, radio, tele, foto, elektr, giper, euro, izo, infra, avan, auto, avia, agro, anti, aero, gidro, mega, mini, trans, ultra, ekstra, anti сыңарларымен келетін сөздердің (äsiresolşyl, birqalypty, köpmändi, jalpyültyq, beinebaian, kinoqondyrǵy; radiobailanys, telearna, fotosuret, elektrsüzgi, giperbelsendi, eurosport, izosyzyq, infraqūrylym, avansahna, autojol, agrokeşen, aeroşana, gidrobeket, megajoba; minijoba, transşekara, ultradybys, ekstralıngvıstika, antidene) бірге жазылатындығы ережеде жүйелі түрде берілген. Сондай-ақ екінші сыңары aralyq, qūmar, jandy, tani, tanym, jai, hat, aqy, ışılık, symaq сөзімен келгенде де бірге жазылады. Мысалы: halyqaralyq, ataqqūmar, ültjandy, jaratylystanu, tiltanym, julyjai, tilekhat, zeinetaqy,*

mekemeşilik, batyrsymaq т.б. Ережеде қос сөздердің (*ata-ana, äke-şеше, aғайын-tuys, jer-jahan, el-jürt*), грамматикалық тұлғамен (*birde-bir, kemde-kem, kimde-kim, qolma-qol, betpe-bet, közbe-köz*), күшейткіш буынмен келетін сөздердің (*jar-jas, ar-anuq, qur-quzyl, sar-sary*) дефис арқылы жазылатыны және *-aq, -ai, -au, -dy, -di, -mys, -mis, -tin, -tūğyn* шылауларының дефис арқылы жазылатындығы беріледі. Мысалы: *sen-aq, kelmeidi-au, ädemisin-ai, aitqan-dy, barypty-mys, kelipti-mis, erek-tin, bar-tūğyn* [6].

Қазіргі техника мен технологияның дамып жатқан кезеңінде тілімізге сырттан қаншама терминдердің еніп жатқанын ескерсек, оны тілімізге қалай бейімдейміз? – деген сұрақ туындайтыны анық. Осы орайда емле ережеде «Кірме сөздер емлесі» тарауында шет тілінен енген сөздердің орфографиялық ережесі берілген. Мысалы, *tauar-tauar, nömir-nөмір, pošta-пошта, kästöm-kәстөм, pälte-nәлте, poiuz-пойыз, siez-cuez, stansy-стансы, keli-keli, şeneunik-шенеунік, şabadan-шабадан*. Сонымен қатар шет тілінен енген сөздерді емле-ережеге, орфографиялық және орфоэпиялық сөздік пен анықтағышқа сүйене отырып жазып, дыбыстайды. Мысалы, емле ереже бойынша кирилл графикасында жазылатын **ц** әрпі және **си** әріп тіркесі **s** әрпі арқылы жазылады: *sirk, sement, desimetr*; қос **ц** әрпі бар сөздерде **ts** әріп тіркесі жазылады: *pitsa*; ал **ч** мен **щ** - **ş** -мен (*чемпион – şempion, училище – uşilişe*) жазылады. Ал **э** әрпі **e** әрпімен жазылады. Мысалы: *элемент – element, элеватор – elevator, электр – elektr*. **Ю** әрпі сөз басында және дауысты дыбыстан кейін **iu** әріп тіркесімен, дауыссыз дыбыстан кейін **ii** әрпімен жазылады: *юань – iuän, сюжет – süjet* т.б. **Я** әрпі сөз басында және дауысты дыбыстан кейін **ia** әріп тіркесімен, дауыссыз дыбыстан кейін **ä** әрпімен жазылады: *яхта – iahta, идея – ideia*; князь – *knäz, коньяк – konäk* т.б. Бірақ **i** (**u**) әрпінен кейін тұрған **я** әрпінің орнына **a** жазылады: *акция – aksia, химия – himia* т.б. Ал кирилл әліпбиіндегі **ь** пен **ъ** белгі түсіріліп жазылады: *альбом – älbom, ансамбль – ansämbļ, факультет; субъект – subekt, объект – obekt* т.б [6].

Нәтижелер

Жалпы орфография жазуды жүйелеуге негізделсе, ал орфоэпия айтылымды реттеп отырады [7]. Осымен байланысты Н.Уәлидің пікірінше, ауызша тіл мен жазба тілдің еш айырмасы жоқ, айырма тек біреуінің естуге (аудиалды), екіншісі көруге (визуалды) негізделген, яғни бірі дыбыс толқынына, ал екіншісі қағаз бетіндегі таңбаларға байланысты болады. Ал, расында, айырма тереңде, астарында жатыр. Ол – тілдік құралдарды талғап, таңдау және қалай қолдану дегенге саяды. Осы орайда орфоэпиялық сөздік пен анықтағыштың рөлі зор. Орфоэпиялық сөздік әрбір сөздің дұрыс айтылуын анықтап берсе, ал орфоэпиялық анықтағыш әрбір дауысты, дауыссыз дыбыстың, шет тілінен енген сөздердің орфоэпиясын және оның жүйесін ереже ретінде ұсынады. Яғни сөздіктің де, анықтағыштың да өзіндік ерекшелігі бар [6]. Ал осы құралдарды қайта толықтыруда осы уақытқа дейін жарық көрген «Орфоэпиялық анықтағыштар» мен «Орфоэпиялық сөздіктер» басшылыққа алынуы керек деген ойдамыз. Айталық, 1977 жылы 15 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестерінің айтылу нормасын қамтитын Қ.Неталиеваның “Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі” жарық көрді [10]. Сөздік авторы сөздердің айтылу нормасы үндестік заңына негізделетіндігін айтады. Ал 1981 жылы шыққан М.Дүйсебаеваның “Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігінде” 5 мыңға жуық сөздер қамтылады [11]. Автор сөз басында келетін **о**, **ө** дыбыстарының алдынан **у**, ал **е** дыбысының алдынан **й** және дауыссыз **р**, **л** дыбыстарының алдынан дауысты **ы**, **і** дыбыстарының бірі келетіндігін сөздікте көрсетеді. Бұдан сөздіктің алдыңғы сөздіктерден ерекшелігін әрі толықтырылғанын көруге болады. Сондай-ақ сөздікте қатаң дыбыстардың ұяңдануы, езулік дыбыстардың еріндікке айналуы, қысаң дыбыстардың редуциялануы сияқты орфоэпиялық заңдылықтар қамтылады. Ал кірме сөздердің орфоэпиясы жазылуы бойынша берілген. Ал жоспарланып отырған «Орфоэпиялық сөздік» пен «Орфоэпиялық анықтағышта» шеттілдік сөздердің орфоэпиясының ережесі беріліп, сөздікте айтылымы көрсетіледі. Соңғы сөздіктің ерекшелігі шеттілдік сөздікпен толықтырылады. Жалпы

бұрынғы сөздікте бизнес, құрылыс және басқа да салаларда жиі кездесетін сөздердің орфоэпиясы берілмеген, ал жоспарланған сөздікте шеттілдік сөздердің орфоэпиясы модельге салынып беріледі. Мысалы: абсолют, абсолют шама – әпсәлүт, әпсәлүт ~ шайма, абстракт – апст^бракт^і, авиация, авиация қаруы – ав^бйасыйа, авиақұрылыс – ав^бйағұр^ллұс, ав^бйасыйа ~ ғархуу, аутобөлшек, аутобөлшегі – аутобөлшөк, аутобөлшегі, аутоағаштасығыш – аут'ағаштасығыш, алтын-валюта, алтын-валюта қоры (экон.) – алтын-валүта, алтын-валүта ~ горұ, бригадир – бірйгәдір, бормәшине (мед.) – бормәшійне т.б.

Академик Р.Сыздықтың «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады» [12] – деген анықтамасы негізге алынып, орфоэпиялық сөздік пен анықтағышта айтылымға сәйкес норма мәселесінің сақталып, яғни үндестік заңы, редуциялану, жуан немесе жіңішкелігіне қарай түбірге қосымшалардың жалғануы, ыргақтық топ құрайтын екі сөздің аралығындағы дыбыстық өзгерістер ереже ретінде беріледі [13].

Қорытынды

Қорыта келгенде қазіргі латын графикалы жетілдірілген қазақ әліпбиінде қазақ тілінің төл әріптері жүйелі түрде берілген, яғни жазу мен оқуға жеңіл, тез үйренуге болады. Сондай-ақ төл әріптердің жазылымы, яғни орфограммалары баланың дұрыс жазу дағдысын қалыптастырады деген ойдамыз. Сонымен қатар болашақ ұрпақтың сауатты жазып, оқуына жетілдірілген әліпби оң нәтиже береді деген сенімдеміз. Сауатты жазу дағдысы емле ережелерін жақсы білуі арқылы және орфографиялық сөздік пен анықтағыш арқылы жүзеге асса, ал дұрыс сөйлеу дағдысы орфоэпиялық анықтағыш пен сөздікті пайдалану арқылы қалыптасады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қайдар Ә. Латын әліпбиінің болашағы зор. -Алматы: Ана тілі. 1993. 24 қазан – 3-б. - **газеттік мақала**
2. Қасым-Жомарт Тоқаев латын әліпбиіне көшуге қатысты пікір білдірді. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-latyn-alipbiine-koshuge-katysty-pikir-bildirdi_a3596574 (жарияланған уақыты: 20.12.2019) - **электронды ресурс**
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. -А: Ана тілі, -1992. -448 б. -**кітап**
4. Күдерінова Қ. Түркі тілдерінің әліпбиі мен емле тарихы -А:Қазақ тілі, -2016. - 336 б. -**кітап**
5. Латын графикасындағы жаңа қазақ әліпбиі жарияланды <https://qazaqstan.tv/news/136504/> (жарияланған уақыты: 28.01.2021) - **электронды ресурс**
6. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері <https://egemen.kz/article/180567-zhanha-alipbi-negizindegi-qazaq-tili-emlesininh-eredgeleri> (жарияланған уақыты: 18.02.2019) – **электронды ресурс**
7. Орфоэпиялық сөздік. -А:Арыс, -2007. -800 б. -**кітап**
8. Уәли Н. Графика, орфография, орфоэпия. -А:Арыс, 2018. -250 б. -**кітап**
9. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. -А:Елтаным, -2006. -242 б. -**кітап**
10. Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. -А: Ғылым, 1977. -399 б. -**кітап**
11. Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. -А:Ғылым 1981. -291 б. -**кітап**
12. Сыздық Р. Сөз сазы. -А:Санат, 1995. -120 б. -**кітап**

13. Қазақ тілінің анықтағышы – А:Елорда, 2000. -532 б. -кітап

А. Аманбаева, Ж. Жумабаева

Институт языкознания им. А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Казакская письменность на основе латинской графики: орфография и орфоэпия

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы казахской письменности, основанные на латинографии. Работа по переводу казахской письменности на латиницу проводилась как правительством, так и специалистами-корреспондентами, в результате многолетних исследований ученых правительству был предложен последний усовершенствованный вариант алфавита. В этой связи в статье будут затронуты современные потребности латинографического казахского алфавита, а также особенности усовершенствованного варианта алфавита из 31 буквы, основанного на латинской графике, и его отражение в письме. Особенно описывается использование диакритических символов в современном алфавите, таких как умлаут, бревис, макрон, седиль, Тильда. Описывается проявление и определяется значимость каждого диакритического признака в маркировке. Кроме того, наряду с алфавитом подробно освещаются вопросы орфографического правила, вопросы орфографии и орфоэпии, вопросы усвоения иноязычных терминов. Также подробно раскрываются особенности и способы передачи в правилах, касающиеся маркировки и и у, относящихся к числу сложных звуков в казахском языкознании.

Ключевые слова: алфавит, буква, письмо, правописание, фонетика, графика, орфография, орфоэпия.

A. Amanbayeva, J. Zhumabayeva

A. Baitursynov Institute of linguistics, Almaty, Kazakhstan

Kazakh script based on Latin graphics: spelling and orthoepy

Annotation. The article deals with the problems of Kazakh writing based on Latin graphics. The work on the transition of the Kazakh alphabet to the Latin alphabet was carried out both by the government and by journalists, and as a result of many years of research by scientists, the government was presented with the latest improved version of the alphabet. In this regard, the article will discuss the current need for the Latin alphabet, as well as the features of an improved version of the 31-letter alphabet based on Latin graphics and its manifestation in writing. In particular, the use of diacritic characters in the modern alphabet, i.e. umlaut, brevis, Macron, sedil, Tilda, is described. The manifestation of each diacritic sign in the marking is described and its significance is determined. In addition to the alphabet, the spelling rules, problems of spelling and orthoepy, and the assimilation of foreign language terms are discussed in detail. In addition, the peculiarities of marking I and U, which are among the complex sounds of Kazakh linguistics, and the ways of transmission in the rules are revealed in detail.

Keywords: alphabet, letter, letter, spelling, phonetics, graphics, spelling, orthoepy.

References

1. Kajdar A. Latyn алярбиянн болшагы зор. «Ана тья» gazetі. 24 kazaп 1993.– 3-б. - gazetтjяk makala

2. Kasym-Zhomart Tokaev latyn аярбияне koshuge katysty рьякяг бялдягдя. https://www.inform.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-latyn-alipbiine-koshuge-katysty-pikir-bildirdi_a3596574 (zhariyalanran uakyty: 20.12.2019) - **elektrondy resurs**
3. Bajtursynov A. Tяl tarylymy (Ana тья, А., 1992, 448 b.). -**кятар**
4. Kyderinova K. Tуркя тьлдеряпн аярбия мен emle tarihy (Kazak тья, А., 2016, 336 b.). -**кятар**
5. Latyn grafikasyndary zhana kazak аярбия zhariyalandy <https://qazaqstan.tv/news/136504/> (zhariyalanran uakyty: 28.01.2021) - **elektrondy resurs**
6. Zhana аярби негязяндегя kazak тья emlesяпн erezheleler kz: <https://egemen.kz/article/180567-zhanha-alipbi-negizindegi-qazaq-tili-emlesininh-eredgeleri> (zhariyalanran uakyty: 18.02.2019) – **elektrondy resurs**
7. Orfoeriyalyk sozdяk (Arys, A., 2007, 800 b.). -**кятар**
8. Uali N. Grafika, orfografiya, orfoeriya (Arys, A., 2018, 250 b.). -**кятар**
9. Kyderinova K. Kazak zhazuynyn teoriyalyk negяздегя (Eltanym, A., -2006, 242 b.). -**кятар**
10. Netalieva K. Kazak тьяпн орfoeriyalyk sozdягя (Gylym, A., 1977, 399 b.) -**кятар**
11. Dujsebaeva M. Kazak тьяпн kyskasha орfoeriyalyk sozdягя (Gylym, A., 1981, 291 b.). -**кятар**
12. Syzdyk R. Soz sazy. (Sanat, A., 1995, 120 b.). -**кятар**
13. Kazak тьяпн аныктарышы (Elorda, A., 2000, 532 b.). -**кятар**

Авторлар туралы мәліметтер

Аманбаева Айсәуле Жантемірқызы – филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Жұмабаева Жанар Төлендіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан.

Amanbayeva Aisaule Zhantemirkyzy – Leading researcher Of the Baitursynov Institute of linguistics, candidate of philological Sciences, Almaty, Kazakhstan.

Zhumabayeva Zhanar Tolendikyzy– Leading researcher Of the Baitursynov Institute of linguistics, candidate of philological Sciences, Almaty, Kazakhstan.

А.А. Букаева*, Г.О. Сыздықова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: anar-bukaeva@mail.ru

Қазақ заңгерлік дискурсындағы «қылмыс» концептісі

Аңдатпа. Мақалада қазақ заңгерлік дискурсындағы «қылмыс» концептісі лингвомәдениеттану тұрғысында сараланады. Заңгерлік дискурстың қоғам өміріндегі әлеуметтік қатынастарды реттеу және бақылау мақсатында іске асырылатыны, қоғам мүшелерінің белгілі бір мәдени құндылықтарымен байланысты болатыны әрі тілдің семантикалық кеңістігінде түрлі концептілік құрылымдар арқылы тұрақталған концептілер жүйесіне негізделетіні анықталады.

Қоғамдық тәртіп пен әлеуметтік бақылаудың жалпы жүйесін анықтайтын заңгерлік дискурс – семантикалық жағынан сараланған құрылым. Заңгерлік дискурстың концептілері ерекше әлеуметтік құбылыс ретіндегі құқықтық жүйені ұйымдастырады. Заңгерлік дискурстың концептілік құрамы заң концептосферасын қалыптастырады. Қоғамдық қатынастарды әлеуметтік реттеушілер ретінде танылатын құқықтық концептілерде кумулятивтік сипат басым болады. Құқықтық концептілер белгілі бір ұжымның тілдік санасында таным түсініктерінің кешенді мазмұнына ие күрделі құбылыс ретінде танылады. Бұл заңгерлік дискурстағы құқықтық концептілерді «мәдениеттен жеке санаға бағытталу» негізінде ұлттық мәдениеттің ерекшеліктеріне негізделген ұлттық құндылықтармен байланыста зерттеуге негіз болады.

Кілт сөздер: дискурс, заң дискурсы, мәтін, концепт, концептілік жүйе, концептілік талдау.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-48-58

Кіріспе

Ғылымның антропоэзектік бағыты өзекті екі мәселені шешу қажеттілігін тудырды: біріншіден, адамның тілге әсер етуі, екіншіден, тілдің адамға, адамның ойлау жүйесіне, мәдениетіне әсер етуі. Бұл мәселені шешу үшін біз дискурсқа жүгінеміз. Қазіргі лингвистикалық ғылыми ортадағы «дискурс» терминінің дефинициясы сараланып, заңгерлік дискурстың қоғам өміріндегі әлеуметтік қатынастарды реттеу және бақылау функцияларына негізделген сипаты анықталады. Заңгерлік дискурс концептілерінің қоғам мүшелерінің белгілі бір мәдени құндылықтарымен байланысты болатыны әрі тілдің семантикалық кеңістігінде түрлі концептілік құрылымдар арқылы тұрақталған концептілер жүйесіне негізделетіні сараланады. Қазақ заңгерлік дискурсындағы «Қылмыс» концептісін лингвомәдениеттану аспектісінде зерттей отырып, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық құндылықтары жүйесіндегі орны және лингвомәдени ақпараттық мазмұны анықталады.

Зерттеу әдістері

Жұмыс барысында дискурстың табиғатын ашу мақсатында анализ және синтез әдістері, заңгерлік дискурстағы «Қылмыс» концептісін талдауда концептілік талдау әдісі қолданылды.

Талқылау

Лингвистикалық зерттеулерге шолу жасау барысында «дискурс» терминінің әртүрлі түсінікке ие, ең көп мағыналы ұғымдардың бірі екенін байқаймыз. Дискурс ұғымы берілген дефиницияларда *сөз түрі, мәтін, мәтін типі, байланысты мәтін, байланысты сөз мәтіні* ретінде танылады. «Дискурс (франц. discours, сөз, сөйлеу) – прагматикалық, мәдени-әлеуметтік, психологиялық т.б. экстралингвистикалық факторлармен, шындық өмір оқиғасымен байланысты нақты мәтін [1, 81].

Лингвистикада дискурс ұғымы мәтінмен байланысты қарастырылғанымен, өзіндік ерекшелігі анықталған. Дискурс тілдік қатынастың уақытқа тәуелді болатын динамикалық сипатымен, ал мәтін, көбінесе, статикалық нысан, тілдік қызметтің нәтижесі ретінде белгіленеді. Аталған лингвистикалық ұғымдардың өзіндік белгілерін анықтауда зерттеушілер түрлі негіздерге сүйенеді.

Тілші Н.Д.Арутюнованың анықтауынша: «Дискурс – оқиға аспектісінде алынған мәтін; мақсатты әлеуметтік іс-әрекет ретінде қарастырылатын сөз; адамдардың өзара іс-қимылдарына және олардың санасының (когнитивтік процестерде) механизмдеріне қатысатын компонент; экстралингвистикалық (прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және т.б.) факторлармен жиынтықтағы жүйелі (связной) мәтін... Дискурс – «өмірге енгізілген» сөз ... мәтінге қарағанда дискурс нақты өмірмен байланыс тікелей қалпына келтірілмейтін ежелгі және басқа мәтіндерге қатысты қолданылмайды» [2, 136-137].

Е.С.Кубрякова мен О.В.Александрованың атап көрсетуінше «дискурс ретінде нақты сөз өндірумен (речепроизводство), тілдік шығарманы білумен байланысты когнитивтік процесті түсінуіміз керек, ал мәтін белгілі бір аяқталған (және бекітілген) формаға айналатын тілдік қызмет процесінің ақырғы нәтижесі болып табылады» [3, 19 б.]. Демек, дискурс нақты сөз өндірумен байланысты құбылыс ретінде анықталады, ал мәтін белгілі бір аяқталған және бекітілген формадағы сөз өндірудің өнімі ретінде танылады. Мәтін – тіл жүйесі мен лингвистикалық күзіретке қатысты коммуникативтік іс-әрекеттің нәтижесі, дискурс – сөзге және тілдік әрекетке қатысты мәтінді тудыру процесі. Бұндай нақты сөйлеуді оның нәтижесімен салыстыру арқылы мәтін оны қабылдаушы жеке адамның санасына түсіп қабылданған кезде дискурс ретінде түсіндіріле алатындығына көз жеткізуге болады.

Дискурс пен мәтіннің лингвистикалық табиғатын тануда, біздің ойымызша, зерттеуші Е.С.Кубрякованың пікіріне назар аударуға болады. Ғалымның тұжырымы бойынша: «адам тәжірибесі мен оны пайымдау фрагментін белгілемейтін мәтін болмайды. Мәтіннің бұл қасиеті оны концептуалдық және когнитивтік сараптау нысаны етіп алуға, яғни бұл мәтінде қандай ғалам бейнесімен таныстық, не және қандай себептен біздің назарымызды аударды, онда қандай білім және бағалау фрагменті бекітілген деген сауалдарға жауап алуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге соңғы нәтижесінде дискурстық болып табылмайтын, яғни коммуникативтік қызметке әлеуметтік бағдарланбаған мәтіндер де болмайды. Бұл айтылғандардан мәтін мен дискурсты ажыратып тануға болатындығы, олардың мүлде бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар емес, яғни бір-бірін жоққа шығармайтындығы туралы қорытынды жасауға болады» [4, 38].

Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздеріндегі мәтін түзу мәселесін зерттеген Г.Садирова: «дискурс – өмірдегі, яғни шынайы уақыттағы нақты оқиғалардың тілге көшкен тізбегінің ағымы болса, мәтін – дискурс үзгі, ол жанр заңдылықтарына сай рәсімделеді немесе тіпті арнайы рәсімделмеуі де мүмкін. Сонымен қатар дискурс шынайы уақытта туса, ал мәтіннің өз ішінде сақтап қалған уақыты болады. Таратып айтсақ, шынайы уақытта белгілі бір дискурс нәтижесі болған мәтін ішіндегі уақыт шынайы

уақытқа сай түспейді» – деп, бұл жайтты мәтін мен дискурстың басты ерекшелігін танытатын негізгі белгінің бірі деп санайды [5, 11].

Зерттеуші Қ.Есенова дискурсты прагматикалық тұрғыдан талдауға қатысты мынандай пікір білдіреді: «біздіңше, дискурсты прагматикалық тұрғыдан талдағанда коммуникативтік ситуацияға және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторлар, сондай-ақ коммуниканттардың мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс. Қандай да бір ақпаратты алғанда оқырман автордың сол мәтінді дайындаған сәттегі қиял-дүниесін елестетуге тырысады. Басқаша айтқанда, дискурсты түсіну бөгде адамның ойлау дүниесіне еріксіз және ерікті түрде ену деуге болады. Ал өз кезегінде адресант сол дүниені керекті нұсқада жасау үшін тілдегі семантиканың барлық мүмкіндіктерін пайдаланады» [6, 36].

Қазіргі тіл біліміндегі дискурс пен мәтінге байланысты теориялық дереккөздерді талдау нәтижесінде дискурс ұғымы мәтінді түсінумен тығыз байланысты болатыны анықталып, дискурс пен мәтін арасындағы айырмашылықтың негізінде лингвистикада *дискурс* және *мәтін* термині қалыптасқан.

«Дискурс» ұғымының ауызша тілдесімге қатысты жиі қолданылатындығы, ал «мәтін» ұғымының жазбаша шығармаларға қолданылатындығы олардың арасындағы айырмашылықтарының тағы бір қыры болуы мүмкін деген пікірлер айтылғанымен, ол көзқарастарды «дискурс пен мәтін ауызша да, жазбаша да шығармаларды толықтай қамтиды» деген пікірлер жоққа шығарады. Олай болса, зерттеушілер *мәтін* мен *дискурс* ұғымдары бір-бірімен байланысты, бірақ теңбе-тең ұғымдар емес, олар бір-бірінен ұғымдарының көлемі мен зерттеу аспектісі бойынша ажыратылады деген пікірге тоқтайды. Сонымен дискурс – мәтіннің көлемді түрі, бірнеше мәтіннің байланыстылығы. Дискурс – бір уақытта тілдік әрекет процесі және оның нәтижесі, яғни мәтін.

Тілші-ғалым Г.Н. Смағұлованың пікіріне сүйенсек: «Дискурс – шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Яғни, сөйлеу қарым-қатынасына қатысушылардың әрқайсысының шынайы өміріндегі оқиғалардың тізбектеліп тілге көшуі мен сол арқылы дискурс нәтижесі мәтінге айналып, тілде сақталуы» [7, 10].

Дискурстың негізгі ерекшеліктері:

1 Тақырыптық байланыс, яғни бір тақырып – дискурс төңірегіндегі мазмұнның жиналуы;

2 Жағдаяттылық, коммуникативтік қарым-қатынас саласына сай, дискурс нақты мәселе төңірегінде құрастырылады;

3 Жылдамдылық, кейбір жағдайда тақырып өзгеріске ұшырай алады;

4 Әлеуметтік бағыттылық;

5 Әртекес құрылымдылық;

6 Мәтін шекарасының белгісіздігі;

Дискурстың мазмұндық толықтығын коммуникативтік жағдаят пен тақырыптық байланыс орындаса, вербалсыз сигналдар, атап айтқанда, мәтіннің аяқталғаны, үзілістер, басқа тақырыптарға көшу арқылы білінеді. Сондықтан да дискурсты коммуникациялық қарым-қатынастан тыс талдау мүмкін емес [7,11]. Демек, дискурс ауызша тілдесім арқылы көрініс тауып, мәтін арқылы сақталады әрі бір тақырып аясындағы мәтіндер жиынтығы арқылы құрылым күрделілігімен анықталады, белгілі бір әлеуметтік бағыттылығымен ерекшеленеді.

Т.А. ван Дейктің дискурс туралы пікірлерін В.В. Петров пен Ю.Н. Караулов саралай отырып, мынандай анықтама береді: «Дискурс дегеніміз – мәтінмен қатар, мәтінді түсінуге қажетті экстралингвистикалық факторлардан (адресаттың ғалам туралы білімі, пікірі,

ұстанымы мен мақсаты) тұратын күрделі коммуникативтік құбылыс» [8, 8 б.]. Біздіңше, бұл анықтама дискурсқа қатысты айтылған пікірлерді жүйелеп тиянақтайды. Дискурс ұғымына бұл тұрғыдан келудің маңыздылығы лингвистиканың тіл, сөз, тілдік қызмет және дискурс сияқты іргелі ұғымдары арасындағы белгілі бір айырмашылықтың айқындалып, зерттеушілердің аталған ұғымдарды жалпылық және даралық тұрғысынан сипаттауымен дәйектеледі. Егер сөз тілдік қызмет пен дискурсқа қатысты ұғым ретінде түсіндірілсе, тілдік қызмет сөзді қабылдау мен жасау процесі, тілдік қабілеттерді жүзеге асыру және тілдік дағдыларды жетілдіру шарты ретінде түсіндіріледі.

Әлеуметтік және қоғамдық қатынастарды реттеу сипатына қарай заң дискурсының өзіндік ерекшелігін саяси дискурспен салыстыра анықтауға болады. Саяси дискурстың параметрлері: а) қызмет ету саласы – саясат; б) негізгі уәжі мен тақырыбы – билік үшін күрес; в) коммуникативтік бағыттылығы – қоғамдық сананы манипуляциялаудың жоғары дәрежесі (саяси дискурста бұқараның санасына әсер ету іске асырылады); г) жалпы когнитивтік ерекшелігі – нақты деректерден құндылықтардың артықшылығы, ақпарат беруден әсер ету мен бағалаудың және эмоционалдылықтан рационалдылықтың басымдығы [9, 137].

Зерттеуші Е.И.Шейгал көрсеткен саяси дискурстың өлшемдеріне сүйене отырып, заңгерлік дискурстың категориялық құрылымындағы типтік ерекшеліктерін анықтаймыз: а) қызмет ету саласы – заңнама саласы (заңгерлік дискурс құқықтық мәселелер талқыланатын барлық жерде байқалады); б) негізгі уәжі мен тақырыбы – заңның мазмұны және қарастырылып отырған оқиғаның заңға сәйкестігі; в) коммуникативтік бағыттылығы – әлеуметтік қатынастарды реттеу (заңгерлік дискурста бұл функция заңның үстемдігі принципіне негізделіп орындалады); г) жалпы танымдық ерекшелігі – нақты деректердің құндылықтардан артықшылығы (тарихи қалыптасып дамыған жеке және ұжымдық құндылықтар), объективті ақпарат беру, рационалдылықтың эмоционалдылықтан басым болуы).

Заңгерлік дискурстың тілі – қазақ тілінің кәсіби салада жұмсалуды қамтамасыз ететін тіл. Ол қоғамда құқықтық реттеуді жүзеге асыру құралы ретінде қызмет етеді және кез келген дискурс тілі сияқты қазақ тілінің негізгі корпусымен тығыз байланысты болады.

Заңгерлік дискурс демократиялық қоғамда институттаралық және мәдениетаралық ортада қалыптасады да, саясат, дін және экономика сияқты мәдени институттардың құндылықтары мен қағидаттарына негізделеді. Демек, заңгерлік дискурстың маңызды сипаттамаларының қатарына оның құндылық жүйелерімен байланысын жатқызуға болады.

Заңгерлік дискурстағы «Заң», «Сот», «Билік», «Кінә», «Қылмыс» және т.б. әмбебап концептілердің тіл тұтынушысы – халық санасында ғасырлар бойы қалыптасқан лингвомәдени мазмұнмен астасып жатуы да аталған концептілердің құрылымдық ерекшелігін танытады.

Заңгерлік дискурста арнайы коммуникативтік міндеттер шешілетінін ескерсек, аталған концептілердің прокурордың айыптау сөзінде бұл сотталушының кінәсінің дәлелі ретінде, ал адвокаттың ақтау сөзінде соттың немесе алқабилердің сотталушының кінәсіздігіне, оның кінәсін жеңілдететін мән-жайлардың бар-жоғына немесе кем дегенде, одан әрі сот ісін жүргізуді орынсыз деп тануға мүмкіндік беретін жағдайларда интерпретацияланады.

Е.А. Кожемякин заңгерлік дискурсты ерекше феномен, мәдени код ретінде қарастырады: «Заңгерлік дискурстың тілі – институционалды ортада дәстүрлі түрде қолданылатын ерекше кодтардың бірі. Оның бірегейлігі концептуалды-семантикалық тілдік құралдарды (терминдерді), клишелер мен кеңсе сөздерін кеңінен қолдану, экспрессивтіліктің болмауы, синтаксистік құрылымдардың күрделілігі, жанрлық-стистикалық құралдарды шектеулі пайдалану және контекстуалдылық деңгейінің төмендігі арқылы көрінеді. Заңгерлік дискурстың барлық тілдік және стилистикалық құралдары, сондай-ақ мәтін түрлері, сөйлеу

актілері жеке адамдар арасындағы қатынастарды қалыпқа келтіру мақсатында жұмсалады. Заңгерлік дискурс арқылы біз құқықтық бекіту (легитимация), қоғамдық қатынастарды реттеу және бақылауға бағытталған белгілі бір тарихи және әлеуметтік-мәдени кодтармен (дәстүрлермен) реттелетін мағына тудырушы және қалыптастырушы қызметті анықтаймыз [10].

Заңгерлік дискурстағы концептілердің иерархиясын анықтау үшін концептілердің терминдік бекітілу деңгейінде аксиологиялық негізде семантикалық абстракция критерийінен басқа ақпараттық қанықтылық өлшемі де басшылыққа алынады. Абстракция және ақпараттық қанықтылық – салыстырмалы категориялар. Кез келген абстракция белгілі бір көлемдегі ақпаратты жинақтайды. Сөз семантикасының ақпараттық қанықтылығы сөздің кумулятивті қызметімен байланысты.

Нәтижелер

Заңгерлік дискурстың негізгі концептілерінің бірі – «Қылмыс» концептісін талдауда Р.И.Павиленистің мына теориясын пайдаланамыз: «Түсіндіріп, талдап берудің (интерпретация) фундаменталдық принципіне» сәйкес тілдік айтылымды түсіну, оның мағынасын игеру интерпретаторлар немесе анализаторлар ретінде қарастырылатын мағыналар құрылымын құруды білдіреді [11, 102]. Концептуалдық жүйенің қалыптасу үрдісіндегі тілдің рөлін қарастыра отырып, ғалым «табиғи тіл өзінен өзі концептуалдық жүйе болып табылмайды, бейнелеп айтсақ, ол бұл жүйеге «қоса өрілген (вплетен)», ол белгілі бір концептуалдық жүйенің мазмұнын одан әрі қарай құру және символды түрде көрсету үшін қызмет ететіндігін» анықтайды [11, 117]. Автордың пікірінше, тілдік айтылымдардың мағыналарын талдау концептуалдық жүйе факторына негізделуі тиіс. «Түсіндірудің фундаменталдық принципі» нәтижесінде түсіндірілетін объект басқа концептуалдық жүйелермен интегралданатын концептінің құрылымына айналады. «Нақты жүйедегі объектілердің бұндай түсіндірмесі дегеніміз... онда белгілі бір әлем туралы ақпарат құру болып шығады» [11, 210]. Басқаша айтсақ, «Қылмыс» концептісін талдау үшін сөздіктердегі анықтамаларды тілдік айтылымдар ретінде танып, пайымдау үшін белгілі бір «концептуалдық жүйені» құрудың мүмкіндігі туралы мәселе ретінде қарастырылады [11, 207].

«Қылмыс» концептісін талдау үшін қазақ тіліндегі «Қылмыс» концептісінің өзегін айқындап аламыз. Ол – «қылмыс» лексемасы.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл сөзге келесідей анықтама берілген: ҚЫЛМЫС зат
1. Қоғамдық құрылыс пен жеке бастың мүддесіне қарсы бағытталған іс-әрекет. Олар түтелге жақын не солдаттық қызметтен қашқандар, не қылмыс жасап, жазадан қашқандар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жабысқан екен бір бәле, Өсетін өндірі жасыңда. Қылмыспен қашқан ер болса, Мен айтпаймын жасырма (О.Шипин, Дастан.).

2. құқық. Қылмыстық кодекс бойынша жазалау мүмкіндігімен тыйым салынған, қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік. Жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтірмеген және зиян келтіру қауіпін туғызбаған іс-әрекет немесе әрекетсіздік қылмыс болып табылмайды (ҚҰӘ). Бірақ көзін ашқалы милицияда істеп келе жатқан Қаталбай қылмысы болса, қолына түскен адамды аямайтын (Ж.Тәшенов, Алғашқы). Егер адам бір қылмысты ақырына дейін жеткізуден өз еркімен және біржола бас тартса, ол осы қылмыс үшін қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс (Заң термин.анықт.сөздігі).

3. ауыс. Жалпы тәртіпке, жөн-жосыққа жат, жарамсыз қылық, күнә. – Осындай қарбалас уақытта қонып жатудың өзі қылмыс болады, қалаға жетіп бір-ақ тоқтаймыз, – деп өкіл кесіп айтты (С.Шаймерденов, Қарғаш). Бәлкім, тұлпар сол үшін де ызалы. Ызалыны бағалауға шабандауымыз біз әлі. Нағыз еркек тұлпарға ұқсас, айнам-ау, Саған қылмыс сол жайында

ойламау (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қылмысымыз емес шығар бір біздің, Жаңаруымнан жарық түнде мұңды үздім. Денесінің керектігі арқылы Мен ол қыздың керексізін білгіздім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә) [12, 537].

Қазақстан Республикасы қолданыстағы заңдарының заң терминдері мен ұғымдарының сөздігінде «қылмыс» сөзі былай сипатталған: ҚР Қылмыстық кодексінде жазалау қатерімен тыйым салынған айып, қоғамдық қауіпті әрекет (іс-әрекет немесе әрекетсіздік). Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді. (1997 жылдың 16 шілдедегі №167 ҚР ҚК 9-бап) [13].

Көріп отырғанымыздай, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» «қылмыс» сөзі үш түрлі мағынада жұмсалған. Негізгі мағынасы «қоғамға немесе жеке тұлғаға қарсы әрекет» болса, екінші аталымдағы терминдік мағынасы Қазақстан Республикасы қолданыстағы заңдарының заң терминдері мен ұғымдарының сөздігіндегі мағынасымен ұқсас. Жазаланатын, тыйым салынған айып, қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік. Ауыс мағынасы жат қылық, күнә ретінде танылып, діни мағыналық бояуы қоса берілгенін байқаймыз.

Сөздік қорда бұл сөзге келесідей анықтама берілген: ҚЫЛМЫС – қылмыстық заңнамамен қарастырылатын, қоғамға қауіпті іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) [14].

«Криминологиялық терминдердің түсіндірме сөздігі» мен «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» берілген терминдік мағынасы бір-біріне жақын.

Демек, қылмыс қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік әрі ол қылмыстық заңмен жазаланады.

ҚЫЛМЫС–зат. Қоғамға қауіп тудыратын іс-әрекет; күнә, айып. Айбар да өзі қатысқан қылмысын жасырмай мойындады (4,53). Мұз құрсаған түнде де үні естіледі біреудің: «Жауыз жандар, қылмыстарың бастан асқан білемін, Сол үшін де тамұқтың ең шыңырауына жіберді» (5, 159)» [15].

Концептілер пәнаралық категория болғандықтан әлеуметтік ғылымдар сөздігінде берілген анықтамасын да сараласақ: ҚЫЛМЫС– Заңды немесе азаматтық жазаға тартылатын әрекет» [16].

Берілген анықтамалардан терминдік мәнге ие пайымдауларға концептуалдық талдау жасаймыз:

1. Қылмыс – қоғамға қауіпті әрекет;

– Ақтөбеде ерлі-зайыптылар жалған ПТР анықтамаларын сатқаны үшін жауапқа тартылады. Олар Ресеймен арадағы мемлекеттік шекарадан өтпек болғандарға қолдан құжат жасаған. Бұл жөнінде Ақтөбе қаласы Алматы ауданының прокуроры Жасұлан Дәулембаев хабарлады («Жалған анықтама бағасы – 7500 теңге» Жансая Есмағамбетова) [17]. Берілген сөйлемдегі «Қылмыс» концептісі қоғамға қауіпті әрекет мәнімен репрезентацияланып, «жалған ПТР анықтамаларын сату» сөйленісі арқылы интерпретацияланады да, оның қоғамға қауіптілігі «індеттің таралуына себеп болу, қоғамға қауіп төндіру» семантикасы коммуникаттардың аялық біліміне, жағдаяттық мәнмәтін мазмұнына байланысты ашылады.

2. Қылмыс – айып;

Тергеу органдары Жамбыл Нұрбаевқа Қылмыстық кодекстің 366- бабы 2-бөлігі (пара алу) бойынша айып тақты. Ал құрылыс компаниясының директорына Қылмыстық кодекстің 367-бабы 2-бөлігі бойынша (пара беру) және оның танысына Қылмыстық кодекстің 368-бабы 1-бөлігі бойынша (парақорлыққа делдал болу) айып тақты («Шенеуніктер сотталды» Жансая Есмағамбетова) [18]. Мысалда «Қылмыс» концептісі «Қылмыстық кодекстің 368-бабы 1-бөлігі бойынша (парақорлыққа делдал болу) айып тақты» сөйленісі арқылы интерпретацияланады. Берілген тілдік бірліктің ақпараттық мазмұны «Қылмыс» концептісінің матрицасында «айып» мәнді бөлшегінің ҚР Қылмыстық кодексі арқылы қоғамдық қатынастарды реттеуші Қазақстан Республикасының жоғарғы заң шығарушы органы қабылдаған, қылмыстық

жауапкершіліктің негіздері мен жағдайын белгілейтін, қандай іс-әрекеттің адам, қоғам және мемлекет үшін қауіпті қылмыс екендігін және қандай жаза түрлері мен қылмыстық құқықтық сипаттағы өзге шарттардың болатындығын анықтайтын нормативтік құқықтық актімен байланыстылығы ашылады. Бұл заң дискурсындағы «Қылмыс» концептісінің ақпараттық аясының кеңдігі және семантикалық мүмкіндігінің ерекшелігімен анықталады.

3. Қылмыс – жаза;

Мемлекеттік айыптаушы соттан Ж.Нұрбаевқа 4 жыл, Б.Утеповке 2 жыл, М.Т.Санкибаевқа 1 жыл мерзімге бас бостандығынан айыруды сұрады. Сот Нұрбаевтың ауыр сыбайлас жемқорлық қылмысын жасағанын ескеріп, оған 4 жыл 6 ай мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын тағайындады («Шенеуніктер сотталды» Жансая Есмағанбетова) [18]. Бұл мысалда «Қылмыс» концептісінің тағы бір семантикалық қыры ашылады, яғни кез келген қылмыстың жазалануы әрі оның заңнамада қарастырылған мазмұнына сай іске асырылатыны ашылады. Бұл дискурстағы тағы бір назар аударатыны – «ауыр қылмыс» семантикалық компоненті, ол «Қылмыс» концептісінің құрылымының күрделілігін анықтайды. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде бұл сөзге келесідей анықтама берілген: **Ауыр қылмыс.** құқық. Қылмыстық құқықта көрсетілген жеке адамға, қоғамға не мемлекетке қарсы күрделі әрекет. «Қылмыс» концептісінің концептуалдық жүйесінің қылмыс түрлерімен астасып жатуы – талдау нысаны болып отырған концептінің құрылым күрделілігінің дәлелі [12, 537].

«Қылмыс» концептісінің семантикалық жағынан «қоғамға қауіпті әрекет», «айып», «жаза» тілдік бірліктері арқылы ашылуы Н.А. Кузьминаның концептуалдық талдауға қатысты пікірімен анықталады: «Элементтері бір ұғымды әртүрлі таңбалайтын негізгі метафоралық модельдер жиынтығы арқылы көрінетін» концепт өзегін бөліп көрсетумен байланысты болып келеді. Бұндай бөліп көрсетудің нәтижесінде бір-бірімен қиылысатын метафоралық модельдерден тұратын ассоциативтік-вербалдық желі пайда болады. ...бұл модельдердің сипатын ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы байланыстарды есепке алуымыз керек, себебі дүние санада сол модельдердің торы (сетка) арқылы «сүзіліп», трансформацияланады, категорияланады. Зерттеуші ғаламның көркем бейнесінің үзінін «когнитивтік-тілдік карта» деп атайды да, шын мәнісіне келгенде бұл дегеніміз – зерттелінетін құбылыстарды репрезенттейтін және одан әрі зерттеу міндеттерін шешуге қажетті, когнитивтіктен тілге, жалпылықтан жекелікке, формадан ойға, тілден мәтінге біртіндеп қозғалуды түспалдайтын мәтіннің ассоциативтік-мағыналық өрісі дейді [19, 229]. «Қылмыс» концептісін талдауда «қоғамға қауіпті әрекет», «айып», «жаза» тілдік бірліктеріне негізделген когнитивтік-тілдік карта түзу концепт мазмұнының көлемі мен семантикалық категориялануын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Заңгерлік дискурс аясында зерделенген «Қылмыс» концептісін талдау үшін тіл біліміндегі дискурс мәселесі жан-жақты зерделенді. «Қылмыс» концептісінің «қоғамға қауіпті әрекет», «айып», «жаза» сияқты когнитивтік құрылымдары анықталды. Концептінің дефинициясын тірек ете отырып, біріншіден, жиі қолданылатын сөз контекстерін бейнелейтін, екіншіден, сөз семантикасында өзгерістер жүріп отыратын барлық бағыттарды белгілейтін және ең ақырында сөз мағынасына толық лексикографиялық түсінік беретін «концептуалдық карта» жасауға талпыныс жасалды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің сөздігі. Алматы. Орнак ЖШС, 2012. –338 б.
2. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева – Москва : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
3. Кубрякова Е.С. Виды пространств текста и дискурса / Категоризация мира: пространство и время: материалы научной конференции. - Москва: Диалог-МГУ, 1997. – С. 19-20.
4. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика-психология-когнитивная наука // Вопросы языкознания.-1994. -№4 – С. 36-40.
5. Садирова Г.Қ. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері: Филол. ғыл. докт. диссерт. Авторефераты.– Алматы, 2008. – 55 б.
6. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде) // Филол. ғыл. докт. дисс. Авторефераты: 10.02.02./ Алматы, 2007. – 54 б.
7. Смағұлова Г.Н. Шешендік сөздердің дискурсы. Алматы, 2008. – 17-18 б.
8. Караулов Ю.Н., Петров В.В. От грамматики текста к когнитивной теории дискурса // Вступ. ст. «Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация». – Москва: Прогресс, 1989.– С. 5-11.
9. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса : дис. доктора филологических наук: 10.02.19/Волгоград, 2000. –287 с.
10. Кожемякин Е.А. Юридический дискурс как культурный феномен: структура и смыслообразование. [Электрон.ресурс]URL: http://konference.siberia-expert.com/publ/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/Kozhemjakin_e_ajuridicheskij_diskurs_kak_kulturnyj_fenomen_struktura_i_smysloobrazovanie/2-1-0-28 (дата обращения: 07.09.2016)
11. Павленис Р.И. Проблема смысла: Современный логико-функциональный анализ языка/ Р.И.Павленис. –Москва: Мысль, 1983. – 285 с.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. X том. Қ-М. –Алматы: Арыс, 2007. –752 б.
13. Қазақстан Республикасы қолданыстағы заңдарының заң терминдері мен ұғымдарының сөздігі. – Астана: «Қазақстан Республикасының Заң шығару институты» ЖШС, 2007. – 1000 б. <https://sozdikqor.kz/>
14. Криминологиялық терминдердің түсіндірме сөздігі / Нәбиев Ж.Н.– Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, 2013. – 87 б. <https://sozdikqor.kz/>
15. Б.Қалиев, Ж.Түймебаев, Ш.Құрманбайұлы, С.Искакова Мұқағали тілі сөздігі. – Алматы, 2017. <https://sozdikqor.kz/>.
16. Бринкерхов Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл -464 б. <https://sozdikqor.kz/>.
17. Есмағамбетова Ж. Жалған анықтама бағасы – 7500 теңге. –Алматы: Заң газеті, №67. 2021. 24 тамыз. - 5 бет.
18. Есмағанбетова Ж. Шенеуніктер сотталды – Алматы: «Заң газеті», №66. 2021. 20 тамыз. - 7 бет.
19. Кузьмина Н. А. Концепты художественного мышления: к постановке вопроса // Проблемы деривации. Семантика. Поэтика. Пермь, 1991. – 287 с.

А.А. Bukayeva, G.O. Syzdykova

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The concept of "crime" in the Kazakh legal discourse

Abstract. The article analyzes the concept of "crime" in the Kazakh legal discourse in the context of linguistic and cultural studies. It is determined that legal discourse is implemented in order to regulate and control social relations in the life of society, is connected with certain cultural values of members of society and is based on a system of concepts stabilized in the semantic space of the language through various conceptual structures.

Legal discourse, which determines the general system of Public Order and social control, is a semantically differentiated structure. Concepts of legal discourse organize the legal system as a special social phenomenon. The conceptual composition of legal discourse forms the conceptsphere of law. Legal concepts that are recognized as social regulators of public relations are dominated by a cumulative character. Legal concepts are recognized as a complex phenomenon that has a complex content of cognitive concepts in the language consciousness of a particular collective. It serves as the basis for studying legal concepts in legal discourse in connection with national values based on the peculiarities of national culture on the basis of "orientation from culture to individual consciousness".

Key words: discourse, legal discourse, text, concept, conceptual system, conceptual analysis.

А.А. Букаева, Г.О. Сыздыкова

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Концепт "преступление" в казахском юридическом дискурсе

Аннотация. В статье концепт «преступление» в казахском юридическом дискурсе дифференцируется в контексте лингвокультурологии. Установлено, что юридический дискурс реализуется с целью регулирования и контроля социальных отношений в жизни общества, связан с определенными культурными ценностями членов общества и базируется на системе концептов, стабилизированных в семантическом пространстве языка через различные концептуальные структуры.

Юридический дискурс, определяющий общую систему общественного порядка и социального контроля, является семантически дифференцированной структурой. Концепты юридического дискурса организуют правовую систему как особое социальное явление. Концептуальный состав юридического дискурса формирует концептосферу права. В правовых концептах, признаваемых социальными регуляторами общественных отношений, преобладает кумулятивный характер. Правовые концепты признаются в языковом сознании определенного коллектива как сложное явление, обладающее комплексным содержанием понятий познания. Это служит основой для изучения правовых концептов в правовом дискурсе в связи с национальными ценностями, основанными на особенностях национальной культуры на основе «ориентации от культуры к индивидуальному сознанию».

Ключевые слова: дискурс, юридический дискурс, текст, концепт, концептуальная система, концептуальный анализ.

References

1. Kaliev G. Til bilimi teriminderinin sozdigi [Terminological dictionary of linguistics] («Ornak», Almaty, 2012. 338 p.)
2. Arutyunova N.D. Lingvisticheski enciklopedicheski slovar' [linguistic encyclopedic dictionary] (M. Sov. Enciklopediya, 1990. 136–137p.)

3. Kubryakova E.S. Vidy prostranstv teksta i diskursa [Types of spaces of text and discourse], *Materialy nauchnoi konferencii Moskva: Dialog-MGU* [Materials of the scientific conference Moscow: Dialog-MGU], 1997. 19-20 p.

4. Kubryakova E.S. Nachal'nye etapy stanovleniya kognitivizma: lingvistika-psihologiya-kognitivnaya nauka [The initial stages of the formation of cognitivism: linguistics-psychology-cognitive science] // *Voprosy yazykoznaniiya* [Questions of linguistics] 1994. №4, 36-40. [in Russian]

5. Sadirova G.K. Kazak tilindegi kop propozitsiyaly diskurstyn kyrylymдыk negizderi: Filol gyl. dokt. diss. avtoreferaty [Structural foundations of a multi-propositional discourse in the Kazakh language: abstract of Doctor of Philological Sciences thesis]. 10.02.02. Almaty, 2008. 55 p.

6. Esenova K.O. Kazirgi kazak media-matininin pragmatikasy: kazak baspasoz materialdary negizinde: Filol. gyl. dokt. diss. avtoreferaty [Pragmatics of the modern Kazakh media text: based on the materials of the Kazakh press: abstract of Doctor of Philological Sciences thesis] 10.02.02. Almaty, 2007. 54 p.

7. Smagylva G.N. Sheshendik sozderdin diskursy [Discourse of oratorical words] (Almaty, 2008. 17-18 p.) [in Kazakh]

8. Karaulov YU.N., Petrov V.V. Ot grammatiki teksta k kognitivnoi teorii diskursa, «T.A. van Deik. Yazyk. Poznanie. Kommunikaciya» [From text grammar to cognitive discourse theory, «T.A. van Dyck. Language. Cognition. Communication»] (Progress, Moscow, 1989. 5-11p.)

9. Sheigal E.I. Semiotika politicheskogo diskursa : dis. doktora filologicheskikh nauk [Semiotics of political discourse: dissertation of the Doctor of Philology] 10.02.19 Volgograd, 2000. 287 p.

10. Kozhemyakin E.A. Yuridicheski diskurs kak kul'turnyi fenomen: struktura i smysloobrazovanie. [Legal discourse as a cultural phenomenon: structure and meaning formation] Available at: http://konference.siberia-expert.com/publ/doklad_s_obsuzhdeniem_na_sajte/Kozhemjakin_e_ajuridicheskij_diskurs_kak_kulturnyj_fenomen_struktura_i_smysloobrazovanie/2-1-0-28 (Accessed: 07.09.2016)

11. Pavilenis R.I. Problema smysla: Sovremennyi logiko-funktsional'nyi analiz yazyka [The problem of meaning: Modern logical-functional analysis of language] (Thought, Moscow, 1983. 285 p.)

12. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomдыk. 10 tom. K-M. [Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes. X volume K-M] (Arys, Almaty, 2007. 752 p.)

13. Kazakstan Respublikasy koldanystagy zandarynyn zan terminderi men ygymdarynyn sozdigi [Dictionary of legal terms and concepts of the current legislation of the Republic of Kazakhstan] Astana, 2007. 1000p. <https://sozdikqor.kz/>

14. Nəbiev ZH.N. Kriminologiyalyk terminderdin tysindirme sozdigi [Explanatory dictionary of criminological terms] Oral, M. Otemisov atyndary BKMU redakciyalık baspa ortalygy, [Oral, Editorial and Publishing Center of the M. Utemisov WKSU] 2013. 87 p. <https://sozdikqor.kz/>

15. B.Kaliev, Zh. Tuimebayev, Sh.Kyrmanbaiyly, S.Iskakova Mykagali tili sozdigi [Dictionary of the Mukagali language] Almaty, 2017. <https://sozdikqor.kz/>

16. Brinkerhov D., Uejts R., Ortega S. Aleumettanu negizderi [Fundamentals of sociology] 9-basylym. Almaty: Yltytyk audarma byurosy [9th ed. Almaty: National Translation Agency] 2018. 464 p.

17. Esmagambetova Zh. Zhalgan anyktama bagasy – 7500 tenge [The cost of a fake certificate is 7500 tenge], Newspaper «Zan gazeti», №67. 24 august 2021. P. 5. <https://sozdikqor.kz/>

18. Esmaganbetova Zh. Sheneunikter sottaldy [Officials convicted] Newspaper «Zan gazeti», №66. 20 august 2021. P. 7.

19. Kuz'mina N. A. Koncepty hudozhestvennogo myshleniya: k postanovke voprosa // Problemy derivacii. Semantika. [Poetika. Concepts of artistic thinking: towards the formulation of

the question. Problems of derivation. Semantics. Poetics.] (Perm', 1991. 287 p.) [in Russian]

Авторлар туралы мәліметтер

Букаева Анар Айткалиевна - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің 3-курс докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Сыздықова Гүлбаршын Олжабайқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Bukaeva Anar Aitkaliyevna - 3rd year doctoral student of the L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Syzdykova Gulbarshyn Olzhabayevna - doctor of philological Sciences, Professor L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Б.И. Нұрдәулетова

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
(E-mail: nurdauletova@mail.ru)**Жыраулар мәтініндегі поэтикалық-психологиялық
параллелизмдердің прагматикалық сипаты***

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – жырауларды тілдік тұлға ретінде қарастырып, олардың мәтініндегі поэтикалық-психологиялық параллелизмдерді танымдық тіл білімі тұрғысынан зерттеу. Зерттеу барысында тілдік тұлға туралы теориялық мәліметтерге тоқталдық, тілдік тұлға танытатын 3 түрлі деңгейді қарастырдық, соның ішінде уәждік деңгей бойынша жырау қолданған поэтикалық құрылымдардың танымдық астарына талдау жасадық. Жыраулар тілінде жиі қолданылатын көркемдегіш құралдардың бірі параллелизмдер екенін анықтап, олардың поэтикалық-психологиялық сипаты бар түрлерін тілдік дерек ретінде алдық. Зерттеу нәтижесінде төмендегідей қорытындыға келдік.

Параллелизм жыраулар поэтикасында ұқсас құбылыстарды қатар қою арқылы да, қарама-қайшы құбылыстарды салғастыра беру арқылы да, кейде метафоралы тіркестер арқылы да, жеке сөздердің (заттық, сындық, қимылдық) семантикасы аясында да, тұтас тармақтар мазмұнында да көрініс береді. Параллелизм – жыраулық дәстүрдің философиялық ой-толғамға, ұлттық ойлау мен талғамға, шешендік пен білімділікке негізделген, суырып салмалылыққа тән ерекше сөз саптау машығы болып табылады. Сонымен қатар параллелизм – тек көркемдеуіш құрал ғана емес, жыраулардың тілдік тұлғасын белгілі бір ұлттық таным аясында танытатын этнотанымдық жүйе.

Кілт сөздер: параллелизмдер, ұлттық таным, сөз саптау дағдысы, этнотаным, поэтикалық-психологиялық, жырау, тілдік тұлға

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-59-70

*Мақала ҚР БҒМ грантымен қаржыландырылатын «AP08856996 Маңғыстау аймағындағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі (жыраулық мәтіндер, эпитафиялық жазба мәтіндері, петроглифтер)» ғылыми жобасы аясында жазылды

Кіріспе

Тілді жеке тұлға аспектісінен қарастыру соңғы жылдары тек лингвистика ғана емес, психология, философия, лингводидактика тәрізді пәндерде де зор қызығушылық тудыруда [1; 2; 3]. Бұндай «аралас контекстегі» қызығушылықтың басты нысаны жай адам емес, жеке тұлға. Яғни өзіндік күрделі де қайшылықты ішкі әлемі бар, дүниедегі (материалдық, идеялық) зат, құбылыстарға өзіндік көзқарасы, қарым-қатынас межесі қалыптасқан, өзін-өзі, өзі және өзге, өзі және жаратылыс атаулымен ерекше диалог орната білетін үлкен сана мен тіл иесі, шын мәніндегі Адам болуы қажет.

С.Е.Никитинаның пайымдауынша, психологиялық жеке тұлғаның негізгі белгісі оның санасы мен өзіндік тілдік санасының болуында. Тілдік сана сөйлеу қылығымен танылады. Тұлғаның тілдік санасы индивидтің тілдік, мәдени статусын анықтайтын, коммуникативтік ситуацияны танытатын сөйлеу құлқындағы ерекшелігімен сондай-ақ, әлеуметтік деңгейі,

дүниетанымы, жасы, жынысы, биологиялық ерекшелігі басқа да тұрақты және өзгермелі, өлшемдер арқылы сипатталуы тиіс. Тұлғаның тілдік санасы, әсіресе, оның тезаурусы арқылы айқындалады.

Тілдік құралдарды қолдануда, мәтінді қабылдап, түсінуде бейсаналық және саналық әрекеттер де рөл атқарады.

Тілдік сана вербалды жағдайда, ал тілдік өзіндік сана бейвербалды да бола береді. Тілдік өзіндік сана мәдени сананың бөлшегі болып табылады [4].

Лингвистикалық аспектідегі жеке тұлғаны зерттеу тек тіл арқылы жүзеге асырылады. Яғни бізді қызықтыратын жалпы адам емес, тілдегі адам: «Тіл – бізге менталдылықтың жасырын аймағына өтуге көмектесетін бірден-бір құрал, себебі ол қандай да бір мәдениетте әлемнің бөлшектенуін анықтайды. Ол бізге адам туралы оның өзі де болжай алмайтын нәрселерді айтады» [5, 114] (орысшадан аударылды).

Ю.Н.Карауловтың концепциясы бойынша, қазіргі тілдік тұлғаны зерттеуге арналған еңбектерде тілдік тұлғаны зерттеудің 3 деңгейі негізгі және басты параметр ретінде алынып жүр. Кейінгі талдауларымыздың мазмұны айқын болуы үшін 3 деңгейдің өзіндік ерекшеліктеріне (Ю.Н.Караулов көрсеткен) тоқтала кетеміз: *нәлдік деңгей* – тұлға өмір сүрген кезеңдегі тілдің жүйелік-құрылымдық жағдайы. Бұл деңгей тұлғаның өзі өмір сүрген тілдік орта қолданған тілді қаншалықты меңгергенін танытады. *Бірінші деңгей* – тұлға өмір сүрген тілдік ортаның (қауымның) әлеуметтік, әлеуметтік-тілдік сипаттамасы. Ол тұлғаның дүние бейнесіндегі негізгі ұғымдарға субординативті-иерархиялық, яғни идеялық қатынасын айқындайды. Бұл деңгей арқылы тұлғаның тілдік дүние моделі танылады. Басқаша тұлғаның когнитивтік, тезаурустық деңгейі деп те аталады. Тұлғаны оның дүниенің тілдік бейнесіндегі алатын орны, тезаурусы тұрғысынан қарастыру осы деңгейге тән. *Екінші деңгей* – тұлғаның дискурсындағы қайталанбайтын ерекше эстетикалық, эмоциялық-шешендік колоритті анықтайтын психологиялық ауқымдағы мәліметтер. Ол зерттелетін тұлғаның белгілі бір аядағы жеке тілдік ұжымға қатысын да анықтайды және тілдік тұлғаны танудың ең жоғары деңгейінен саналады. Бұл деңгейде тұлғаның тілді қолданудағы уәждемелік, прагматикалық болмысы анықталады. Тұлғаның тілдік материалдарды таңдаудағы жеке мотивтері мен интенциясы, тілдік материалдан өзіндік қолтаңбасын танытатын тілдік қолданыстар жасау шеберлігі талданады [6, 42-43].

Тілдің когнитивтік, куммулятивтік деңгейі дегеніміз – «жеке тұлғаны» оның адамзат дүние танымының тұтас құрылымын қалыптастыруға қатысатын тілдік әлеуеті тұрғысынан қарастыруды талап етеді. Қазіргі таңда филологиялық та, философиялық та зерттеулердің межесіне айналып отырған тілдегі адамдық фактор проблемасы осы «тілдік тұлға» аясында ғылыми теориялық мәнге ие болып отыр. Сондықтан жырауларды тілдік тұлға ретінде қарастыру барысында олардың мәтіндегі поэтикалық-психологиялық параллелдерді танымдық тіл білімі тұрғысынан зерттеу – біздің жұмысымыздың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеу әдістері

Жыраулар тіліндегі параллелизмдерге талдау жасау үшін категориалды және дискреттік, компонентті талдау әдістері қолданылды.

Жыраулардың концептуалды дүниетанымы жалпы адамзаттық, ұлттық, сондай-ақ, тек жыраулық менталитетке тән ақындық таным мен қабылдауларға, субъективті, объективті көзқарастарға негізделген дүниенің логикалық, позитивті-логикалық, лингвистикалық білім түрлері арқылы айқындалып, лингвопоэтикалық, лингвокогнитивтік талдауға ие болды.

Талқылау

Параллелизм дегеніміз ұқсас, қатар құбылыстарды салыстырып не салғастыра келіп үшінші бір құбылысты ойдың түйінді қорытындысы ретінде беру екені белгілі. Жыраулар поэзиясында «өмір мен табиғат құбылыстарына қоғам мен адамдардың іс-әрекет, мінез-құлқын шеңдестіре отырып параллельдер түзу және ол параллельді тұжырым етіп ұсыну» [7, 135] дәстүрлі амал ретінде қолданылады. Жыраулар поэзиясындағы көркемдік дәстүр туралы сөз ету барысында А.Байтұрсынұлының: «Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге... Тілдің міндеті ақылдың аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйгенін түйгенінше айтуға жараяу» [8, 141] деген пікірінің соншама дәлдікпен айтылғанына еріксіз ден қоясыз. Себебі жыраулар тілінде ақылдың аңдауы да, қиялдың меңзеуі де, көңілдің түйюі де жалпы адами ұғымдар мен ұлттық болмысқа негізделіп, жүйе-жүйесімен өлең жолдарында өріліп беріледі. Осы орайда қазақ ақын-жырауларындағы параллелизм тек көркемдік мақсаттағы қолданыс тәсілі ғана емес, ұлттық болмысты (ұлттың таным-түсінігін, тұрмыс- тіршілігін, дағдысын) толық бейнелейтін, дүниенің концептуалдық бейнесін танытатын когнитивтік құрылым деуге болады.

Параллелизмде жыраудың ұсынбақ ой-түйіні жаратылыстағы қалыпты құбылыстарды санамаалап салыстыру арқылы беріледі. Әрине кез-келген құбылыс емес, адамның санасына ең жақын, барынша өмір шындығын дәл бейнелей алатындай нақты, етене құбылыстар салыстыруға алынады. Мәселен Асан қайғының:

Қырында киік жайлаған,

Суында балық ойнаған (Асан қайғы) [9, 23], –

деген жолдарында *қыр* (шөл), *су* ұғымдарымен шөлдің аңы – *киік* және *су* жәндігі балық қарама-қарсылық мәнде салғастырылып, *жайлау*, *ойнау* әрекеттері параллель берілген. Асан қайғыда:

Еділ мен Жайықтың

Бірін жазға жайласаң,

Бірін қысқа қыстасаң (Асан қайғы) [9, 23], –

Еділ және Жайық өзендері параллель құраса, жаз және қыс, жайлау, қыстау сөздері – антитезалық құрылымдар.

Параллельдік құрылымдарға тиек болатын нысандар: *киік*, *балық*, *құладың*, *аққу*, *сұңқар*, *қарға*, *түлкі*, *төбет*, *тышқан*, *құлан*, *бұлан* т.б. жан-жануар атаулары жалпы табиғаттағы мықты мен осал, жақсы мен жаман, мәрттік пен екіжүзділік сияқты қарама-қайшы ұғымдарды салыстыру үшін қажет болса, *айыр*, *жампоз*, *нар*, *арғымақ*, *сұңқар*, *құба арлан* әрқайсысы өзіне лайықты іс-әрекетімен беріліп, түрлі мінез-құлықтағы адамдардың образдарын салыстыра беру үшін қолданылады.

Құладың – құстың құлы болғандықтан, оның жемтігі – тышқан, ал *аққу* құстың төресі еді, ол көлді жайлайды (Құладың құстың құлы еді, Тышқан жеп жүні түледі, Аққу құстың төресі, Ен жайлап көлді жүр еді [9, 24]) немесе:

Көлде жүрген қоңыр қаз қыр қадірін не білсін?

Қырда жүрген дуадақ су қадірін не білсін?! (Асан қайғы) [9, 26]

Сондай-ақ:

Далада сұңқар түлесе, жүніне қарға жолар ма?! Шалкиіз жырау [9, 26]

Осында *құладың* – *аққу*, *сұңқар* – *қарға* антитезалары олардың сапалық қасиетінің қарама-қарсылығынан туындаған болса, *қоңыр қаз* бен *дуадақ* тіршілік дағдысының әр басқа болуына байланысты шеңдестіріліп тұр.

Жалпы шөлді жер мен сулы жерді үнемі қарама-қарсылықтың символы етіп көрсету көшпелілер поэзиясының өзіндік ерекшелігі болса керек.

Шендестіре салыстыруға жан-жануар, табиғат атауларынан өзге адамға қатысты сапа-қасиет атаулары:

Жақсыңнан мені кем көрдің,
Жаманыңмен тең көрдің. (Шалкиіз жырау) [9, 38]

Немесе:

Жаманнан туған жақсы бар,
Адам айтса, нанғысыз. (Шалкиіз жырау) [9, 44]

Қарама-қарсы мәндегі заттық, сындық ұғым:

Сен – алтынсың, мен – пұлмын,
Сен – жібексің, мен жүнмін. (Шалкиіз жырау) [9, 39]

Қазақ қоғамына тән әлеуметтік ұғымдар да:

Сен сұлтансың, мен құлмын. (Шалкиіз жырау) [9, 39]

қарама-қарсы мәнде алынып, параллель түзеді. Жыраулар поэтикасында философиялық тұжырым белгілі бір түстердің контрастық фонында алынып, экспрессивті, эмоционалды әсерлілігін арттыра түсетінін байқаймыз:

Қара басты, ақ күспен,
Кендір баулы ақ желкен,
Көк теңізді жал толқынға жектірдің...
Қара сия, ақ қағаз,
Дестірге өнер төктірдің. (Шалкиіз жырау) [9, 40].

Алдыңғы жолдарда *қара – ақ, көк – ақ* контрастары сұлтанның байлығы мен сән-салтанатын асырмалап беру үшін қызмет еткен болса, кейінгі жолдардағы *қара – ақ* антитезасы қағазға түскен сөздің, ойдың айқындығын, анықтығын нақтылап тұр.

Ерте дәуірлердегі поэзияда бірден-бір көркемдік дәстүр ретінде қалыптасқан қарама-қарсы екі ұғымды салыстыра көрсету немесе екі ұғымды қатар қоя отырып, жаңа ой айту, философиялық қорытындылар беру тәсілі туралы Д.С.Лихачев: «Сөз өрнегі» стилінде қосарлылық принципі дүниетанымдық мәнге ие. Тұтас әлем мейірімділік пен жауыздық, көктегі мен жердегі, материалдық және материалдық емес, тән мен жан түрінде екіге жарылатын тәрізді. Сондықтан қосарлылық қарапайым ғана формальды-стильдік құрал – қайталау ғана емес, дүниедегі екі түрлі бастаудың қарама-қарсы мәні ретінде рөл атқарады. Бұл құбылыс дүниеге қарым-қатынасты, оны қабылдауды айқындайды» (Орысшадан аударылды) [10], – деп көрсетеді. Бұхар жыраудың:

Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң?
Құлпырып тұрған бәйшешек,

Қурай болар солған соң.
Хандар киген қамқа тон,
Шүберек болар солған соң.
Еңсесі биік кең сарай

Мортық болар тозған соң...(Бұқар жырау) [9, 83], –

деген философиялық толғауында дүниенің баянсыздығы өмірдегі құнды-құнсыз саналатын қарама-қарсы ұғымдарды қос-қостан салыстырып беру арқылы ұсынылады: *ай және күн, бәйшешек және қурай, қамқа тон* (хандар киген) және *шүберек, кең сарай және мортық*. Әр субъектіге тән іс-әрекет, сапа да салыстырылады: *құлпыру-солу, кию-тозу, биік-тозу*(аласару). Бұның өзі дүниедегі жақсы мен жаманды, бар мен жоқты, артық пен кемді салыстыра отырып, қорытынды шығару, яғни суфизмдегі пікір ету мен шүкір етуге негізделеді.

Жоғарыда Д.С.Лихачев екілік ұғымдардың салыстырылып не қарсы қойылып берілуін бинарм терминімен байланыстырады. Жалпы бинарм сөзінің мәнін ескерсек, жыраулық үлгідегі стильдік бинармдар (екі ұғымды қатар қоя салыстырып, үшінші бір мәселені түсіндіру: мәселен, құлпырған бәйшешектің солып қурайға айналғаны сияқты кезкелген болып-толып тұрған нәрсе, зат күні өткен соң көркінен айрылады, тірі өледі, бар жоғалады т.б. Сопылық танымдағы дүниенің баянсыздығы, Алладан өзгенің өзгермелілігі туралы концепция келіп шығады) кейінгі поэзияда метафоралы бинармдарға ұласқанын біз Р.Сыздық еңбектерінен жақсы білеміз. (Абайда: «ызалы жүрек, долы қол» адамға тән қасиеттің жүрек пен қолға берілуі. Екі құбылысты салыстыру)

Кейде салыстыруға жеке тұрғанда не мағыналас емес, не қарама-қарсылық мәні жоқ сөздер контекске алынып, параллель түзеді:

Дін пұсырман баласы,
Адамдықтан жерінбес,
Тіл пұсырман қарашы
Арамдықтан шегінбес. (Үмбетей жырау) [9, 73].

Осы контексте негізгі салыстырылу өзегі дін және тіл сөздерінің семантикасында екендігі оларға қатысты адамдық, арамдық сөздерінің қарама-қарсылығы арқылы айқындалады. Жеке алғанда тіл мен дін сөздері салыстырылмауы тиіс. Автор дін пұсырман баласы деп шынайы мұсылман (жан-дүниесімен, жүрегімен Алланың жолына бас тіккен), ал тіл пұсырман қарашы деп тек тілімен ғана (сөз жүзінде) мұсылмандықты дәріптейтін жалған мұсылманды меңзеп отырғанын түсінгенде ғана бұл екі сөздің антитезалық құрылымын тануға болады.

Жапалақ ұшпас жасыл тау,
Жақсылардың өзі өлсе де, сөзі сау. (Шалкиіз жырау) [9, 44].

деген жолдарда өлу, сау әрекетіндегі қарама-қарсылық мән контекстің жалпы мазмұны арқылы ашылып тұр. Философиялық түйіні: тәннің өлшеуді ғұмыры біткенмен, рухани өмірі жалғаса бермекші. Тән – уақытша, рух – мәңгі деген ақиқатқа барып тіреледі.

Қорғанды шаһар қаласын,
Қазақ білмес, сарт білер,
Төс айылдың батқанын
Иесі білмес, ат білер
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмес, жат білер. (Бұхар жырау) [9, 89].

деген афоризмдік толғаудың астарын түсіну үшін *қазақ, сарт, иесі, ат, ағайын, жат* сөздеріне қатысты қазақы менталитет арқылы анықталатын білімдік қор қажет. Қазақ және сарт этнонимдері бірі – көшпелі өмір салтының, екіншісі – отырықшы, қалалық тұрмыстың символы ретінде танылатын бір-біріне қарама-қайшы мәдениет иелері деуге болады. Біріне көшпелі тірлік жат көрінсе, екіншісіне қамалға тығылған, еркіндіктен жұрдай қалалық салт ерсі көрінетіні белгілі. Сондықтан қаланың жайын сол тұрмысқа етене жақын сарт біледі. Сондай-ақ, аттың денесіне айылдың батып келе жатқанын иесі сезбеуі мүмкін, бірақ аттың өзі білетіні сөзсіз. Екі ақиқаттан шығатын қорытынды: қандай құбылыс та өзіне неғұрлым жақын нәрсе үшін неғұрлым айқынырақ, түсініктірек, осындай заңдылықпен ер жігіттің қадірін де оның жақыны, ағайыны білуге тиіс еді, бірақ өкінішке орай, олай емес екен. Ер жігіттің қадірін жақынға қарағанда жат білуі мүмкін. Бұл «қолда бар алтынның қадірі жоқ» деген идеямен өзектес.

Кейде салыстырылатын ойды аша түсу үшін қажетті қарама-қарсылық мағына контекстегі өзге сөздің мағыналық фондында көрінеді:

Әкелі бала жау жүрек,

Әкесіз бала сұм жүрек. (Бұхар жырау) [9, 85].

Деген параллельдік түйдекте жау және сұм сөзінің қарама-қарсылық мәні әкелі, әкесіз сөздерінің қарама-қарсылығына иек артқан.

Параллельдік түзілімнің салыстырмалылық мәнін күшейте түсуге жеке сөздердің қайталанып берілуі де ат салысады:

Арғымақтың жалы жоқ,
Жабылар жалыменен теңесер,
Жақсылардың малы жоқ,

Жамандар малыменен теңесер. (Бұхар жырау) [9, 85].

Арғымақ және жабы, жақсы және жаман сөздерінің антигезалық мәні жал және мал сөздерінің қайталанып берілуі арқылы нақтылана түскен. Себебі бір-біріне қабыспайтын екі түрлі қасиетті (арғымақтық пен жабылық, жақсы мен жаман) еріксіз теңестіретін зат – жал мен мал – кісілік, адамгершілік өлшемде аса маңызды орын алмайтын аргументтер (дүние (мал) – қолдың кірі, бай – бір жұттық, жал – аттың сыртқы көркемдігі, күзеп тастаса, ол да жоқ). Бірақ белгілі бір параметрде (қоғамдық, әлеуметтік қарым-қатынаста) олар да рөл атқаратын сәттері болады (Жоқтық жомарттың қолын байлайды, «Бәйгеден келген боз шұбар, Оны да көркем көрсеткен Құйрығы менен жал болар, Жал-құйрықтан айрылса, Шұбар шолақ тай болар»). Осындай ой-түйіндеу арқылы «заманның болжалсыздығын, жаманды жақсымен, жабыны арғымақпен теңестірген опасыздығын» меңзейді. Ал:

Емен шайнап, тіл қайзар,
Құлан, бұлан баласы. (Шалкиіз жырау) [9, 46], -

дегендегі *еменді шайнау, талды қайзау* тіркестері әрі әуездік, ырғақтақ жағынан, әрі мағыналық жағынан үйлесім тауып, бір-біріне жуық болып көрінетін шайнау, қайзау екі әрекеттің әрқайсысының өзіндік орнын, бөлекше мәнін аша түскен.

Параллель түзудің XIV-XVIII ғасырлардағы жырауларда кездесетін ендігі бір ерекше түрі – бір құбылысты, күйді дамыта салыстырып беру:

Еділден аққан сызашық,
Біз көргенде тебінгіге жетер-жетпес су еді,-
Телегейдей сайқалтып,
Жарқыраған беренді
Теңіз етсе, тәңір етті.
Жағасына қыршын біткен тал еді,-
Жапырағын жайқалтып,
Терек етсе, тәңірі етті.
Тең атаның ұлы едің,-
Дәрежеңді артық етсе, тәңірі етті. (Шалкиіз жырау) [9, 38].

Жырау тебінгіге жетер-жетпес судың телегей теңізге айналуын, қыршын талдың жайқалған терекке айналуын, тең атаның ұлының дәрежесі артық әміршіге айналуын даму үстінде (сызашық – теңіз, тал – терек, тең - артық) салыстыра, шендестіре (үш объект: теңіз, терек, адам) көрсете отырып, «бәрі де тәңірдің қолында, болдым-толдым деп асып-таспа» деген философиялық тұжырым жасайды.

Біз зерттеген жыраулық мектептің көркемдік дәстүрінде параллелизмнің – екі құбылысты қатар алып салыстыра не салғастыра келіп үшінші бір ой-түйінге меңзеудің – бірнеше әдіс-тәсілдері бар.

Біріншіден, бұндай параллелизмдер екі емес, бірнеше құбылысты, затты қатар қойып салыстыру арқылы жүзеге асады. Бұндай салыстырулардың астарындағы философиялық ой осы зат-құбылыстар туралы жыраулардың индивидуалды танымында, сондай-ақ жалпы көшпелілер дүниетанымында қалыптасқан символдар мен стереотиптер арқылы уәжделеді :

Асқар, асқар, асқар тау,
 Асқар таудың басына
 Балапан ұшып шыға алмас.
 Сұңқардан қыран құс болмас,
 Соқтасы қатпай аң алмас,
 Айдын, айдын, айдын көл,
 Асарлап төксең суалмас.
 Қабырғасы қатқан кәрі боз
 Қаржалған күні жүгіре алмас.
 Алғыншы алсаң, аруды ал,
 Артыңда жылап қалса, кім алмас.
 Желбезекке жебе дарыса,

Өрге балық жүзе алмас... (Абыл жырау) [11, 57].

Асқар тау, сұңқар, айдын көл, кәрі боз, алғыншы ару, балық – биіктіктің, өрліктің, кеңдіктің, тұрақтылықтың, сұлулықтың, айбындылықтың символы ретінде алынған жанды-жансыз, адамзат-ғаламзат атаулары. Бұлар «әр нәрсе де өзінің бұйрықты күні болмаса, дегеніне жетпек емес, дүниеде бұйрықсыз ештеңе жоқ, бәрі де жаратылыстың заңдылығымен рет-ретімен болмақшы» деген философиялық түйінді беру үшін алынған параллелизмдер. Жыраулар поэзиясында салыстырылуға алынатын зат, құбылыстың да өзіндік заңдылығы, жүйесі бар. Жан-жануарлардан: *арғымақ ат, аруана, сұңқар, ақ киік, марал, бұлан, арлан, құстан: аққу, сұңқар, қаршыға, қаз*, табиғаттан: *көл, тау*, оларға тән іс-әрекет мысал ретінде алынып, салыстырылады, қорытынды түйіні адам баласына тән (азамат, ер, ару, жақсы, жаман) өмірлік әрекетпен аяқталады.

Контексте алынған екі қатар құбылыстың салыстырылуы белгілі бір қарсы мәнді сөздер арқылы объективтенеді:

Өзі жақсы туғанның
 Қатардан басы қала алмас,
 Өзі жаман туғанның
 Ата-тегі сұралмас... (Өришан ақын) [12, 70].

«Жақсы болу» мағынасы «қатардан қалмау» мазмұнымен объективтенеді.

«Жаман» — ата-тегі сұралмау, еленбеу, яғни «қатардан қалу» арқылы берілген.

Мысалың сортаң жерде бір шұқанақ

Жел сөзге біздей шалқар көл емессің. (Сәттіғұл жырау) [13, 332].

Ақындық шабыт, қарым-қабілет *шұқанақ пен шалқар көл* антитезалық фонында алынып суреттеліп тұр.

Екіншіден, салыстырылатын құбылыстардың семантикалық фонында символдық мән негізгі рөл атқарады:

Орғи, орғи ор қоян
 Сенен басқа жүйрік жоқ
 Ұстайын десем құйрық жоқ
 Айдауда кетіп барамын —
 Ғазиз баста билік жоқ... (Өришан ақын) [12, 71].

Ор қоян – «өмірдің болжаусыздығы, баянсыздығы». Бас еркіндігінен еріксіз ажырап, айдауда кетіп бара жатқан ақынның алдағы тағдыры да белгісіз, болжаусыз.

Салыстыруға алынатын объект (зат, құбылыс) метафораланып беріледі:

Көңіл — қынап, көз — қылыш,
 Кеуде — қазан, сөз — күріш
 Қазаннан алып тастадым

Күріштің қоспа-күрмегін. (Сүгір жырау) [14, 203].

Жеке объектілер емес, енді тұтас болмыс белгілі бір мезгілдік фонда алынып салыстырылады. Болмыстың кешегі күйі мен бүгінгі қалпы «жамандық», «жақсылық» мәселесі тұрғысынан салыстырылады, риторикалық ой-тұжырымнан гөрі риторикалық-философиялық бағалау алдыңғы қатарға шығарылады.

Кеше:

Базарым баста тұрғанда
Таңқы емес еді бұл құдық
Көрген жоқ еді басымнан
Мәжіліс думан бұрылып.

Бүгін:

Бүгіндері болғанда
Біз құлыпқа түскен құлынбыз
Құрыққа түскен құлынбыз
Құдыққа түскен құланбыз
Құрбақа қылар ірілік. (Сүгір жырау) [14, 195].

«Құлыпқа түскен құл», «құрыққа түскен құлын», «құрыққа түскен құлан» тұтасымен «еркіндіктен айрылу, бағы қайту, бұрынғыдай болмау» және «жалғыздық» деген «жаманшылық» ұғымдарының жиынтығы ретінде алынып тұр. Ал ақынның кешегі (бұрынғы) күйі «базары баста тұру», құдығы ортаймау (толы болу), «басынан мәжіліс базары тарқамау» түрінде ассоциацияланған. Ақын ұсынған «кеше» мен «бүгіннің» бағалауыштық параметрін ұғу үшін «жалпы адам баласы үшін, қазақ халқы үшін, ақындық болмыс үшін не бағалы?» деген мәселені түсіне алатындай танымдық тәжірибе қажет. Ол үшін жеке сөздің метафоралық, ассоциациялық өрістегі мазмұнына талдау жасап қарайық. «Базар», «мәжіліс, думан» - ақынның ортасы, ақынды тыңдайтын әлеумет (қазіргі тілмен - публика). Әлеуметсіз ақын жетім (тыңдалмаған сөз жетім). Ақындық өмірдің сән-салтанаты, мән-мағынасы тыңдаушы ортаның «толуымен» бағаланады. Құдық - «өлең, жыр, поэзия». Жырдың (құдық) ортаюы - ақындық шабыттың сарқылуы, ақындық бақыттың бастан таюы, ақындықтың «өлуімен» бара-бар трагедия.

Ақындық болмыс, ақындық «мен» – өр, асқақ, ешкімге бас имейтін еркін де асау. Ал ақынның басына құрық түсіп, құлыпқа қамалуы, құдыққа құлауы ең шегіне жеткен құлдырау күйін беріп тұр. *Кеше* контекстінің мазмұны: ақындық шабыты ортаймау, ақындық ортада бағалы болу, *бүгін* контекстінің мазмұны: жалғыз қалу, ақындық шабыты қайту түрінде сипатталып, бағалауыштық мәнге ие болып тұр.

Нәтижелер

Параллелизм арқылы белгілі бір ұлттың, халықтың, жалпы тілдік мәдени ортаның тілдік санасында қалыптасқан ғалам бейнесі, оның жақсы мен жаман, дұрыс пен бұрыс т.с.с. қарама-қарсылықтардың бағалауыштық параметрде көрініс беруі, сол арқылы ғалам бейнесіндегі дара тұлғаның тұтас болмысы, интеллектуалдық мінездемесі жан-жақты ашылатыны байқалады. Енді жыраулық тұлғаның сипатын өзіміз келтірген контекстер деңгейінде талдап қарайық. Сонымен жыраулық тұлға адамдық өлшемде қандай болуы керек?

Біріншіден, жыраулық тұлға «әлеуметтің, ортаның» назарында болуы қажет, себебі жалғыздықты қасірет деп білетін қазақ этносының ментальды дүниесі (С.Жапақов) бізге таныс. Бірақ жалғыздықтан қашу – жекеліктен, даралықтан бас тарту емес. Яғни тұлғаның келесі қасиеті – даралық. Осы орайда А.Шәріптің: «Ницшенің «Заратустрасы» ақырзаманға

таянған адамзатты құтқарушы тәңір-тұлғаның балама бейнесі, көш бастайтын серке, ескілікті жайратып, жаңаны жасаушы, тобыршылық психологиядағы таяздықтың ымырасыз да ығытты антиподы, қол жеткісіз, бірақ алыстан мәңгілік мен мұңдалап тұратын асыл идеялардың сұлбасы» [15, 196], – деген пікірінің қазақтың символист ақындарына қатысты айтылуы біздің көкейімізге қонады. Жыраулық, ақындық болмыстың тәкаппар, пендешілік ұсақтықтан ада «тәңірлік тұлғасы» үшін жат, жиіркенішті болып көрінетін тобырдың табиғаты «құрбақа», «шұқанақ», «күрмек» (күріш арқасында күрмек су ішеді) сөз образдары арқылы меңзеледі.

Үшіншіден, тұлғаға еркіндік тән. Тұлға ешкімге бағынышты кіріптар емес. (*Өзім патша, өзім қазы, өзім би, Қандай ессіз не қылдың деп тергемек?! Мағжан*) Тұлғаның еркіндіктен айрылуы трагедия болып саналған. (*Айдауда кетіп барамын газиз баста билік жоқ. Ыбырайым ахун*).

Төртіншіден, тұлғаға теңіздей кеңдік пен тереңдік, қылыштай қиғырлық, өткірлік тән.

Қорытынды

Жыраулар поэзиясы өзінің бастау көзін фольклордан алып, оның көркемдік эстетикалық болмысын одан әрі дамытты. Параллелизмнің табиғаты жыраулардағы тілдік-көркемдік дәстүрдің ауыз әдебиетімен сабақтастығын айқындайды.

Халықтың, ұлттың ғасырлар бойы көрген-білгенінен, көңілге түйгенінен жасаған қорытынды ой-тұжырымдарын қатарлап, салыстырып беруге негізделген көркемдік дәстүр образдау, бейнелеу, синтездеу, ассоциациялаудың жарқын үлгісін береді және әдеби тіл дамуының келесі сатысы – жазба әдеби тілде жаңа қырымен көрінетін *метафора, теңеу, эпитет* тәрізді көркемдеу амалына ұласады. Яғни мифтік ойлаудан метафоралы ойлауға ауысудың тұтас кезеңін жасайды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Караулов Ю.Н. Предисловие // Язык и личность. – Москва: Наука, 1989. – С 3-8.
2. Винокур Т.Г. К характеристике говорящего интенция и реакция // Язык и личность. – Москва: Наука, 1989. – С 11-23.
3. Красильникова Е.В. Предисловие // Язык и личность. – Москва: Наука, 1989. С 11-17.
4. Никитина С.Е. Языковое сознание и самосознание личности в народном культуре // Язык и личность - Москва: Наука, 1989. – С 34-41.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 203 с.
6. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – Москва: Наука. 1981. – 366 с.
7. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993. – 286 б.
8. Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 305 б.
9. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – Т 1. – 384 б.
10. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. – Москва: Наука, 1979. – 360 с.
11. Тіл таңбалы ақындар// Құрастырған Қ.Жылқышыұлы. Ақтау: Printing House, 2016. Т 1 – 432 б.
12. Тіл таңбалы ақындар// Құрастырған Қ.Жылқышыұлы. Ақтау: Printing House, 2016. Т 3 – 416 б.
13. Көне күннің жыр күмбезі. – Алматы: Жазушы, 2007. – 496 б.

14. Тiл таңбалы ақындар// Құрастырған Қ.Жылқышыұлы. Ақтау: Printing House, 2016. Т 4 – 400 б.

15. Шәрiпов А. Қазақ поэзиясындағы ұлттық идеяның көркем бейнеленуi. Филология ғылымдарының докторы ғылыми атағын алу үшiн дайындаған диссертация жұмысы. – Алматы, 2001.

Б.И.Нурдаулетова

*Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Ақтау, Казахстан*

Прагматический характер поэтико-психологических параллелизмов в текстах жырау

Аннотация. Цель данной статьи – исследование с точки зрения познавательного языкознания в ходе рассмотрения жырау как языковой личности поэтико-психологических параллелей в их текстах. В ходе исследования мы остановились на теоретических сведениях о языковой личности, рассмотрели 3 разных уровня, определяющих языковую личность, в том числе проанализировали познавательный контекст поэтической структуры, использованной жырау по мотивационному уровню. Определив, что одним из художественных средств, часто используемых в языке жырау, является параллелизм, мы взяли в качестве языкового материала их виды, имеющие поэтико-психологический характер. В ходе исследования мы пришли к следующим выводам.

Параллелизм может проявляться в поэтике жырау и через схожие явления, и через сравнение противоположных явлений, иногда и через метафорические сочетания, и через отдельные слова (вещественные, критические, действующие) в рамках семантики, а также и через содержание целых глав. Параллелизм – это особый навык расстановки порядка слов, присущий импровизации и основанный на философское мышление, национальное мышление и вкус, ораторство и знания. Вместе с тем параллелизм – это не просто художественное средство, это этнопознавательная система в рамках одного определенного национального познания языковой личности жырау.

Ключевые слова: параллелизмы, национальное познание, навык расстановки порядка слов, этнопознание, поэтико-психологический, жырау, языковая личность.

B.I. Nurdauletova

Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan

The pragmatic nature of the poetic-psychological parallelisms in zhyrau texts

Annotation. The purpose of this article is to study from the point of view of cognitive linguistics in the course of considering zhyrau as a linguistic personality of poetical and psychological parallels in their texts. In the course of the study, we focused on theoretical information about the linguistic personality, considered 3 different levels that determine the linguistic personality, including analyzing the cognitive context of the poetic structure used by zhyrau on the motivational level. Having determined that one of the artistic means often used in the zhyrau language is parallelism, we took as linguistic material their types, which have a poetical and psychological character. During the research, we came to the following conclusions.

Parallelism can manifest itself in the poetics of zhyrau both through similar phenomena, and

through the comparison of opposite phenomena, sometimes through metaphorical combinations, and through individual words (material, critical, acting) within the framework of semantics, as well as through the content of entire chapters. Parallelism is a special skill of word ordering, inherent in improvisation and based on philosophical thinking, national thinking and taste, oratory and knowledge. At the same time, parallelism is not just an artistic means, it is an ethno-cognitive system within the framework of one definite national knowledge of the linguistic personality of zhyrau.

Key words: parallelisms, national knowledge, the skill of placing the order of words, ethnological knowledge, poetical and psychological, zhyrau, linguistic personality.

References

1. Karaulov Yu.N. Predislovie [Foreword], Yazyk i lichnost [Language and personality] (Moscow: Science, 1989 –P 3-8).
2. Vinokur T.G. K karakteristike govoryaschego intentsiya i reaktsiya [Intention and reaction to the characteristics of the speaker], Yazyk i lichnost [Language and personality] (Moscow: Science, 1989. – P 11-23).
3. Krasnilnikova E.V. Predislovie [Foreword], Yazyk i lichnost [Language and personality] (Moscow: Science, 1989. – P 11-17).
4. Nikitina S.E. Yazykovoe soznanie i samosoznanie lichnosti v narodnom kulture [Linguistic consciousness and self-consciousness of the individual in folk culture], Yazyk i lichnost [Language and personality] (Moscow: Science, 1989. – P 34-41).
5. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. [Linguoculturology] (Moscow, Academy, 2001. –203 p.)
6. Karaulov Yu.N. Lingvisticheskoe konstruirovaniye i tezaurus literaturnogo yazyka. [Linguistic construction and literary language thesaurus] (Moscow: Science. 1981. -366 p)
7. R. Syzdyk. Hazah adebi tilining tarihy [History of the Kazakh literary language] (Almaty, 1993. - 286 p.)
8. Baitursynov A. Shygharmalary [Works] (Almaty: Writer, 1989. - 305p)
9. Bes ghasyr zhyrlaidy [Five centuries sing] (Almaty: Writer, 1989. V 1 – 384 p)
10. Likhachev D.S. Poetika drevnerusskoy literatury [Poetics of Old Russian Literature] (3rd ed. –Moscow: Science, 1979.)
11. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols] // Hurastyrgan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly] (Aktau, 2016. V 1 - 432 p.)
12. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols] // Hurastyrgan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly] (Aktau, 2016. V 3 - 416 p.)
13. Kone kunnin zhyr kumbezi [The dome of the ancient sun] (Almaty: Writer, 2007. -496 p)
14. Til tangbaly ahyndap [Poets with language symbols] // Hurastyrgan Zh. Zhylykshyuly [Compiled by Zh. Zhylykshyuly] (Aktau, 2016. V 4 - 400 p.)
15. Sharipov A. Hazah roeziasyndaghy ulttygh ideianyng korkem beinelenui [Artistic depiction of the national idea in Kazakh poetry], filologia ghylymdarunung doktory ghylymi ataghyn alu ushin daiyndaghan dissertasiya zhumysy [Thesis for the degree of Doctor of Philology] (Almaty, 2001.)

Автор туралы мәлімет

Нұрдәулетова Бибайша Ильясқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32 шағын ауданы, Ақтау, Қазақстан.

Nurdauletova Bibaisha Iliaskyza - doctor of philology, professor. Caspian University of technology and engineering named after sh. Esenov, 32-MD., Aktau, Kazakhstan.

Г.С. Ахметова

«Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан
(E-mail: gulnur_51984@mail.ru)**Абай өңірі топонимдерінің этимологиялық ерекшеліктері**

Аңдатпа. Қазіргі таңда топонимика саласы географиялық атауларды этимология, лингвистика, тарих және география тұрғысынан зерттеп, белгілі бір халықтың өткен тарихынан мол ақпарат беретін интегралды ғылымға айналып отыр. Яғни, топонимикалық бірлікті талдау кезінде географиялық атаудың шығу тегіне, жасына, тарихына және грамматикалық құрылымына назар аударылады. Топонимдердің грамматикалық құрылымына сәйкес, басқа тілдік бірліктер сияқты, қалыптасу процесінде тілдің фонетикалық, морфологиялық және сөзжасамдық ережелерін ұстанады. Сөзжасамдық құрылым тұрғысынан оларды «қарапайым», «туынды» және «күрделі» деп үш түрлі құрылымдарға бөлуге болады. Топонимдік атаулар қарапайым халықтың күнделікті тұрмысының, тарихи әлеуметтік, лингво-мәдени аспектілерінің бейнесі ретінде қарастырылатындықтан, халықтың күнделікті өмірімен астасып жақтан өңірдегі тарихи оқиғалар, тарихта орын алған тұлғалар, өңірдің географиялық ерекшелігі топоним жасаушы негізгі белгілер ретінде танылады. Мақалада Абай өңірі топонимдерінің шығу тарихы этимологиялық аспектіде қарастырылып, сөзжасамдық, типологиялық құрылымдары, лексика-семантикалық ерекшеліктері, даму динамикасы, ұқсастықтары салыстырылады. Абай өңірі топонимикалық жүйесінде этнонимдердің, ру-тайпа атауларының, тарихи тұлға аттарының, аңыздық кейіпкерлер есімдерінің көптеп кездесуі назарымызды аударып, өңір топонимикасын тарихи аспектіде зерделеуге түркі болды. Мақаланы зерттеудегі басты мақсат Абай өңірі топонимдерін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеп, олардың шығу тарихын жүйелеу.

Кілт сөздер: ономастика, топонимика, этноним, этноним, этнонимдроним, этноороним, антропоним, макроэтноним.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-71-78

Кіріспе

Қазақ ономастикасының маңызды бөлшегі топонимдер де қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері. Себебі күнделікті өмірде мыңдаған топонимдер тілдік қолданыс барысында қарым-қатынасқа түсіп, әрбір адамның өмірінде белгілі дәрежеде қызмет атқарады.

Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, мал тұяғына ере отырып, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер-су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанының көрінісі. Әр атауда ұлттық болмыс, дүниетаным, салт дәстүрдің кумулятивті жинақталуы нәтижесінде қонысты, жұртты, жайлау, күзеу, қыстау ерекшелігін дәлдікпен бере алғандықтан да тарихи атаулар ұлттық бірегейлестіру ретінде құнды.

Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің

халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс.

Қазақ тілінің топонимика саласы жекелеген аймақтардың жер-су аттарын зерттеу кезеңін аяқтап, терең теориялық немесе жалпықазақстандық ауқымды мәселелерді қарастыруды қолға алды. Қазіргі кездегі кешенді зерттеу жұмыстарына топонимикалық атлас жасау, жер-су аттарының этимологиялық сөздігін құрастыру, қазақ топонимдерінің типтік ерекшеліктерін анықтау тәрізді көлемді істер жатады. Солардың бірі Абай өңірі топожүйесін қарастыру болып табылады. Қай кезде, қай қоғамда болмасын адам баласы дүниеге келгеннен кейін оның шыққан тегі, генеалогиясы, туған жері, Отаны болады. Дегенмен, өлке топонимдері халықтың тарихи ескерткіштерінің көзі болғандықтан, Шығыс Қазақстан аймағының топонимикалық атауларын зерттеу, пайда болу тарихы, жазбалар мен карта беттеріне түсірілуі, номинативтік үлгідегі топонимдердің ерекшеліктерін анықтау, топонимдер жүйесін тарихи-этимологиялық талдау жасау өзекті, ал оларды жан-жақты зерттеп-тану тарих пен халық тұрмысын жаңаша ұғынуға септігін тигізеді. Топонимдер алғашқы дереккөздердің пайда болу ақпараттарын сақтап және халықтың рухани құндылықтары жайлы танымдарымызды айтарлықтай кеңейтеді.

Ономастикалық зерттеу аудан тарихы мен мәдениетінің рухани қалыптасуын, патриоттық құндылықтар рөлін жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді. Топонимиканы зерттеу кіші Отанымыздың жеке имиджін нығайтуға, туған өлкеге деген махабатты насихаттауға ықпал етері сөзсіз. Топожүйенің ономастикалық базасында қазақ этносына қатысты өте бай ғылыми ақпарат жинақталған. Топонимдік атаулар қарапайым халықтың күнделікті тұрмысының, тарихи әлеуметтік, лингво - мәдени аспектілерінің бейнесі.

Абайдың туып өскен өлкесінің мәдени және тарихи тұрмысын бейнелейтін топонимдер зерттеушілердің үлкен қызығушылығын тудыруы мүмкін. Тарихи жағдайлар, бір кездерде осы жерлерде болған оқиғалар, олармен байланысты куәгерлердің әңгімелері, елді мекендердегі белгілер т.т. өңірдің қайталанбас келбеті мен ұлттық ерекшелігін құрайды. Абай жерінің топожүйесін зерттеу қазақ халқының қалыптасқан этно-территориялық санасын терең ұғынуға, ұлттық негіз ерекшеліктерін, рухани бастауларды түсінуге әсер етеді.

Солардың бірі, ру шежірелеріндегі айтулы оқиғаларға қатысты шежіре-кітаптардан және басқа да дереккөздерден бізге жеткен аңыз-әпсаналардағы топонимдік атаулардың қолданылуындағы негіз – шежірелік аңызнама және әр атаудың өзіне ғана тән шығу төркінінің халықтық бағамдалуы. Ру атауларына қатысты этнотопоним, этногидроним, этнооронимдерді тарихи-мәдени және этнографиялық аспектіде тіл білімімен бірлікте алғанда ғана мәнді тұжырым болары сөзсіз.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында этнолингвистикалық, синхрониялық, диахрониялық және концептілік талдау әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау

Абай өңірі топонимикасының этимологиясы мен семантикасы әр алуан. Көптеген атаулар сол жерлердің географиялық ерекшеліктеріне, жер бедеріне, өзіндік қасиеттеріне байланысты аталған. Сондай-ақ, кісі атына байланысты, соның ішінде Абай заманында және одан бұрынғы ру-тайпа атаулары берілген атаулар да көптеп кездеседі.

Қазақ тарихында жер-суға кісі атын қою тегін құбылыс емес, ол көбінесе қонысты қай атаның кімі жайлап отырғандығын білдіретін этникалық көрсеткіш. Бұл мәселенің бір жағы

болса, екінші қыры ру тарихындағы ерекше оқиғаларды, оған қатысушыларды өскелең ұрпақ жадында қалдыру үшін де өзен-көлдер, жер бедерлерін кісі есімінен атау дәстүрі қазақтың барлық ру-тайпалары арасында кең тараған үрдіс. Атап айтсақ, тобықты руындағы тек бұлақ атауларына ғана қатысты 58 аталым болса, соның 30-ы руға, сол рудың танымал адамдарына қатысты атаулар. Оларды: а) жалаң сөздерден жасалған бұлақ атаулары: *Құнанбай құдығы, Абай бұлағы, Әйгерім бұлағы, Ербол құдығы, Шолпан бұлағы, Тәкежан бұлағы, Баршынның қарасуы, Қақабай аққұдығы, Жөкең құдығы, Көшек бұлағы, Жүніс бұлағы, Байсал бұлағы, Бөжей бұлағы, Оразғалидың сарыбұлағы, Дүйсембай бұлағы, Әлібек бұлағы, Бақай бұлағы, Байсал бұлағы*, т. б. ә) күрделі сөздерден, яғни біріккен сөздерден жасалған бұлақ атаулары: *Таймақкөл, Иірсай көлі, Көлденеңсу, Қарасу, Қарауыл, Қарлыбұлақ өзені, Мұздыбай бұлағы, Өтепбайдың Көкқұдығы, Кәрішал бұлағы, Көкбай бұлағы, Шаянбай бұлағы, Пұшарбай бұлағы, Тайлақбай құдығы*, т.б. деп бөліп қарастыруға болады. Біраз топонимдер ерен еңбегімен немесе бойындағы ерекше қасиетінің ел арасына таралуына қатысты халықтың жадына сіңісті болғандықтан тарихта қалған атаулар болып табылады. Мысалы: *Оспанкөл, Ералы жазығы, Еңлік-Кебек төбесі, Құнанбай құдығы, Би Ата, Кеңгірбай Би мазары, Тоқтамыс*, т.б. атаулар өсы өңірде өмір сүрген, елдің қоғамдық өміріне белсене араласқан, халық жадында сақталған атақты батырлар мен билердің аты қойылған жер - су атаулары.

Өзен атауларына байланысты теріп алынған топонимдік атаудың басым бөлігі антропотопонимдік, этнонимдік атаулар: *Жәнібек өзені, Төлен өзені, Шеттембай өзені, Қарағанайрық өзені, Қарашоқы өзені, Тақыр өзені*, т.б. «Топонимикалық атаулар өзінің семантикалық мәнін белгілі бір жүйеде ғана айшықтай алады. Ә. Абдрахманов, В.Семенов-Тяньшанскийдің Еуропаның солтүстік аудандарында мұз дәуірі кезіне, ал оңтүстік аудандарында су шайып кету кезеңіне байланысты топонимдердің сақталғанын тілге тиек етеді. Осыған орай: «Лингвистический анализ одинокого топонима, вызванного из всей совокупности географических названий того или иного района, без привлечения сравнительного материала из топонимики других районов – не надежный метод...» – деп көрсетеді [1, 23 с.].

Сондықтан географиялық атауларды, оның ішінде этнонимдерді ортақ белгілеріне қарай шартты түрде топтастырып, жүйелеуге болады. Топонимдерді семантикалық тұрғыдан қарастырғандар топтастыру барысындағы ол тілдің лексикалық ұқсастықтарына, әр аймақтағы географиялық объектілердің аталу принциптерінің ұқсастықтарына назар аударып, тілдің заңдылығына сүйенудің қажеттігін меңзейді.

Қазақ халқының жеке ұлт ретінде қалыптасу кезеңі әріге, түркі заманына, алтай дәуіріне кетеді. Расымен де, Елбасы айтқандай «Еуразияның жүрегінде, өркениеттер тоғысында талай халықтарды тал бесігінде тербеткен ұлы даланың төсінде дүниеге келген біздің халқымыздың барша тарихы – ұлт пен ұлыс ретінде сақталып қалу жолындағы толассыз күрестерге толы тарих» [2]. Бұл ретте тарихымыздың тереңге кеткен көрінісін ұлттық ономастикамыздан көре аламыз.

Абай өңіріндегі топонимдердің түпкі тарихы тілдің шығу, пайда болу дәуірінен бастау алады. Оның негізгі белгілері: 1) түбірлердің бір буынды болуы; 2) дыбыстық өзгерістердің болуы; 3) көптеген түркі тілдерінің сөздік қорында ұқсастықтардың болуы. Осы белгілері негізінде өңірдің жер-су атауларында орын алатын ортақ түбірлерге талдау жасауға болады. Мәселен, сондай түбірлердің бірі – «шоқы» географиялық термині. Абай жерінде *Ақшоқы, Қарашоқы, Қызылшоқы* атты жер, тау атаулары кездеседі. Олардың құрамындағы «шоқы» сөзі әуел баста бір таудың, төбенің ең үстіңгі бөлігі мағынасын бергенімен, уақыт өте келе жалқы есімге трансформациялану процесінен өткен. Яғни әр жерде кездесетін шоқылар, түріне, түсіне, санына, көлеміне мөлшеріне қарай әртүрлі болады. Осы белгілеріне орай халық оларға әртүрлі атаулар берген. Бұл атаулар уақыт өте келе сол таудың, не төбенің атауына,

не болмаса елді мекен атауына айналып отырған. Алайда кез келген топонимнің пайда болу, қалыптасу кезеңін дәл басып айту қиын. Тек қана оның құрамындағы сөздердің этимологиясын анықтау арқылы ғана ол сөздердің қолдану дәуірін анықтау мүмкіндігіміз бар. «Шоқы» сөзінің жалпы мағыналарына тоқталатын болсақ: «шоқы» - биік жота, төбе; «шоқат» - төбешік; қырат, қырқалар; «шоқылы» - шоқысы бар, шоқысы көп – орографиялық ландшафттың бір түрі (мелкосочник); «шоқалақ» - кедір – бұдыр, ойлы – қырлы жер; «шоңғал» - тіңкіген үлкен тас» [3, 735-737бб.]. Бұл сөздердің басын біріктіретін негізгі ұғым – «шоқы» немесе «төбе». Кейбір түркітанушы ғалымдардың тұжырымдары бойынша «шоқы» мен «төбе» сөздері фоносемантикалық варианттар. Ғалым А.Б.Мақұлбек түркі тілдеріндегі ш - т -, с -, ц- дыбыстық өзгерістердің бола алатындығын ескере отырып, аталмыш пікірді ұсынады [4].

«Шоқы» сөзі О.Т.Молчанованың сөздігінде: «кирг чоку – 1) теменная кость; 2) голова (человека), макушка; 3) шихан, мар. (горный рельеф), вершина, макушка, тоонун, чокусу – вершина горы; казах. шокъы – «одинокая коническая возвышенность; острый холм, бутор, сопка, пик; остроконечная вершина горы»; узб. чукъкъи – «вершина горы, горный пик»; монг. цохио – «утёс; калм». цох – 1) «висок; ступа». Чоку как составная часть входит в ряд географических наименований, например, р., кл., ур. Бараон – Чоку, г. Бес – Чоку и др.» болып сипатталады [5, 105б.].

Ал А.М.Малолетко «чоку» сөзінің дыбыстық өзгерістерін көптеген түркі, моңғол, тұңғыс-манжур тілдерінде ш - т -, с - ц-дан басталатын нұсқаларын келтіре отырып, «Чоку» тау ең үстіңгі бөлігі, таудың басы мағынасында келетін нағыз алтайлық сөз екенін атап өтеді. Ғалым «шоқы» сөзінің түркі тілдерінде «Узб. чуккы «пик, вершина», Каз. шоқы «одинокая коническая возвышенность», Караим. чигив «холм, возвышенность», Уйг. чока, чокка «вершина», «макушка», Кирг. чоклол «вершина горы, холма»; монғол тілдерінде «Монг. сохо, цохё «вершина», возвышенность с камнями (из. тунг. или наоборот)»; тұңғыс-манжур тілдерінде «Эвен. човко, чуку, сохо, цоко, «вершина горы», «пик (горы)», тунг.-маньчжур. чокондо, сохондо «исполинская вершина» тәрізді дыбысталып, мағынасы жағынан біртектес немесе жақын болып келуін баса көрсетеді [6,166б.]. Бұл тұжырымдар «шоқы» сөзінің этимологиясын сонау көне түркі, алтай кезеңіне көтереді.

Абай өңірі аймағындағы кейбір топонимдер стратиграфиялық тұрғыдан кірме қабатқа жататындығын байқауға болады. Мысалы, *Бақанас*, *Шаған өзені*, *Мұқыр өзені*, *Даганделі өзені*, *Маян*, *Дегелең және т.б.* топонимдер моңғол тілінен енген сөздерден қалыптасқандығын көрсетеді. Атап айтқанда, *Мұқыр* – Абай ауданында Шыңғыстау жотасының солтүстік бөлігінде ағып жатқан шағын өзен болып табылады. Моңғол тілінен аударғанда «*қысқа, шолақ*» деген мағына береді. Сондай-ақ, *Шаған* – Ертіс алабында, Шығыс Қазақстан облысының батыс бөлігімен ағатын өзен. Моңғол тіліндегі цагаан – “ақ” мәніндегі сөз, ал оның қазақ тіліндегі шаңқан – “аппақ”, “ақ түс” мәніндегі кездесетіні белгілі. М.: Бізден анау Басжымба, Аяқжымбаны, Көпсақаудың Қарағанын, Шолақеспені Білдеге шейін кесіп алмақ. Содан әрі Обалы, Қоғалы, Қарақұдық, Төреқұдықтың үстін басып отырып, анау *Шаған* мен Семейтаудың жапсарына шығады [7. 200-б.].

Нәтижелер

Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдер құрамында осы өңірлерді ежелден мекендеп келе жатқан ру-тайпа және сол ру-тайпалардың құрамындағы белгілі адамдардың атына байланысты қойылған этнотопонимдерді кездестіретініміз сөзсіз. Бұл топтағы атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен, тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді. Атап айтқанда, ру-тайпаға қатысты

географиялық атаулар белгілі бір тайпа, ру, ұлттың ежелгі қоныс мекендері, көш жолдары туралы мәлімет алудың бірден-бір дереккөзі. Сондықтан Шығыс Қазақстан аймағындағы этнотопонимдерді арнайы зерттеудің нысаны етіп алып, қарастыру өзекті болып табылады.

Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, мал тұяғына ере отырып, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер-су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанының көрінісі. Әр атауда ұлттық болмыс, дүниетаным, салт дәстүрдің кумулятивті жинақталуы нәтижесінде қонысты, жұртты, жайлау, күзеу, қыстау ерекшелігін дәлдікпен бере алғандықтан да тарихи атаулар ұлттық бірегейлестіру ретінде құнды.

Ру-тайпа, оларға қарасты таптарынан шыққан атақты адамдар есімінен қалыптасқан топонимдер көрсетілгеннен көбірек болуға тиісті-ақ, бірақ әртүрлі себептермен, атап айтқанда, біріншіден, Кеңес үкіметі кезіндегі ата тектен безінген саясатқа мойынсұнған уақытта қаншама жер-су атаулары өзгертілді, қайта аталды; екіншіден, малдың ыңғайымен көшіп-қонып жүретін қазақ ауылының бүгінгі таңда шаруашылық тәсілі өзгергендіктен, қаншама жаз жайлауы, қыс қыстауы, күз күзеуінің аттары (*Балпаң, Нұрлан, Әтей, Бұланбай, Жайма, Қылышбек, Меңдеке, Мұздыбай, Көлқайнар*, т. б.) халық жадынан өшті. Ен жайлап туған жерінің төсінде еркін жүріп-тұрып, сол атамекен қонысының, төр жайлауының, кер жайлауының тұнығынан қанып су ішпеген соң, оның табиғатының өзіне ғана тән ерекшелігі, құпиясы, қасиеті көкейінде жатталып, жүрегінде ұяламаған соң, ол жердің тарихы да, жарамдылық құндылығы да, эстетикалық ләззаты да солғындап, бейтараптанады. Бұрын ру атауымен аталып келген болыстықтарды 1878 жылы жер атына ауыстыру туралы арнайы нұсқау беріледі. Бұның өзі қазақтың дәстүрлі рулық туыстығын, қарым-қатынасын бұзудың, жоюдың бір әрекеті еді (Мысалы, Қоныр Көкше тобықты болысы жер атауымен Мұқыр болысы, Күшік тобықты – Шыңғыс және Қызылмола, Мәмбетей тобықты – Шаған болысы, Жүзбенбет тобықты – Бұғылы болысы т. б.) [8, 48 б.].

Қорытынды

Қорыта келгенде, онамастикалық зерттеу аудан тарихы мен мәдениетінің рухани қалыптасуын, патриоттық құндылықтар рөлін жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді. Қазақ топонимдерінің тілдегі байырғы көне, орта ғасыр, жаңа дәуірлердегі үлгілері тарихи және лингвистикалық тұрғыдан талданып, олардың ұлттық мәдениет, ұлттық әдебиет, ұлттық тарихпен байланысын қарастыру үлкен әлеуметтік - гуманитарлық сипаттағы басты мақсат болып табылады. Топонимжасамның негізгі міндеті қазақы атауларды сақтап қалу ғана емес, ғаламдасу кезінде ұлттық бейнені танытатындай ұлттық топонимдер жасау болып табылады.

Тарихи жағдайлар, бір кездерде осы жерлерде болған оқиғалар, олармен байланысты куәгерлердің әңгімелері, елді мекендердегі белгілер өңірдің қайталанбас келбеті мен ұлттық ерекшелігін құрайды. Абай өңірінің топожүйесін зерттеу қазақ халқының қалыптасқан этно-территориялық санасын терең ұғынуға, ұлттық негіз ерекшеліктерін, рухани бастауларды түсінуге әсер етеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мурзаев Э.М. Основные направления топонимистических исследований / Принципы топонимики. – Москва: Наука, 1964. – 33 с.
2. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында – Алматы: Өнер, 1996. – 270 б.
3. Қазақ тілінің сөздігі. 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған /

А.Байтұрсынұлы атын. тіл білімі ин-ты; Құраст.: Ә.Болғанбаев, Б.Қалиев, С.Бизақов т.б. Жалпы ред. басқарған. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк – Пресс, 1999. – 776 б.

4. Мақұлбек А.Б. Қазақ топонимдерінің фоносемантикалық сипаты. Филол.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2008. – 128 б.

5. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Под ред. к.ф.н. А.Т.Тыбыковой. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства / – Горно - Алтайск: 1979. - 337с.

6.Малолетко А.М. Палеотопонимика /Томск: Изд-во Томского университета, 1992. - 264 с.

7. Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопеясы. Төртінші кітап/Алматы: Жазушы, 2013.

8. Жанболатұлы М. Тобықты – Шыңғыстау шежіресі / 2004. – 1 т.- 520 б.,48 б.

9. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 256 б.

10.Шакенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар /Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б., 13 б.

12.Исабаев Б.Ұлылар мекені / Новосибирск: 2007. - 621 б.

13.Әуезов М. «Абай жолы» роман-эпопея. Үшінші кітап/Алматы: Жазушы, 2013.

14. Абдрахманов М.А., Бонюхов А.А. Топонимические названия Шории // Языки и топонимия Сибири. I. – Томск: 1966.- С.159-169.

G.S. Akhmetova

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

Etymological features of toponymic names of the Abay region

Abstract. Currently, the field of toponymy is an integral science that studies geographical names from the point of view of etymology, linguistics, history and geography, providing extensive information from the past of a certain people. That is, when analyzing a toponymic unit, attention is drawn to the origin, age, history and grammatical structure of a geographical name. According to the grammatical structure of toponyms, as well as other linguistic units, in the process of formation, they adhere to the phonetic, morphological and word-formation rules of the language. From the point of view of the word-formation structure, they can be divided into "simple", "derived" and "complex" structures. Since toponymic names are considered as a reflection of the everyday life of ordinary people, historical social, linguistic and cultural aspects, the main features that create a toponym are recognized as historical events of the region that take place in history, personalities, geographical features of the region, from the side associated with the daily life of the people.

The article examines the history of the origin of toponyms of the Abai region in the etymological aspect, compares word-formation, typological structures, lexico-semantic features, dynamics of development, similarities. In the toponymic system of the Abai region, there are a large number of ethnonyms, names of clans and tribes, names of historical figures, names of legendary characters, which attracted our attention and allowed us to study the toponymy of the region in the historical aspect. The main purpose of the article is the historical and linguistic study of the toponyms of the Abai region and the systematization of their origin.

Key words: onomastics, toponymy, ethnotoponym, ethnohydronym, ethnoronymic, anthroponym, macro-ethnonym.

Г.С. Ахметова

УО «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

Этимологические особенности топонимических наименований Абайского региона

Аннотация. В настоящее время область топонимики является интегральной наукой, изучающей географические названия с точки зрения этимологии, лингвистики, истории и географии, предоставляющей обширную информацию из прошлого определенного народа. То есть при анализе топонимической единицы обращается внимание на происхождение, возраст, историю и грамматическую структуру географического имени. По грамматическому строению топонимов, как и других языковых единиц, в процессе формирования придерживаются фонетических, морфологических и словообразовательных правил языка. С точки зрения словообразовательной структуры их можно разделить на «простые», «производные» и «сложные» структуры. Поскольку топонимические названия рассматриваются как отражение повседневного быта простого народа, исторических социальных, лингво-культурных аспектов, то основными признаками, создающими топоним, признаются исторические события региона, имеющие место в истории, личности, географические особенности региона, со стороны, связанной с повседневной жизнью народа.

В статье рассматривается история происхождения топонимов Абайского региона в этимологическом аспекте, сравниваются словообразовательные, типологические структуры, лексико-семантические особенности, динамика развития, сходства. В топонимической системе Абайского региона большое количество встречаются этнонимы, имена родов и племен, имена исторических личностей, имена легендарных персонажей, что привлекло наше внимание и позволило изучить топонимику региона в историческом аспекте. Основной целью исследования статьи является историко-лингвистическое изучение топонимов Абайского региона и систематизация их происхождения.

Ключевые слова: ономастика, топонимика, этнотопоним, этногидроним, этноороним, антропоним, макроэтноним.

References

1. Murzaev E.M. Osnovnie napravleniya toponimisticheskikh issledovaniy [The main directions of toponymic research] (Nauka, Moskva, 1964. 33 p.) [in Russian]
2. Nazarbaev N.A. Gasyrlar togysynda [At the turn of the century] (2006.) [in Kazakh]
3. Bolganbaev A., Kaliev B., Bizakov S. Kazak tilinin sozdigi. 50 mynga zhuyk soz ben soz tirkesteri kamtylgan [Dictionary of the Kazakh language. About 50 thousand words and phrases are covered] (Dajk – Press, Almaty, 1999. 776 p.) [in Kazakh]
4. Makulbek A.B. Kazak toponimderinin fonosemantikalyk sipaty: filol.g.k. gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertasiya [The phonosemantic character of Kazakh toponyms: dissertation for the degree of candidate of Philological Sciences] Almaty, 2008. 128 p. [in Kazakh]
5. Molchanova O.T. Toponimicheski slovar Gornogo Altaya [Toponymic dictionary of the Altai Mountains] (Gorno – Altaisk, 1979. 337 p.) [in Russian]
6. Maloletko A.M. Paleotoponimika [Paleotonomics] (Izd-vo Tomskogo universiteta, Tomsk, 1992. 264 p.) [in Russian]
7. Auezov M. «Abai zholy» roman-epopeya. Tortinshi kitap [The epic novel "The Way of

Abai." The fourth book] (Zhazushy, Almaty, 2013.) [in Kazakh]

8. Zhanbolatuly M. Tobykty – Shyngystau shezhiresi [Tobykty - Chingiztau chronicle] (2004. 520 p.) [in Kazakh]

9. Koishybaev E. Kazakstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of place names of Kazakhstan] (Mektep, Almaty, 1986. 256 p.) [in Kazakh]

10. Shakenov Zh. Kazak tilindegi kurdeli sozder men kurdeli tulgalar [Complex words and complex personalities in the Kazakh language] (Ana tili, Almaty, 1991. 120 p.) [in Kazakh]

11. Seitova Sh. Kazak etnonimderinin tarihi-lingvomadeni zhuiesi (Shygys Kazakstan aimagy materialdary boiynsha) [Historical and linguistic-cultural system of Kazakh ethnonyms (based on the materials of the East Kazakhstan region)], 215 p. [in Kazakh]

12. Isabaev B. Ulylar mekeni [Land of great people] (Novosibirsk, 2007. 621 p.) [in Kazakh]

13. Auezov M. «Abai zholy» roman-epopeya. Ushinshi kitap [The epic novel "The Way of Abai." The third book] (Zhazushy, Almaty, 2013.) [in Kazakh]

14. Abdrahmanov M.A., Bonyuhov A.A. Toponimicheskie nazvaniya Shorii [Toponymic names of Shoria], Yazyki i toponimiya Sibiri. I. [Languages and toponymy of Siberia. I.] Tomsk, 1966. 159-169. [in Russian]

Автор туралы мәлімет

Ахметова Гүлнур Серикбековна – PhD докторанты, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Семей, Қазақстан.

Akhmetova Gulnur Serikbekovna – PhD doctoral student, «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

А.Е. Агманова*, А.А. Рубас

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*Автор для корреспонденции: agmanova@mail.ru

Актуализация индивидуального сознания в учебном дискурсе

Аннотация. В статье рассматриваются возможности проявления индивидуального сознания в условиях учебного дискурса. Это обусловлено тем, что объем и характер предтекстовой информации у людей неодинаков, индивидуальные показатели играют важную роль в процессе предъявления и кодировки информации, ее декодирования, понимания и интерпретации. Данный образовательный вектор представляет собой когнитивную индивидуальную проекцию на предлагаемый учебный процесс, в котором значительное место отводится учебному тексту. В действующих учебниках для общеобразовательных школ, утвержденных Министерством образования и науки Республики Казахстан, всё больше появляется учебных текстов, моделирующих заданий, продуктивных упражнений, направленных на вызов реакции, на выход личности ученика с собственным мнением в предложенную коммуникацию. Поставленная цель требует поиска новых эффективных путей обучения, которые приведут к системному владению языковой системой. Актуальность определяется рассмотрением возможностей проявления индивидуального сознания в учебном дискурсе в контексте казахстанского среднего образования.

В работе приведён анализ типовой учебной программы по русскому языку, на основе которого выявлены способы актуализации опыта учащихся в процессе освоения новых знаний. Соответственно обращение к своему индивидуальному опыту позволяет описать индивидуальное восприятие учебного дискурса. Особое внимание было обращено на способы реализации стратегий по созданию нового учебного дискурса на примере действующего учебника по русскому языку с разбором задания, направленного на моделирование нового учебного дискурса. Проведённое исследование обусловлено необходимостью изучения разных аспектов функционирования учебного дискурса в контексте задач обновленного содержания казахстанского среднего образования. Результатом обучения становится способность эффективно использовать весь объем полученных предметных знаний в вариативных ситуациях.

Ключевые слова: индивидуальное сознание, языковое сознание, учебный дискурс, речевая деятельность, грамотность чтения.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-79-86

Введение

Современная лингвистика на рубеже XX-XXI веков стала признавать актуальность изучения ментально-речевой деятельности индивида, необходимость выхода индивида в область когнитивных процессов, с помощью которых языковой материал организуется и в нужный момент извлекается. В связи с этим рассмотрим возможность проявления индивидуального сознания в рамках учебного дискурса. В данном исследовании делается попытка рассмотреть учебный дискурс через призму индивидуального сознания. Целью исследования стало выявление способов получения новых знаний и актуализации опыта учащихся в условиях учебного дискурса.

Методология исследования

Для достижения поставленной цели в работе использованы методы анализа, моделирования и прогнозирования. Учитывая тот факт, что моделирование считается достаточно эффективным средством прогнозирования.

Обсуждение

Понятие «дискурс» является мета-понятием, претерпевшим значительную теоретическую разработку и методологическое уточнение за последние пятьдесят лет. По мнению О.В. Коротеевой, «дискурс – это форма связного текста, обусловленность экстралингвистическими факторами, событийный аспект и целенаправленное социальное действие являются наиважнейшими характеристиками дискурса» [1]. Н.Д. Арутюнова также акцентирует внимание на таких особенностях дискурса, как его соотнесенность с событийной действительностью, ориентация на коммуникацию, то есть взаимодействие индивидуумов, суггестивность и перцепцию [2]. При этом элементами дискурса признаются не только излагаемый материал, но и сфера коммуникации, обстоятельства самого изложения, фон, который сопровождает изложение, то есть контекстуальные и ситуативные особенности дискурса. В свою очередь, под понятием «учебный дискурс» мы подразумеваем модель когнитивно-речевой деятельности, реализуемой в учебном процессе и нацеленной на формирование коммуникативной компетенции.

Индивидуальное сознание представлено в виде совокупности идей, взглядов, чувств, свойственных конкретному человеку. Следовательно, наиболее важным для нас моментом является рассмотрение языкового сознания как части индивидуального сознания. З.Д. Попова и И.А. Стернин определяют языковое сознание как часть сознания, которая обеспечивает механизмы языковой/речевой деятельности: порождение речи, восприятие речи и хранение языка в сознании. Система языковых единиц с их разнообразными значениями хранится в сознании и является принадлежностью языкового сознания, а исследование системы языка как феномена сознания есть исследование языкового сознания [3]. Языковое сознание каждого индивида формируется под влиянием множества экстралингвистических факторов. В то же время следует помнить об индивидуальных интеллектуальных и психофизиологических особенностях личности. В контексте модернизации системы образования проблема изучения индивидуального сознания в условиях учебного дискурса приобретает особую актуальность.

В Республике Казахстан с 2016 по 2020 год активно осуществляется переход на новое содержание школьного образования. В условиях модернизации в сфере казахстанского образования значительно усиливается роль учебного дискурса как основы ментально-речевой деятельности индивида в процессе обучения. На базе учебного дискурса осуществляется презентация нового материала, проверяются и закрепляются полученные знания, что приобретает особую актуальность в контексте новых требований к языковой подготовке в образовательных учреждениях разных уровней [4]. В частности, анализ обновленной типовой учебной программы по русскому языку свидетельствует о ее преимущественной направленности на развитие речевой деятельности и функциональной грамотности (грамотность чтения). В понятие «грамотность чтения» входит три составляющих: понимание прочитанного, использование информации текста для решения поставленных задач, умения размышлять и делать выводы [5]. В предложенном аспекте целесообразней говорить не об учебном тексте, а об учебном дискурсе, который обусловлен значимостью исследования связи языка с различными сторонами человеческой

деятельности, прежде всего, с мышлением, актуализируемым через продукт коммуникативной деятельности.

Условия учебного дискурса представляют собой взаимодействие как с информацией, отраженной в тексте, так и содержащейся вне его и связанной с предыдущим опытом индивида, его апперцепционной базой. С этой точки зрения учебный дискурс можно рассматривать по всем четырем видам речевой деятельности: слушание, говорение, чтение, письмо. При этом необходимо помнить, что все виды речевой деятельности направлены на воспроизведение и формирование речевых норм.

Раздел «Слушание и говорение» включает следующие подразделы: понимание содержания текста, определение основной мысли, пересказывание прослушанного материала, прогнозирование событий, участие в диалоге, оценивание прослушанного материала, построение монологического высказывания.

Раздел «Чтение» фокусирует внимание на понимании информации, выявлении структурных частей текста и определении основной мысли, понимании особенностей применения лексических и синтаксических единиц в прочитанном тексте, определении типов и стилей текстов, формулировании вопросов и оценивании, извлечении информации из различных источников.

Раздел «Письмо» включает следующие подразделы: составление плана, изложение содержания прослушанного, прочитанного и аудиовизуального материала, написание текстов с использованием различных форм представления, создание текстов различных типов и стилей, написание эссе, творческое письмо, редактирование текстов [6]. Представленную в учебной программе траекторию отражает и структура учебников русского языка. Так, рассмотрим в качестве примера учебник русского языка для 11 класса школ с русским языком обучения.

Результаты

Структура учебника представляет следующие тематические блоки учебного дискурса, которые призваны актуализировать имеющиеся знания и создать платформу для получения новых:

- Социальное неравенство как глобальная проблема общества (Синтаксис, стилистика)
- Научно-технический прогресс (Орфография, синтаксис, стилистика)
- Театр в современном мире (Стилистика и культура речи)
- Современное общество (Стилистика и культура речи)
- Медицина XXI века (Синтаксис и пунктуация)
- Молодежная культура (Синтаксис и пунктуация)
- Мир и безопасность (Орфография)
- Историческое наследие и память (Синтаксис и пунктуация) [7].

К способам актуализации опыта учащихся по представленным блокам можно отнести следующие:

- проблемные вопросы;
- работа с ассоциациями;
- анализ заключённой в учебном дискурсе информации с информацией из личного опыта;
- рефлексия на прочитанное/услышанное.

Учебный дискурс является в данном случае предметной областью, которая заполняется результатами повседневного индивидуального сознания.

Способы получения новых знаний:

- чтение учебного текста;
- моделирование учебного дискурса по ключевым словам;
- работа с прослушанным учебным дискурсом.

На примере одного из заданий рассмотрим возможный процесс актуализации индивидуального сознания через конкретный учебный текст (рисунок 1).

2Б. Прочитайте толкования значений слов *равенство, равноправие* в "Словаре русского языка" под ред. А. П. Евгеньевой.

Равенство, -а; ср. р. 1. Одинаковость, полное сходство (по величине, количеству, качеству, достоинству). 2. Равное положение людей в обществе, выражающееся в одинаковом отношении к средствам производства^с и пользовании одинаковыми политическими и гражданскими правами. 3. *Матем.* Соотношение между величинами, показывающее, что одна величина равна другой.

Равнопра́вие, -я; ср. р. Обладание равными, одинаковыми с кем-либо, чем-либо правами.

2В. Почему для толкования значения слова *равенство* используются слова *одинаковость, сходство*? Являются ли эти слова синонимами к слову *равенство*? Объясните значение выражений *одинаковое отношение к средствам производства, одинаковые политические и гражданские права*. Приведите примеры к каждому значению слова *равенство*. Назовите в толкованиях значений слов однокоренные слова. Почему они являются важными для определения данных понятий? Как связаны между собой слова *равенство* и *равноправие*? Что такое всеобщее равенство? Что обозначает фразеологизм *ставить знак равенства между кем-либо, чем-либо*?

2Г. С опорой на толкование значения слова *равенство* дайте толкование значения слова *неравенство*.

Рисунок 1. Пример моделирования учебного дискурса

В данном задании в качестве первого этапа учащемуся предлагается прочитать толкование слова из словаря, что сразу должно направить на восприятие именно учебного дискурса, представленного в научном стиле. После прочтения необходимо ответить на вопросы, что должно активизировать и систематизировать только что полученную информацию. Третий этап представляет собой индивидуальное осмысление прочитанного и построение своего учебного дискурса по аналогичной модели. Данный процесс можно представить в виде схемы (рисунок 2):

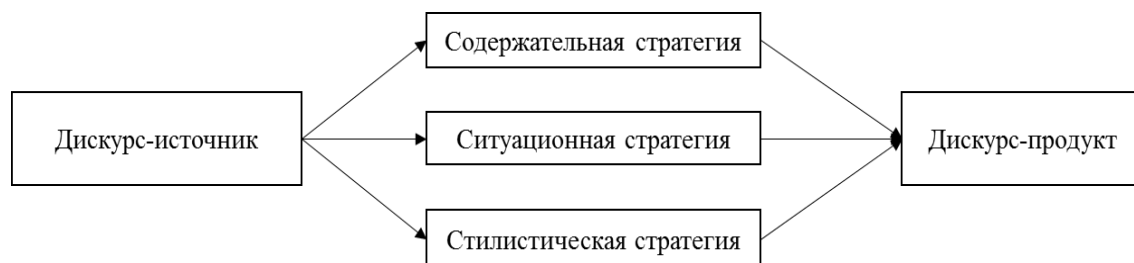

Рисунок 2. Процесс создания нового учебного дискурса

Исходный дискурс-источник в данной ситуации является образцовым, на основании которого необходимо смоделировать новый, противоположный исходному. В данном случае содержательная стратегия направлена на сохранение и передачу полученной информации в новый учебный дискурс через учебный текст. Учебный текст представляет собой симбиоз

энциклопедических знаний и языковых. Учащийся, работая с таким текстом, синхронно получает и извлекает информацию представленных видов знания. Определяющим предположением для нас стал тезис о том, что понимание языковых выражений не ограничивается знанием языка, а предполагает обращение к другим структурам знания.

На уроках русского языка учащиеся получают в большом объеме языковые знания, но нельзя забывать и том, что не менее важным является усвоение неязыковых или энциклопедических знаний. Ситуационная стратегия актуализирует предыдущий опыт и предыдущие дискурсы, аналогичные данной ситуации. Стилистическая стратегия отвечает за адекватное моделирование функционального стиля [8]. Учебный дискурс в данном случае является сложным коммуникативным явлением, цель которого заключается в формировании новых знаний и их активном использовании в самых разных областях жизни человека. Полученное знание становится релевантным и получает дальнейшую реализацию при возникновении аналогичных реальных ситуаций. Для такого варианта развития учебный текст должен быть актуальным, интересным, соотнесен с возрастными особенностями учащихся. Кроме того, он должен иметь хорошо разработанную систему упражнений и заданий, направленных как на получение языковых знаний, так и помогающих ответить на вопрос, зачем это нужно обучающемуся.

Вместе с тем, механизм усвоения знаний через учебный текст с выходом на индивидуальное сознание по-прежнему вызывает интерес по той причине, что языковое сознание каждого индивида формируется под влиянием множества экстралингвистических факторов. В то же время следует помнить об индивидуальных интеллектуальных и психофизиологических особенностях личности при восприятии учебного текста.

В вышеуказанном ключевом аспекте рассмотрение учебного текста в условиях учебного дискурса переходит на когнитивный уровень, потому как ответственен за формирование познавательного опыта внутреннего мира личности.

Выводы

В условиях учебного дискурса представляется возможным взаимодействие как с информацией, отраженной в тексте, так и содержащейся вне его и связанной с предыдущим опытом индивида, его апперцепционной базой. С этой точки зрения учебный дискурс можно представить по всем четырем видам речевой деятельности. Представленное положение позволяет нам говорить о содержании учебного текста, который содержит в себе образовательный, культурологический, воспитывающий и развивающий компонент. Придерживаясь данного утверждения, мы рассматриваем учебный текст в качестве обучающего и воспитывающего инструмента воздействия на индивидуальное сознание учащегося. Такой подход имеет практическую значимость, так как помогает в выявлении наиболее успешных групп учебных текстов для адекватного восприятия.

Моделирование дискурса в учебных целях позволяет оценить не только уровень и характер полученных знаний, но и активизировать когнитивно-речевые процессы. Возможность актуализации индивидуального сознания в условиях учебного дискурса позволяет адекватно интерпретировать воспринимаемую информацию в процессе обучения. Данный подход отвечает требованиям и принципам, определяющим организацию процесса обучения по обновленному содержанию образования.

Список литературы

1. Коротеева О. В. Дефиниция в педагогическом дискурсе: автореф. дис. ... канд.

филол. наук. – Волгоград. – 1999. – 24 с.

2. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия. – 1990. – С. 136-137.

3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток – Запад. – 2007. – 314 с.

4. Никульшина Н.Л. Письменный научный дискурс как объект моделирования в учебных целях // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 3 (59). – С. 245-250.

5. Ковалева Г.С., Красновский Э.А. Новый взгляд на грамотность. По результатам международного исследования PISA-2000. – Москва: Логос. – 2004. – 126 с.

6. Русский язык. Учебная программа для 10-11 классов (с русским языком обучения) [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://nao.kz/loader/fromorg/2/25> (дата обращения: 20.12.2020).

7. Сабитова З.К., Бейсембаев А.Р. Русский язык: Учебник для 11 кл. общ.-гум. напр. – Алматы: Мектеп. – 2019. – 276 с.

8. Грибачева Н. В. Когнитивная операция моделирования в процессе формирования читательской проекции текста // Вестник Челябинского государственного университета, выпуск № 10 (420). Филологические науки, 2018. – С. 68-78.

А.Е. Агманова, А.А. Рубас

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Оқу дискурсындағы жеке сананың өзектенуі

Аңдатпа. Мақалада оқу дискурсы контексінде жеке сананың көріну мүмкіндіктері қарастырылады. Бұл адамдар арасындағы сылтау ақпаратының көлемі мен сипатының бірдей еместігіне байланысты, ақпаратты ұсыну және кодтау, оны декодтау, түсіну және түсіндіру процесінде жеке көрсеткіштер маңызды рөл атқарады. Бұл білім беру векторы оқу мәніне маңызды орын алатын ұсынылған оқу үдерісіне когнитивтік жеке проекция болып табылады. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен қолданыстағы жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулықтарда оқушы тұлғасының өзіндік ерекшеліктерімен шығуында реакция тудыруға бағытталған модельдеу тапсырмалары, өнімді жаттығулардың оқу мәтіндері көбірек орын алуда. Мақсат оқытудың жаңа тиімді жолдарын іздестіруді талап етіп, тілдік жүйені жүйелі білуге әкеледі. Өзектілігі қазақстандық орта білім беру жағдайында оқу дискурста жеке сананың көріну мүмкіндіктерін қарастыру арқылы анықталады.

Жұмыста орыс тіліндегі типтік оқу бағдарламасының талдауы қарастырылған, оның негізінде жаңа білімді меңгеру процесінде студенттердің тәжірибесін өзекті ету әдістері анықталған. Сәйкесінше өзіндік тәжірибеге сілтеме жасау білім беру дискурсының жеке қабылдауын сипаттауға мүмкіндік береді. Жаңа оқу дискурсын модельдеуге бағытталған тапсырманы талдай отырып, қазіргі орыс тілі оқулығының мысалында жаңа білім беру дискурсын құру стратегияларын жүзеге асыру жолдарына ерекше назар аударылды. Зерттеу Қазақстан орта білімі жаңартылған мазмұнының міндеттері контексінде білім беру дискурсы қызмет етуінің әртүрлі аспектілерін зерттеу қажеттілігінен туындап отыр. Оқыту нәтижесі өзгермелі жағдайларда алынған пәндік білімнің барлық көлемін тиімді пайдалана білу.

Кілт сөздер: жеке сана, тілдік сана, оқу дискурсы, сөйлеу әрекеті, оқу сауаттылығы.

A.E. Agmanova, A.A. Rubas

*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan***Actualization of individual consciousness in academic discourse**

Abstract. The article examines the possibilities of manifestation of individual consciousness in the context of academic discourse. This is due to the fact that the volume and nature of pre-text information among people is not the same, individual indicators play an important role in the process of presentation and encoding of information, its decoding, understanding and interpretation. This educational vector is a cognitive individual projection onto the proposed educational process, in which a significant place is given to the educational text. In the existing textbooks for secondary schools, approved by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, more and more educational texts appear, modeling tasks, productive exercises aimed at provoking a reaction, at the exit of the student's personality with his own opinion into the proposed communication. This goal requires the search for new effective ways of learning, which will lead to systemic knowledge of the language system. Relevance is determined by considering the possibilities of manifestation of individual consciousness in academic discourse in the context of Kazakhstani secondary education.

The paper provides an analysis of a typical curriculum in the Russian language, on the basis of which methods of actualizing the experience of students in the process of mastering new knowledge are identified. Accordingly, referring to your individual experience allows you to describe the individual perception of academic discourse. Particular attention was paid to the ways of implementing strategies for creating a new academic discourse on the example of a current textbook on the Russian language with an analysis of the task aimed at modeling a new academic discourse. The study is due to the need to study various aspects of the functioning of educational discourse in the context of the tasks of the updated content of Kazakhstani secondary education. The result of training is the ability to effectively use the entire volume of acquired subject knowledge in variable situations.

Keywords: individual consciousness, linguistic consciousness, academic discourse, speech activity, reading literacy.

References

1. Koroteeva O.V. Definiciya v pedagogicheskom diskurse. PhD diss. [Definition in pedagogical discourse. PhD thesis]. Volgograd, 1999.24 p.
2. Arutyunova N.D. Diskurs / Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' [Discourse / Linguistic Encyclopedic Dictionary] (Soviet Encyclopedia, Moscow, 1990).
3. Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics] (AST: East-West, Moscow, 2007).
4. Nikulshina N.L. Pis'mennyj nauchnyj diskurs kak ob"ekt modelirovaniya v uchebnyh celyah [Written scientific discourse as an object of modeling for educational purposes], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Tomsk State University], 3 (59), 245-250 (2008). [in Russian].
5. Kovaleva G.S., Krasnovsky E.A. Novyj vzglyad na gramotnost'. Po rezul'tatam mezhdunarodnogo issledovaniya PISA-2000 [A new perspective on literacy. Based on the results of the international research PISA-2000] (Logos, Moscow, 2004).
6. Russkij yazyk. Uchebnaya programma dlya 10-11 klassov (s russkim yazykom obucheniya) [Russian language. Curriculum for grades 10-11 (with Russian language of

instruction)]. Available at: <https://nao.kz/loader/fromorg/2/25> (accessed 20.12.2020).

7. Sabitova Z.K., Beisembaev A.R. Russkij yazyk: Uchebnik dlya 11 kl. obshch. -gum. nap [Russian language: Textbook for 11 cl. general-gum. ex.] (Meted, Almaty, 2019).

8. Gribacheva N.V. Kognitivnaya operaciya modelirovaniya v processe formirovaniya chitatel'skoj proekcii teksta [Cognitive operation of modeling in the process of forming the reader's projection of the text], Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Chelyabinsk State University], 10 (420), 68-78, (2018). [in Russian].

Сведения об авторах

Агманова А.Е. – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 11, Нур-Султан, Казакстан.

Рубас А.А. – докторант 2-го года обучения специальности «8D02305 – Филология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 11, Нур-Султан, Казакстан.

Agmanova A.E. – Doctor of Philology, Professor of the Department of Theoretical and applied linguistics ENU named after L.N. Gumilyov, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Hadzhimukan St., 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Rubas A.A. – 2-st year doctoral student, specialty "8D02305 - Philology", L.N. Gumilyov Eurasian National University, Hadzhimukan St., 11, Nur-Sultan.

¹Ж.К. Адилова*, ²А.А. Қасымова¹Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан²Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: adilova_21@mail.ru

Қазақ және көне түркі топонимдік жүйесінің ортақ белгілері

Аңдатпа. Бүгінде топонимдер еліміздің тыныс-тіршілігіне қажетті бағыт-бағдар беретін таңбалық қызметінен басқа үлкен қоғамдық-саяси маңызға ие болып, ұлттық, танымдық сипаттарымен алдыңғы орынға шықты. Өйткені жер-су аттары адамзат қоғамында ғана пайда болып, өмір сүріп, қызмет ететіндіктен, сол қоғамда болып жататын өзгерістерден тыс қала алмайды. Уақыт өте бұл өзгерістер тарихқа айналады. Кешегі оқиғалар – бүгінгі күннің тарихы болып табылады. Қазақ халқының да жер-су атаулары халықтың сан ғасырлық тарихынан сыр шертеді, еліміздің тарихын өте ерте кезеңдерге дейін жетелейді. Осы себепті еліміздің басынан өткен «сан қилы» заманда көптеген топонимдердің өзгеріске ұшырауына, ұмыт болуына байланысты жер-су атауларын зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Топонимдер халықтың тарихи ескерткіштерінің көзі болғандықтан, көне түркіден бүгінгі күнге дейінгі топонимикалық жүйенің ерекшеліктерін зерттеу, тарихи-этимологиялық талдау жасау – кезек күттірмейтін өзекті мәселелердің бірі. Қазақ топонимикасын түркілік бірегейлік контекстінде зерттеу көшпенділер өркениетінің қайталанбас тарихи моделін жаңғыртуға, сондай-ақ, ортақ түркілік интеграцияны нығайтуға мүмкіндік береді. Қазақ және басқа түркі тілдеріндегі жалпы топонимдерге зер салғанда, атаулар құрамындағы географиялық терминдер мен жұрнақтарды қолданудағы ұқсастықтар біздің назарымызды аударды. Көне түркі тілінен бүгінге дейінгі топонимдерде сақталған жалпы тарихи ерекшеліктер осы зерттеуге алып келді. Мақалада ортақ түркілік географиялық терминдердің көне және қазіргі түркі тілдеріндегі қолданысы зерделеніп, ортақ белгілері түсіндіріледі. Мақаланың мақсаты – қазақ және көне түркі тіліндегі топонимдердің ортақ белгілері мен ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ түркі диалектілеріндегі топонимдердің жалпы аспектілерін анықтау. Осы себепті географиялық атаулар салыстырылып, зерттелді.

Кілт сөздер: топоним, жер аты, тарих, түркі тілдері, бірегейлік

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-87-95

Кіріспе

Бүгінгі әлемдік жаһандану кезеңінде ұлттық бірегейлік пен бірлікті кейінгі ұрпаққа жеткізу – әрбір адамның азаматтық парызы болмақ. Ұлттық бірегейлік дегеніміз – ортақ құндылықтар. Ортақ құндылық дегеніміз – ең алдымен әрбір адамға ананың сүтімен даритын ана тілі, ұлттық тілі. Ұлттық тіл – бүкіл халықтың ғасырлар бойынша басынан кешкен тарихы, салт-дәстүрі мен мәдениетін ұрпақтан ұрпаққа жеткеретін құрал. Олай болса, кез келген халықтың ұлттық болмысы, ерекшелігі тілінде сақталады. Яғни, ана тілі – елдігімізді білдіретін ұлттық кодымыз болып табылады. Ұлттық кодымыздың сақталуын, ұрпақтан ұрпаққа бұрмаланбай, сол қалпында жетуін қадағалау, сыртқы себептердің салдарынан халық жадынан сөніп бара жатқан ұлттық белгілерімізді жаңғырту алға қойған үлкен мақсатымыз болып табылады.

Осы мақсатты негізге ала отырып, қазақ және көне түркі топонимикалық

жүйесіндегі ортақ белгілерді ғылыми негізде қарастырып, этимологиялық тұрғыдан сипаттама бере отырып, ерекшеліктерін анықтауды жөн көрдік. Зерттеу барысында Шығыс Қазақстан аймағы бойынша қол жеткізген тілдік материалдарды және көне түркі жазба ескерткіштері, ортағасырлық әдеби жәдігерлер, сондай-ақ, қазіргі түркі тілдерінде орын алатын топонимдік атаулар негізге алынды. Түркі халықтарына ортақ жәдігер болып табылатын Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде (Күлтегін, Тоникөк, Білге қаған), Оғыз, Қимақ, Қарахан мемлекеті кезеңінде өмір сүрген алғашқы түркітанушы Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» атты еңбегінде және т.б. кездесетін жер-су, елді-мекен атаулары бүгінгі таңдағы қазақ тілінде қолданылып жүрген топонимдермен грамматикалық құрылысы, сөзжасамдық белгілері тұрғысынан ұқсас болып келеді. Бұл ұқсастықтар қазақ тіліндегі топонимдердің лексикалық жағынан, я болмаса, қалыптасуы жағынан сонау көне түркі дәуірінен бері қолданыстағы атаулармен ортақ белгілерге ие екендігін аңғартады.

Зерттеу әдістері

Қолданбалы әдістемелік қағидалар мен реттеуші ережелер ретінде мақалада лингвистикалық, тарихи, мәдени және философиялық ғылымдардың теориялық принциптері де, мәдениеттің дамуының жалпы заңдылықтарын ашуға мүмкіндік беретін қолданбалы тәсілдері де пайдаланылады, әлеуметтік мәдени үрдістердің тарихи жағдайлары қолданылады. Зерттеудің әдісі мен формасы мақалада міндеттерге сәйкес әртүрлі болады.

Мақаладағы ғылыми зерттеу этнолингвистика, этимология, өлкетану, әдебиеттану, тарих, әлеуметтану сынды ғылым салалары бойынша мәліметтерді біріктіруге мүмкіндік береді. Зерттеу әдісін анықтаған жүйелілік принципі – мақалаға негіз болып табылады:

- салыстырмалы-тарихи әдіс топонимдердегі тарихи, туыстастық ерекшеліктерді анықтап, ғылыми негіздеуге мүмкіндік береді;

- аналитикалық-интерпретативті әдіс түйіндес топонимика мен көпқырлы мәдениетті және әлеуметтік қызметтің формаларын табуға мүмкіндік береді;

- тарихи-әдеби әдіс этнолингвистикалық және тарихи өлкетану концепциясын қалыптастыруға мүмкіндік береді;

- функциональдық-жүйелік әдісі топонимикалық бірліктердің әртүрлі формаларының ортақ мәдени негізін анықтауға, лингвистика ғылымының мәдени және әлеуметтік қызметін анықтауға мүмкіндік береді;

- компаративті сараптау әдісі тарихи нақтылық өзгерістері рухани мәдениеттің дамуы мен оның құндылықтарының сақталуына идеологиялық элементтердің ықпалын бақылауға мүмкіндік береді.

Талқылаулар

Лингвистиканың атаулар туралы саласы болып табылатын ономастика тұрғысынан алғанда, топоним дегеніміз – тілдің номинация қызметін атқаратын, атайтын және белгілейтін бірлігінің бірі. Белгілі бір белгісі бойынша, яғни аумақтық, тілдік, кейде хронологиялық ерекшелігі бойынша анықталатын географиялық атаулардың жиынтығын топонимия деп атайды. Топонимия немесе топонимикон топонимика ғылымының зерттеу объектісі болып табылады [48, 6]. Топонимияны лингвистер тілдің айрықша лексика қабаты ретінде қарастырады. Ал географиялық ғылымдар тұрғысынан алғанда, топоним белгілі бір нысанға берілген атау ғана емес, оның, географиялық болмысын айқындап тұратын, мағыналық жүктемесі жағынан белгілі бір ақпарат бере алатын, жалпы алғанда сол

нысанның өзінен айырып қалуға болмайтын атау болып табылады. Топонимдер жергілікті жердің кеңістіктік сипаттамасын беретін бірден-бір белгі жүйесі қызметін атқарады. Ал топонимдерді (географиялық атаулар), олардың шығу тегі, дамуы, қазіргі жай-күйі, мағынасы, жазылуы мен айтылуын зерттейтін ғылым топонимика деп аталады.

Жапы алғанда, Шығыс Қазақстан өңіріндегі топонимдердің түпкі тарихы тілдің шығу, пайда болу дәуірінен бастау алады. Оның негізгі белгілері: 1) түбірлердің бір буынды болуы; 2) дыбыстық өзгерістердің болуы; 3) көптеген түркі тілдерінің сөздік қорында ұқсастықтардың болуы. Осы белгілері негізінде өңірдің жер-су атауларында орын алатын ортақ түбірлерге талдау жасауға болады. Қол жеткізген тілдік материалдарды саралай келе, барлық түркі тілдеріне ортақ «төбе», «шоқы», «су» географиялық терминдерінің мағыналық қолданысына тоқталуды жөн көрдік.

Шығыс Қазақстан өңірінің **Үштөбе, Төбелең, Төбет, Салқынтөбе, Жанғызтөбе, Жалғызтөбе** сынды топонимдері құрамында кездесетін және түркі тілдерінде кең тараған сөздердің бірі – төбе. Қазақ тілінде: «Төбе 1. Топырақ, құм, немесе тастан үйіліп қалған биік дөң, шоқы. 2. Бастың ең үстіңгі бөлігі. 3. Бір заттың ұшар басы, ең жоғарғы жағы» [2, 645 б.] деген мағына береді. Көне түркі жазба ескерткіштерінде, соның ішінде Орхон жазбаларында «төрө» - шығыңқы биіктеу жер, төбе, шың мағынасын берген [10, 256 б.]. М. Қашқаридің «Диуани лұғатында» «төрү/ түрү» - сөзі адамның басының ең үсті» деп сипатталады [12, 1070 б.]. О.Т.Молчанованың топонимиялық сөздігінде «төбе» сөзіне «Төбө (основное значение – макушка головы, телья) в алтайской топонимии означает вершину горы; небольшое возвышение; холм, пригорок; ср. Азерб. тәпә – телья, макушка; холм, пригорок, горка, сопка, высь, вершина, верхушка; башкирск. түбә – крышка, кровля; вершина, холм; казах төбе – холм; кирг. төбө – макушка горы, хребта; вершина (в географическом аспекте), дөбө – холм, возвышенность, дөбө и дөн почти всегда синонимы; каракалп. Төбе – верх, вершина, холм, сопка, возвышенность; татарск. түбә –крыша, кровля, вершина, верхняя часть чего – либо, туркм. дөпе – 1) бугор, холм, сопка; бархан; 2) верх, верхушка, вершина; макушка; 3) телья, теменной, доагын депеси – вершина горы; узбек. тепа – 1) холм, бугор; 2) верх; вершина, верхушка; макушка; шор. төбе – холм, вершина горы; якутск. төбө - 1) голова; головной; 2) верхушка; макушка, вершина, хайа төбөто – вершина горы; 3) конец, кончик; др. – тюрк. Төпү – 1) темя, макушка; голова; 2) вершина» деген этимологиялық сипаттама беріледі [3, 97б.]. Түрік ғалымы Түнжер Гүленсойдың сөздігінде «тере» - бір заттың ең үстіңгі бөлігі. Ең көне түркі тілінде төбү – төрү – төрө нұсқалары; Көне ұйғырда төрү – төрі нұсқасы; Орта Түркі тілінде тере – адам басының үстіңгі бөлігі; Көне Қыпшақ тілінде тере – төре; Шағатайда тебе нұсқасы» беріледі. Мағыналық жағынан алғанда «төбе» сөзі барлық түркі тілдерінде бір заттың үстіңгі бөлігі деген мағына береді [4, 880б.]. Ғалым Э.М. Мурзаев: «Тепе – вершина, бугор, сопка, холм (тюрк). Др. – тюрк. төрү – телья; «макушка»; «голова»; «вершина». Варианты: дөпе, дөбо, топпа, тепа, тобе, тюбә, тапә. В рус. геогр. литературе часто принята форма тепе. В Западной Сибири – тубя. Тепелик – «мелкосочник», «холмогорье» (азерб). В болг. диал. тепе – «холм», «бугор», «вершина», «пик» из турецк. яз. Ясные параллели: бур. дөбо – «холм», халха – монг. дөбо – «небольшая горка», «холм», «курган», «насыпь», дөбек – «вершина горы», «пик»; эвенк. Дүеэ – «конец какого – то предмета»; «вершина», «исток реки»; ороцское дувэ, дүэ – «конец», «острие», «мыс»; маньчж. дубэ «конец»; «вершина горы, дерева», «устье реки», «край», «предел»..., деп «төбе» сөзінің фонетикалық варианттарымен қоса, әртүрлі мағыналарын да келтіреді [5, 549б.]. Э.М.Мурзаевтың мәліметтеріне сүйенсек, аталған түбір түркі тілдерінде ғана емес, сонымен қоса алтай, тұңғыс-манжур тілдерінде де кездеседі. Қазақ тіліндегі топонимдердің құрамында келетін «төбе» географиялық термині топоним жасауға қатыса отырып, көп жағдайда, аса биік емес, жеке дараланып тұатын, жердің шығыңқы бөлігі мағынасында қолданыс табады. Бұл сөздің қолданыс аясы көнеден

бері аса кең географияны қамтуын ескерсек, Шығыс Қазақстан өңірінде кездесетін **Үштөбе, Төбелең, Төбет, Салқынтөбе, Жанғызтөбе, Жалғызтөбе, Майтөбе** топонимдерінің құрамындағы «төбе» сөзінің көне түркі кезеңінен бері сөздік қорда орын алатын, топоним жасауда бесленді географиялық термин екенін айта аламыз. «Төбе» сөзі бұдан басқа да көптеген жер аттарының қалыптасуына негіз болған. Жер атауларының құрамындағы сөздердің этимологиясын көне түркіге, алтай кезеңіне дейін көтеру қазақ халқының қалыптасу тарихын да ерте заманға көтеру мүмкіндігін береді.

Шығыс Қазақстан өңіріндегі топонимдердің қалыптасуында «шоқы» сөзінің әсері де көп. Мәселен, **Айтқаншоқы, Бесшоқы, Бесшоқы Текей, Бұқашоқы, Жуаншоқы, Қанды шоқысы, Қосшоқы, Құлдық шоқысы, Қызылшоқы, Сарышоқы** тәрізді этнотопонимдері құрамындағы «шоқы» сөзі әуел баста бір таудың, төбенің ең үстіңгі бөлігі мағынасын бергенімен, уақыт өте келе жалқы есімге трансформациялану процесінен өткен. Ал «шоқы» сөзінің алдындағы айтқан, бес, бұқа, жуан, қанды, қос, құлдық, қызыл және сары сөздері оның белгілері болып табылады. Кез келген аймақтың географиялық ерекшелігі әртүрлі болады. Яғни әр жерде кездесетін шоқылар, түріне, түсіне, санына, көлеміне мөлшеріне қарай әртүрлі болады. Осы белгілеріне орай халық оларға әртүрлі атаулар берген. Бұл атаулар уақыт өте келе сол таудың, не төбенің атауына, не болмаса елді мекен атауына айналып отырған. Алайда кез келген этнотопонимнің пайда болу, қалыптасу кезеңін дөп басып айту қиын. Тек қана оның құрамындағы сөздердің этимологиясын анықтау арқылы ғана ол сөздердің қолдану дәуірін анықтау мүмкіндігіміз бар.

«Шоқы» сөздің жалпы мағыналарына тоқталатын болсақ: «шоқы» - биік жота, төбе; «шоқат» - төбешік; қырат, қырқалар; «шоқылы» - шоқысы бар, шоқысы көп – орографиялық ландшафттың бір түрі (мелкосочник); «шоқалақ» - кедір – бұдыр, ойлы – қырлы жер; «шоңғал» - тіңкиген үлкен тас» [2, 735-737бб.]. Бұл сөздердің басын біріктіретін негізгі ұғым – «шоқы» немесе «төбе». Кейбір түркітанушы ғалымдардың тұжырымдары бойынша «шоқы» мен «төбе» сөздері фоносемантикалық варианттар. Ғалым А.Б.Мақұлбек түркі тілдеріндегі ш - т -, с -, ц - дыбыстық өзгерістердің бола алатындығын ескере отырып, аталмыш пікірді ұсынады. Сондай-ақ, ғалым түркі тілдері арасында т-д-й дыбыстық өзгерісті негізге ала отырып, Шығыс Қазақстан өңіріндегі Қатонқарағай атауына фоносемантикалық талдау жасайды. Әуел баста Қатынқарағай болып, кейін қазақ тіліне орыс тілі арқылы Катонқарағай (Қайыңқарағай) болып келген бұл этнотопоним өз бастауын қайың сөзінен алады. Түркі тілдері арасындағы т-д-й дыбыстық өзгерісті ескерсек, көне түркі тіліндегі «қатын», яғни қайың сөзі алдымен қатын-қадын-қайың өзгерісіне ұшыраған. [9, 36-41бб.]. Тілімізде «Қатонқарағай» атауында түркілік негізін сақтап келген «қатын» сөзі қазір тілімізде «қайың» болып қолданылады. Көне түркілік негіздің тілімізде сақталуы қазақ тілінің тамыры өте тереңде екенін көрсетеді. Сондай-ақ, Ақсуат өңірінде де Нарын өзенінің жағасында орналасқан Катон атты жер, қыстақ аты кездеседі. Біздің тұжырымымыз бойынша бұл сөз де Катон – қатын – қадын – қайың тәрізді фоносемантикалық өзгеріске ұшыраған атау. Бұл аймақта көне заманда қайың ағашы көп өскендіктен, берілген атау деген пікірдеміз.

«Шоқы» сөзі О.Т. Молчанованың сөздігінде: «кирг чоку – 1) теменная кость; 2) голова (человека), макушка; 3) шихан, мар. (горный рельеф), вершина, макушка, тоонун, чокусу – вершина горы; казах. шокъы – «одинокая коническая возвышенность; острый холм, бутор, сопка, пик; остроконечная вершина горы»; узб. чукъкъи – «вершина горы, горный пик»; монг. цохио – «утёс; калм». цох – 1) «висок; ступа». Чоку как составная часть входит в ряд географических наименований, например, р., кл., ур. Бараон – Чоку, г.Бес – Чоку и др.» болып сипатталады [3, 105б.].

Ал А.М. Малолетко «чоку» сөзінің дыбыстық өзгерістерін көптеген түркі, моңғол, тұңғыс-манжуртілдерінде ш - т -, с - ц-дан басталатын нұсқаларын келтіре отырып, «Чоку»

таудың ең үстіңгі бөлігі, таудың басы мағынасында келетін нағыз алтайлық сөз екенін атап өтеді. Ғалым «шоқы» сөзінің түркі тілдерінде «Узб. чуккы «пик, вершина», Каз. шоқы «одинокая коническая возвышенность», Караим. чигив «холм, возвышенность», Уйг. чока, чокка «вершина», «макушка», Кирг. чоколок «вершина горы, холма»; моңғол тілдерінде «Монг. сохо, цохё «вершина», возвышенность с камнями (из. тунг. или наоборот)»; тұңғыс-манжур тілдерінде «Эвен. човко, чуку, сохо, цоко, «вершина горы», «пик (горы)», тунг.-маньчжур. чокондо, сохондо «исполинская вершина» тәрізді дыбысталып, мағынасы жағынан біртектес немесе жақын болып келуін баса көрсетеді. [6, 166б.]. Бұл тұжырымдар «шоқы» сөзінің этимологиясын сонау көне түркі, алтай кезеңіне көтереді. Қазақ тіліндегі «шоқы» сөзінің мағынасы басқа түркі тілдерімен салыстырғанда, мағыналас келетіндігіне көз жеткіздік. Яғни, көптеген түркі тілдерінде «шоқы» сөзі «төбе» сөзімен мағыналас келеді, яғни жеке-жеке орналасқан төбешіктер мағынасын береді. Шығыс Қазақстан топонимикасында жер алатын **Айтқаншоқы, Бешшоқы, Бешшоқы Текей, Бұқашоқы, Жуаншоқы, Қанды шоқысы, Қосшоқы, Құлдық шоқысы, Қызылшоқы, Сарышоқы** атауларының құрамындағы «шоқы» сөзі бұл атаулардың да қалыптасу тарихын әріге апарды. Сондай-ақ, бұл атаулардың алтай дәуірі, көне түркі дәуірінен бері қазақ халқының ұлттық кодын тасымалдап келе жатқан атаулар екеніне еш күмәніміз жоқ.

Шығыс Қазақстан топонимиясында топонимдер, гидронимдер құрамында жиі кездесетін сөз – су: **Болатсу, Жарсу, Кезең су, Қанды су, Сүтті су** және т.б. Түркі тілдерінде бұл сөз «бұлақ», «су», «өзен» (кішігірім), көл (кішкентай) деген ұғымдарды береді. VIII ғасырға жататын көне түркі ескерткіштерінде сув «су» формасын береді. Өзбек, күмық, ноғай тілдерінде бұл сөз сув; хакас және тува тілінде сут түрінде кездеседі. Мәселен, М. Қашқариде «чущбашы» су басы немесе өзеннің бастамасы деген тіркес кездеседі [12, 811б.].

«Су» сөзі Сібір түркі тілдерінде су, чул, шул, ю, сут нұсқасында кездеседі. Топонимика мамандары М.А. Абдрахманов және А.А. Банюховтың зерттеулері бойынша: «сут – «река, вода», варианты – зуг, сунг, су, зу. Например, «арачылыгсут– «дальняя, теплая речка»; курусут – «сухая речка»; карасут, каразу (диалектный вариант – карасу) – «черная (родниковая) речка»; орсунг, көнсунг – «плесовая речка», казырсу, сөрөрсу, кусу. Некоторые названия имеют термины «река» различного происхождения: кичигчулсу, улутчулсу. Здесь к элементу чул – «река», характерному для хакасского, присоединяется тюркский термин су(г). В русской адаптации термин сут передается в виде – са, -за, зы, например: Карасут, рус. Караса; Адиаксут – Адиакса, Чылыксут – Чилису, Чилиса; Игесу – Егоза (Йегоза); Кубанзу – Кубанза; аргысут – «дальняя речка» - Аргазы» деген нұсқалар да бар [7,163-164бб.]. Түркі тілдеріндегі «су» сөзінің моңғол тілдерінде де дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқалары бар: монг. суваг «арық», «жыра», «қазылған ор»; моңғол жазба тілінде «субаз», сойон тілінде «сулак» - «жылға, арық» [4, 811б.].

Алтай, көне түркіден бері қарайғы «су» сөзінің түркі тілдеріндегі нұсқалары көптеген жер атауларының қалыптасуына негіз болды. Мәселен, «Ұлан» өзені жайында Е.Қойшыбаев: “Ұлан – тау өзені, аудан аттары (Шығыс Қазақстан). Шамасы, түркі этнонимі бойынша аталуы керек. Бұл сөздің түркі тілдеріндегі негізгі мағынасы “бұғы” ұғымын білдіреді, ал моңғол тілдерінде “қызыл” мағынасындағы түсті көрсетеді” деген этимологиялық сипаттама береді [8, 180-181бб.]. Алайда «Ұлан» сөзін фоносемантикалық тұрғыдан зерттеген ғалым А.Б. Мақұлбек мүлдем басқа этимологиялық талдау жасайды. Ол бұл атаудың қалыптасуын Сібір түркі тілдеріндегі «су» сөзінің чул–йул-ул нұсқаларымен байланыстырады [9,43б.]. Ақсуат өңірінде кездесетін «Ұласты» атты өзен, елді мекен атауының этимологиясын «су» сөзінің Сібір түркілерінің тіліндегі фоносемантикалық варианттары негізінде анықтауға болады. «Су» сөзінің басқа түркі тілдердегі йыл, ол, уол, йол, ул, іл(ил), жыл, жил, уль, улис, ыль, иле, иль, эл тәрізді ылғал, су, жылға мағынасын

беретін нұсқаларын ескерсек, тізімдегі ол/ул/уль/улис түбірлері қазақ тіліндегі «Ұласты» атауының қалыптасуына негіз болуы әбден мүмкін. Бұл сөздің құрамындағы «ұлас» түбірі «ылғал» мағынасын берсе, -ты топоним жасайтын көне түркілік жұрнақ болып табылады. Сөздің тура мағынасы «ылғалды» мекен, «сулы», суы мол өзен дегенге саяды.

Қалай болғанда да қазақ тіліндегі «су» сөзі негізінде де, түркі тілдеріндегі басқа фоносемантикалық нұсқалар нәтижесінде де қалыптасқан топонимдер қазақ тілінің түркі тілдері арасында бір сөздің бірнеше нұсқасын қолдану ерекшелігін және тіліміздің терең тарихын танытады. Түркі тілдеріне фоносемантикалық ерекшеліктерге ие, ортақ түбірлердің қазақ жер-су атауларында орын алуы көне тілімізбен сабақтастығымызды, терең тамырымызды, дәстүр жалғастығымызды танытады.

Нәтижелер

Түркі тілдерінің топонимдеріне тән ортақ белгі –топонимдердің атауларына ортақ элементтердің қатысуы. Ортақ элементтер, осы мақала негізінде төбе, шоқы және су географиялық терминдері топонимдерге соңында немесе өте сирек жағдайда басында қосылады. Осы сапада қолданылатын лексикалық бірліктер өте алуан түрлі. Айрықша элементтер бір семантикалық топтың сөздерінен де, әртүрлі сөздерден де тұруы мүмкін. Бұл жағдайда объектінің географиялық орналасуы, көлемі, оның құрылған күні, ұлты, сондай-ақ жеке тұлғаға тиесілі болуы маңызды. Түркі халықтарының топонимдеріндегі параллелизм кездейсоқ емес, бұл ежелгі түркілердің жалпы ойлау тәсілінің нәтижесі. Топонимдерді зерттеу түркі халықтары тарихи өмір сүрген аумақтарды нақтылауда үлкен маңызға ие және болашақта одан әрі зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Сонымен түркі халықтарының ортақ топонимдік ерекшеліктерін қарастыра келе, жер-су атауларының өзіндік айырмашылықтары мен ұқсастықтары ажыратылады. Атап айтқанда, топонимдер құрамындағы көне түркі тілінен бері қолданылып жүрген сөздер барлық өңірлерде орын алады. Ол сөздердің топонимикалық атауларда кездесуі бізге ортақ түркілік жүйеден мол мағлұмат береді. Сонымен қатар, төбе, су, шоқы геоморфологиялық, гидронимдік аппелятивтердің ортақ қолдынысы, яғни әрбір түркі тілінің жер-су атаулары құрамында өз мағынасында немесе ауыспалы мағынасында көрініс табуы ортақ түбір мағынасын тудырады. Яғни, уақыт сынына қарамастан, көне түркілік белгілерімізді топонимикамыздан табу және көпшілік қауымға таныту арқылы өткенімізді, тамыры тереңде жатқан тарихымызды топонимдік жүйеміз арқылы тани аламыз. Біздің халқымызды қалыптастырушы ұлттық кодымызды негіздей түсеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 256 б. – кітап
2. Қазақ тілінің сөздігі. 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері қамтылған / А. Байтұрсынұлы атын. тіл білімі ин-ты; Құраст.: Ә.Болғанбаев, Б.Қалиев, С. Бизақов т.б. Жалпы ред. басқарған. Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк – Пресс, 1999. – 776 б. – кітап
3. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Под ред. к.ф.н. А.Т. Тыбыковой. Горно – Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательств, 1979. – 337 с. – кітап
4. Түнжер Гүленсой. Түрік тілінің этимологиялық сөздігі. 2-том. – Анкара, Йайын

еві баспасы, 2011. – 1204 б. – кітап

5. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с. – кітап

6. Малолетко А.М. Палеотопонимика. –Томск: Изд-во Томского университета. 1992. – 264 с. – кітап

7. Абдрахманов М.А., Бонюхов А.А. Топонимические названия Шории//Языки и топонимия Сибири. I. – Томск: Изд-во Томского университета, 1966. – С.159-169. - кітап

8. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 256 б. – кітап

9. Мақұлбек А.Б. Қазақ топонимдерінің фоносемантикалық сипаты. Филол.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2008. – 128 б.

10. Каймулдинова К.Д. Топонимика: оқулық. Алматы: Дәуір, 2011. – 584 б. – кітап

11. Талат Текин. Орхон түрікшесінің рамматиқасы. – Стамбул: ТДК баспасы, 2003. – 273 б. – кітап

12. Махмұт Қашқари «Дивани лұғат-ит Түрк» сөздігі әзірлеген Türk Dili Kurumu. 1-том. – Стамбул, ТДК баспасы, 2003. – 784 б. – кітап

Ж.К. Адилова¹, А.А. Қасымова²

¹Университет Алихана Бокейхана, Семей, Казакстан

²Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казакстан

Общие черты казахской и древнетюркской топонимической системы

Аннотация. Сегодня топонимы, помимо символической деятельности, которая дает необходимые ориентиры для жизнедеятельности страны, имеют большое общественно-политическое значение и выходят на первый план с национальными, познавательными характеристиками. Потому что топонимы появляются, живут и служат только в человеческом обществе, и не могут оставаться вне изменений, происходящих в этом обществе. Со временем эти изменения станут историей. События вчерашнего дня – это история сегодняшнего дня. Топонимы казахского народа дают знать о многовековой истории народа, ведет историю нашей страны к очень ранним периодам. По этой причине изучение названий земель и вод становится одной из актуальных на сегодняшний день проблем, связанных с изменением, забвением многих топонимов в разный исторический период, прошедшей в нашей стране. Поскольку топонимы являются источником исторических памятников народа, изучение особенностей топонимической системы от древнетюркского до сегодняшнего дня, историко-этимологический анализ – одна из актуальных проблем. Изучение казахской топонимики в контексте тюркской идентичности позволит модернизировать уникальную историческую модель кочевой цивилизации, а также укрепить общую тюркскую интеграцию. Обращая внимание на общие топонимы в казахском и других тюркских языках, мы обратили внимание на сходство в употреблении географических терминов и суффиксов в названиях. Общие исторические особенности, сохранившиеся в топонимах от древнетюркского языка до наших дней, привели к этому исследованию. В статье изучается использование тюркских географических терминов в древнем и современном тюркских языках, объясняются общие черты. Цель статьи – выявить общие черты и особенности топонимов в казахском и древнетюркском языках, а также выявить общие аспекты топонимов в тюркских диалектах. По этой причине географические названия были сопоставлены и изучены.

Ключевые слова: топоним, название земли, история, тюркские языки,

ИДЕНТИЧНОСТЬ

J.C. Adilova¹, A.A. Kasimova²

¹Alikhan Bokeykhan University, Semey, Kazakhstan

²University named after Shakarim of Semey city Semey, Kazakhstan

Common features of the Kazakh and ancient Turkic toponymic system

Annotation. Today, toponyms, in addition to symbolic activities that provide the necessary guidelines for the life of the country, have great socio-political significance and come to the fore with national, cognitive characteristics. Because toponyms appear, live and serve only in human society, and cannot remain outside of the changes taking place in this society. Over time, these changes will become history. The events of yesterday are the history of today. The toponyms of the Kazakh people make it known about the centuries-old history of the people, leads the history of our country to very early periods. For this reason, the study of the names of lands and waters is becoming one of the current problems associated with the change, oblivion of many toponyms in different historical periods that have passed in our country. Since toponyms are the source of historical monuments of the people, the study of the features of the toponymic system from ancient Turkic to the present day, historical and etymological analysis is one of the urgent problems. The study of Kazakh toponyms in the context of Turkic identity will modernize the unique historical model of nomadic civilization, as well as strengthen the overall Turkic integration. Paying attention to common toponyms in Kazakh and other Turkic languages, we drew attention to the similarity in the use of geographical terms and suffixes in names. The general historical features preserved in toponyms from the ancient Turkic language to the present day led to this study. The article studies the use of Turkic geographical terms in ancient and modern Turkic languages, explains the common features. The purpose of the article is to identify common features and peculiarities of toponyms in the Kazakh and ancient Turkic languages, as well as to identify common aspects of toponyms in Turkic dialects. For this reason, geographical names were compared and studied.

Key words: toponym, name of the land, history, Turkic languages, identity

References

1. Nazarbaev N.A. At the turn of the century. – Almaty: Atamura, 2003. – 256 p. - book
2. Dictionary of the Kazakh language. editors: A.Bolganbaev, B.Qaliev, S.Bizaqov. – Almaty: Dajk – Press, 1999. – 776 p. – book
3. Molchanova O.T. Toponymic Dictionary of Mountain Altai. by editor: A.T. Tybykovej. – Gorno-Altajsk: Gorno-Altajskoe otdelenie Altajskogo knizhnogo izdatel'st, 1979. – 337 p. – book
4. Tynzher Gulensoj. Toponymic Turkish Dictionary. Volume 2. – Ankara, Yayin evi, 2011. – 1204 p. – book
5. Murzaev E.M. Dictionary of folk geographic terms. – Moskov: Mysl, 1984. – 653 p. – book
6. Maloletko A.M. Paleotoponymys. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo universiteta, 1992. – 264 p. – book
7. Abdrahmanov M.A., Bonyuhov A.A. Toponymic names of Shoria // Languages and toponymy of Siberia. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo universiteta, 1966. – P.159-169. – book
8. Qojshybaev E. Dictionary of names of lands and waters of Kazakhstan. – Almaty: Mekterp, 1986. – 256 b. – book
9. Maqlbek A.B. Phonosemantic characteristics of Kazakh toponyms. - Dissertation for the

degree of Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2008. – 128 p.

10. Qaymuldinova Q.D. Toponymic. – Almaty: Davir, 2011. – 584 p. – book

11. Talat Tekin. Grammar of the Orkhon monuments. – Stambul: TDK, 2003. – 273 p. – book

12. Mahmut Qashqari. Dictionary of Divani luğat-it Türik. Editor: Türik Dili Kurumu. Volume 2. – Istanbul, TDK, 2003. – 784 p. – book

Авторлар туралы мәліметтер

Адилова Жанар Кадыровна - филология білім беру бағдарламасының 3 курс докторанты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей, Қазақстан.

Қасымова Асем Аленовна – түркология бойынша PhD доктор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, қазақ филологиясы және журналистика кафедрасының аға оқытушысы, Семей, Қазақстан.

Adilova Zhanar Kadyrovna - 3rd year doctoral student of the philological educational program of the Kazakh Innovative Humanitarian and Law University, st. Mangilik el 11, Semey, Kazakhstan.

Kasymova Asem Alenovna - Candidate of Turkic Sciences, Shakarim University, Semey, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Philology and Journalism, Semey, Kazakhstan.

МРНТИ 16.01

Б.Г. Смагулова, Ш.К. Жаркынбекова*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*Автор для корреспонденции: zharkyn.sh.k@gmail.com

Метафорическая репрезентация образа Казахстана в российском медиадискурсе (за период с 2010 по 2021 гг)

Аннотация. Статья посвящена многомерному феномену «образ страны», рассматриваемому сегодня как одна из активно обсуждаемых проблем в научном мире. Исследовательский интерес к данной теме в академическом мировом сообществе обусловлен тем, что образ той или иной страны, представляемый в современном информационном пространстве, может меняться в зависимости от социальных и политических событий, и именно медиадискурс в состоянии улавливать эти изменения и, учитывая их, воздействовать на массовое сознание, выявлять ценностные ориентиры и оценочные суждения, формируя тем самым определенное видение другого государства. Такие изменения, несомненно, отражаются в языке, а это, в свою очередь, ставит новые исследовательские задачи. Это означает, что динамика вербализации образа страны требует специального изучения. Целью данного исследования является выявление и анализ метафорических моделей, репрезентирующих образ Казахстана в текстах российских СМИ. Интерес к Казахстану в российском медиадискурсе определяется прежде всего исторически и географически обусловленным тесным сотрудничеством между Россией и Казахстаном в политической, экономической и культурной областях. Материал исследования состоит из корпуса 320 текстов российских печатных изданий («Коммерсантъ», «Комсомольская правда», «Аргументы и факты», «Известия», «Московский комсомолец», «Независимая газета»). Текстовые фрагменты собирались также с использованием Национального корпуса русского языка (<http://www.ruscorpora.ru/>), где основным поисковым словом выступало слово «Казахстан». Темпоральные рамки собранного и проанализированного эмпирического корпуса ограничены периодом с 2010 по 2021 год.

В рамках данной статьи представлен анализ трех доминантных метафорических моделей, в рамках которых происходит восприятие и осмысление образа Казахстана в сознании массового читателя: антропоморфной («Казахстан – инициативный агент»), природоморфной («Казахстан – Великая степь»), этнокультурной «Казахстан – страна с народной памятью» / «культурно-ценностной памятью».

Ключевые слова: СМИ, метафорическая модель, образ Казахстана, дискурс-анализ, медиадискурс

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-96-111

Введение

Многомерная конструкция феномена «образ страны» рассматривается сегодня как одна из активно обсуждаемых проблем в современном научном сообществе. К. Боулдинг в своей книге «The Image: Knowledge in Life and Society» (1956), развивая идею «образа» сквозь теорию организации, социологию, экономику, политику, историю, а также изучение субкультур, рассматривает понятие «образ страны» как «ключ» к пониманию общества. По мнению ученого, данный образ представляет собой определенный стереотип, имеющий когнитивную, оценочную и эмоциональную составляющие. Автор исследует проблему образа с точки зрения его постоянной подверженности революционным изменениям и

реструктуризации [1]. Действительно, образ той или иной страны, представляемый в современном информационном пространстве, может меняться в зависимости от социальных и политических событий, и именно медиадискурс в состоянии улавливать эти изменения и, учитывая их, воздействовать на массовое сознание, выявлять ценностные ориентиры и оценочные суждения, формируя тем самым определенное видение другого государства.

На конструирование образа страны влияют различные факторы: такие, как политическая, экономическая, социальная, культурная и другие составляющие. Следовательно, каждая страна в современном глобальном сообществе заинтересована в формировании, воссоздании национально-культурной идентичности в контексте эффективно-позитивной риторики. А язык как действенный инструмент и индикатор лингвистической составляющей является чрезвычайно удивительной идентифицирующей особенностью того или иного народа. Функционирование номинативно-когнитивных единиц языка конструирует и вводит в общественное сознание осмысление действительности.

Это означает, что исследование средств языковой реализации образа той или иной страны является наиболее адекватным способом его изучения, предоставляющим возможности для определения границ образа и всестороннего его описания.

Актуальность предпринятого исследования определяется, во-первых, значимостью медиадискурса для современного мирового сообщества, во-вторых, потребностью в расширении представлений о механизмах формирования образа страны в современном медиaprостранстве, и, в-третьих, недостаточной изученностью вербального конструирования образа Казахстана в зарубежных средствах массовой информации в лингвокультурологическом и когнитивно-прагматическом аспектах. А в свете трансформационных процессов, происходящих в нашей стране и в мире особенно в последнее десятилетие, интерес к Казахстану заметно усилился, что подтверждается появлением большого количества статей, в которых ключевым является слово «Казахстан» и его лексико-семантические варианты.

Цель исследования заключается в выявлении и анализе метафорических моделей, с помощью которых формируется образ нашей страны в текстах российских СМИ. В рамках данной статьи представлены три наиболее продуктивные модели, используемые российскими масс-медиа для репрезентации казахстанской действительности.

Практическую значимость работы определяют расширение представлений об особенностях репрезентации образа Казахстана в российских СМИ и возможности применения полученных результатов для таких перспективных научных направлений, как медиалингвистика, политическая лингвистика, дискурсивная лингвистика, лингвокультурология, когнитивистика, межкультурная коммуникация.

Исследование будет продолжено в плане изучения новых, трансформирующихся образов Казахстана, которые создаются разными изобразительно-выразительными средствами языка, оценочная составляющая которых может меняться в зависимости от реакции на происходящие в стране события.

Методология и методика исследования

В работе использованы такие методы, как: анализ литературы по изучаемой проблематике, метод сплошной и специальной выборки, классификационный метод, позволивший структурировать отобранный материал, статистический метод, контекстуальный и когнитивно-дискурсивный анализ, проводимые с учетом

лингвокультурологической характеристики изучаемых явлений.

Источником анализа послужили российские газеты («Коммерсантъ», «Комсомольская правда», «Аргументы и факты», «Известия», «Московский комсомолец», «Независимая газета», текстовые фрагменты из Национального корпуса русского языка <https://www.ruscorpora.ru/>). Темпоральные рамки собранного и проанализированного эмпирического корпуса ограничены периодом с 2010 по 2021 года. Всего рассмотрен корпус из 320 текстов, в которых речь идет о Казахстане. В рамках данной статьи для анализа методом количественного подсчета были отобраны языковые единицы, являющиеся ключевыми для формирования образа Казахстана.

Обзор научной литературы

В социо-гуманитарном познании изучение образа страны стало междисциплинарным: проблема рассматривается в фокусе лингвокультурологии, политической лингвистики, прагмалингвистики, социолингвистики, психолингвистики, когнитивной лингвистики, журналистики, литературоведения, фольклора и др.

Существующие в исследовательской среде определения связывают понятие образ с «реконструкцией в сознании человека» [2], формой художественно-литературного творчества [3:101] и отражением реальности в психике человека [4]. В рамках проводимого исследования, опираясь на определения, данные в Толковом словаре С.И. Ожегова и Н.Ю. Шведовой: «1. В области философии: «образ» - результат и идеальная форма отражения предметов и явлений материального мира в сознании человека. 2. Книжное - Вид, облик. (Создать что-нибудь по своему образу и подобию [5: 1082-1083], мы рассматриваем образ как результат и идеальная форма отражения некоторого объекта в сознании человека, субъективная картина мира или его фрагментов.

В современном исследовательском контексте понятие «образ» соотносится с понятиями «имидж» и «бренд». Общего подхода к точному определению каждого из них пока не выработано: одни считают, что они тождественны, а значит взаимозаменяемы [6:8], другие пытаются разграничить их в зависимости от исследовательского подхода и используемых методов [7:39; 8]. Согласно определению, данному в словаре «Longman Dictionary of Contemporary English», под «имиджем» понимается мнение людей о человеке, организации, продукте и т.д. или представление, сложившееся о них в обществе: «the opinion people have of a person, organization, product etc, or the way a person, organization etc seems to be in the public» [9: 809]. В Энциклопедическом словаре находим четырнадцать значений лексемы «имидж» (от лат. *imago* – образ, вид; англ., нем. *image* – образ, изображение, представление), предложенных специалистами разных направлений. Приведем некоторые из них: 1. Внешний образ, создаваемый субъектом, с целью вызвать определенное впечатление, мнение, отношение у других. 9. Представление о вещах и людях, формируемое, как правило, целенаправленно, средствами массовой информации. 11. Стереотипизированный образ конкретного объекта, существующий в массовом сознании. 13. Целостное видение конкретного социального объекта, построенное на базе его стереотипизированного восприятия, эмоционально окрашенный схематизированный образ этого объекта, представленный в сознании его социального окружения. 14. Целостный, качественно определенный образ данного объекта, устойчиво живущий и воспроизводящийся в массовом и / или индивидуальном сознании [10].

Современные исследователи, выявляя различия между терминами «образ» и «имидж» сходятся во мнении, что «образ» – это продукт стихийно сложившегося восприятия..., а «имидж» – это сознательно сконструированный образ ...» [11]. Также

относительно образа страны рассматривается понятие «бренд». К. Dinie рассматривает «бренд страны» как «кластер стратегических идей определенной культуры/страны», а национальный бренд (nation-brand) как «уникальное, многомерное сочетание элементов, которые обеспечивают нации культурно обоснованную дифференциацию и актуальность для всех ее целевых групп» [12:15].

В данной работе мы придерживаемся точки зрения, согласно которой «образ страны – это наиболее общая категория, которая охватывает весь объем представлений о стране – от философского анализа до прикладных исследований. Имидж страны в данном случае является более узким понятием и означает образ, на который пытаются воздействовать с целью изменения. Бренд страны подразумевает реализацию позитивных характеристик страны с целью извлечения прибыли, что, с одной стороны, сближает его с имиджем, а с другой, проводит границу по сфере и цели осуществления» [13:39].

Образ страны рассматривается в рамках данной статьи в лингвокультурологическом и когнитивно-дискурсивном аспектах. Теоретико-методологической основой исследования послужили работы в области теории дискурс анализа (Н.Ф. Алефиренко, В.И. Карасик, John E. Joseph, X. Куссе, В.Е. Чернявская); лингвокультурологии (В.Н. Телия, А. Вежбицкая, В.В. Красных) медиалингвистике и исследованию языка СМИ (М.Н. Володина, Т.Г. Добросклонская, Г.И. Солганик, В. Cohen, G. Kress), политической лингвистике (А.П. Чудинов, Е.И. Шейгал, Е. Herman, T. van Dijk), когнитивной лингвистике (Н.Н. Болдырев, Е.С. Кубрякова, Д.А. Леонтьев, З.Д. Попова, И.А. Стернин). Важным для нашего исследования является утверждение, что миропонимание и мироосознание отражается в понимании и интерпретировании представителями разных культур. Медиадискурс же признается нами в качестве среды, аккумулирующей и транслирующей культурозначимую информацию.

Во многих современных лингвистических исследованиях научный аспект изучения образа страны осмысливается через лингвокультурную направленность метафоры, погруженную в дискурс СМИ. А.П. Чудинов отмечает, «метафора может пониматься как форма мышления или как когнитивный механизм коммуникативных процессов, механизм получения выводного знания» [14:13]. Рассуждая о культурном пространстве и фиксации основных его фрагментов в языке, В.В. Красных придерживается мнения, что метафоры национально детерминированы и обусловлены конкретной культурой. Культура, по мнению ученого, хранится в сознании человека, фиксируется в языке и языковом сознании, проявляется в поведении человека, реализуется в дискурсе, обуславливая национально-культурную специфику народа. [15:297-298].

Метафора, как способ познания и осознания мира, генерирует новое знание подводя под какую-либо категоризацию полученную информацию. Отсюда следует, что инструментом процесса динамики и преобразования картины мира того или иного народа может рассматриваться метафора. Таким образом, складывающиеся в сознании носителей языка специфические особенности мировидения отдельной культуры как комплекс представлений народа о действительности фиксируются в языковых единицах, активизируются в национальном сознании и отражают действительность в виде национальной картины мира [16]. Социальное мировосприятие через метафорические выражения, репрезентующие образ страны – естественный механизм познания и категоризации мира. Метафорический образ страны может демонстрироваться с помощью динамического подхода для выявления отличительных признаков культурно-специфического характера лингвокультуры сквозь призму действенного речевого воздействия дискурса СМИ [17].

Дискурс СМИ метафорически проецируется для познания реальности и

организации знаний человека о действительности. СМИ формируют общественное сознание и мировоззрение людей в дискурсном процессуальном пространстве. В данном контексте во главу угла ставится лингвистическая составляющая языка как результат речевого функционирования, передающий лингвокультурный код. Язык, как часть иной культуры, акцентирует и фокусирует внимание из-за самобытности какого-либо народа, подчеркивает разнообразные элементы их жизнедеятельности. В частности, вследствие антропоцентрического фактора в языковых средствах фиксируется общенациональное культурное богатство, которое аккумулируется языковым сообществом в ходе его исторического развития. Актуализирующееся взаимовлияние двух структур знания, языка и культуры, отражающееся в функционировании языка, подразумевает изучение языковых единиц.

Таким образом, как показал теоретический обзор литературы, понятие «образ страны» носит междисциплинарный характер, изучается как дискурсный феномен во многих смежных областях наук, находит свое яркое проявление в медиапространстве, анализируется его медиаконтент, различные виды дискурсов. Безусловно, исследование образа страны, включающего в себя социум данной страны, постоянно интеллектуально и духовно совершенствующийся, кодирующийся в знаках языка, в метафорических выражениях и декодирующий смыслы культуры как дискурсного конструкта с учетом ее большого разнообразия всегда будет привлекать внимание ученых, поскольку данный феномен динамичен, процессуален, постоянно меняется, приобретая порой противоречивые черты.

Результаты и обсуждение

Дискурс-анализ делает возможным создавать актуальное знание того, как медиа дискурс рефлектирует на оперирование понятия «образ страны». В данном исследовании применялся корпусный онлайн-инструмент Sketch Engine. Высокофункциональные особенности данного программного обеспечения способствовали выявлению лексических признаков, структурированию метафорических моделей, а также получению надлежащих подсчетов, обнаружению обоснованности использования понятия «образ страны».

Результаты, полученные в ходе анализа взаимодействия языковых и культурных факторов сквозь призму исследования языка, дискурса СМИ и прагматико-экстралингвистических факторов, репрезентуют образ Казахстана разными лексическими признаками. Данные языковые средства классифицированы нами по трем метафорическим моделям:

Антропоморфная: «Казахстан – инициативный агент»,

Природоморфная: «Казахстан – Великая степь»,

Этнокультурная: «Казахстан – страна с культурно-ценностной памятью».

Антропоморфная метафорическая модель - «Казахстан – инициативный агент»

В Лингвистическом энциклопедическом словаре дается следующее определение «...Термином 'агент' обозначают одушевленного участника ситуации, ее намеренного инициатора, который намеренно контролирует ситуацию, непосредственно исполняет соответствующее действие и является «источником энергии» этого действия. <...> В номинативных языках агент обычно выражается подлежащим или при пассиве агентивным дополнением» [18:17].

Образ Казахстана объективируется в текстах российских СМИ с помощью

персонификации через онтологическую метафору. «К наиболее очевидным онтологическим метафорам относятся случаи, когда материальный объект интерпретируется как человек. <...> В каждом из этих случаев в нечеловеческом мы находим черты, свойственные человеческому» [19:59]. Название столицы страны часто используется с позиции агенса и вербализуется метонимично. А именно, допускается схожесть с антропоморфными признаками человека. Например, «Замглавы МИД РФ Андрей Руденко рассказал, что Москва и Нур-Султан ведут переговоры о поставках российских самолетов Sukhoi Superjet 100 в Казахстан.» [МК; 2019.11.07]; «В рамках партнерских отношений с Москвой Астана (Нур-Султан) таких решений (создание базы НАТО в регионе) принимать не будет...» [АиФ; 2018.05.02]; «... можно предположить, что Нур-Султан с пониманием отнесется к позиции своего союзника по ОДКБ...» [К; 2020.10.27].

Казахстан персонифицируется физическими, интеллектуальными, речевыми свойствами: «Казахстан казахстал как один. Страна впервые избрала нового президента» [К; 2019.06.10]; «Россия и Казахстан договорились об увеличении количества взаимных авиарейсов» [К; 2019.07.03]. Основное свойство речевой деятельности, как общего дейктического знака, осуществляется через сообщение мысли, которое проявляется использованием релевантного приема.

Более того, Казахстану присущи ментальные действия, интерпретированные с помощью волеизъявления и вербализованные с помощью глаголов несовершенного и совершенного вида: «... Казахстан и Россия всегда находят конструктивные решения, учитывая интересы друг друга» [МК; 2019.10.09]; «Казахстан с его объективной позицией предлагает свои инициативы» [АиФ; 2019.08.26]; «Казахстан намерен сохранить заключенные с Россией договоренности по срокам аренды комплекса 'Байконур'» [МК; 2019.04.12]; «Казахстан надеется к 2025 году устранить барьеры во взаимной торговле в рамках ЕАЭС» [К; 2019.04.02]; «Казахстан подписал Договор о запрещении ядерного оружия; Казахстан присоединился к Договору о запрещении ядерного оружия (ДЗЯО)» [К; 2018.03.03]; «Казахстан предлагает включить в состав участников ЕАБР еще четыре страны ... такие страны, как Япония, Южная Корея, Турция и Вьетнам» [К; 2015.08.21]; «Напомним, на фоне продолжающегося падения цен на нефть, резкого ослабления рубля и девальвации юаня Казахстан отказался от применения валютного коридора при формировании курса тенге и перешел к рыночному режиму курсообразования» [К; 2015.08.20]; «Казахстан, став членом Таможенного союза, сознательно создает условия для бизнеса лучше, чем в России» [КП; 2011.10.20]; «В 2010 году Казахстан ратифицировал соглашение о продлении Россией аренды космодрома Байконур до 2050 года. В случае аварий Казахстан с нас (с России) требует значительных компенсаций, что не всегда справедливо» [И; 2011.10.18]; «Казахстан заинтересован в покупке самолетов SSJ 100» [К; 2019.11.07]; «Запрет на ПЭТ-упаковку инициировал Казахстан, там продажа пива в пластике не разрешается едва ли не с конца 1990-х годов» [И; 2011.11.30]; «Когда аналогичный шаг предпринял Казахстан, экипажи этой страны пополнились пилотами из стран Африки и Южной Америки» [И; 2011.08.12]. Отметим, что в основе использования в тексте дейктических слов в виде наречия «там» и словосочетания «местоимение + существительное» / «этой страны» лежит оппозиция «свой-чужой», которая отражает риторику чужой страны.

Казахстан как часть всеобщего глобального сообщества поддерживает взаимосвязь с миром и играет значимую социальную роль. В данном контексте образ Казахстана поддерживается следующими наиболее частотными лексемами: партнер: «...назовите мне еще одну страну на просторах бывшего Союза, которая за последние двадцать пять лет умудрилась ни с кем не поссориться, избежать майданов и «цветных революций», стать если не другом, то партнером для всех государств Запада, Востока и Юга, сохранить равновесие между Россией и США, ЕС и Россией, Россией и НАТО, не забудем о Китае, при этом остаться одним из лидеров Евразийского экономического союза, Организации Договора о коллективной безопасности и Шанхайской организации сотрудничества, земле, где русский язык наряду с казахским стал

официальным языком государства» [И; 2016.11.28]; стратегический партнер: «Россия и Казахстан – стратегические партнеры, а товарооборот между странами растет каждый год...» [И; 2018.11.01]; «В принятом сегодня совместном заявлении отражен обоюдный настрой на укрепление всеобъемлющего российско-казахстанского стратегического партнерства, поставлены серьезные и ответственные задачи по дальнейшему его развитию, - сказал Владимир Путин.» [И; 2019. 04.03]; «... Казахстан является основным стратегическим союзником и ближайшим партнером России в Центральной Азии» [МК; 2019.03.13]; ключевой партнер: «Республика Казахстан – ключевой партнер России по Евразийскому экономическому союзу – в последнее время живет в условиях активных реформ. Как экономических, так и социальных.» [КП; 2016.06.06];

сосед: «Наш сосед Казахстан – один из самых успешных на постсоветском пространстве» [КП; 2015.08.13]; «Казахстан – модернизация 3.0» - тема «круглого стола», собравшегося в посольстве Казахстана на Чистопрудном бульваре в Москве известных экспертов, которые обсудили жизнь ближайшего соседа» [КП; 2017.06.06]; «Это наши соседи, и число желающих приобрести российское гражданство, постоянно растет» [К; 2020.02.07]; «Мы (Россия) хотим, чтобы наши соседи были среди первых, кто к нам придет на учебу» [К; 2020.09.09]; «Каждая передача верховной власти уникальна. Но идущий сейчас у нашего ближайшего соседа процесс транзита власти уникален вдвойне, если не втройне.» [МК; 2019.06.05]; «Сегодня Республика Казахстан – единственное, пожалуй, соседнее государство, с которым у нас (у Российской Федерации) нет серьезных конфликтов» [НГ, 2018.06.08];

союзник: «Глава РФ подчеркнул, что Россия и Казахстан – не просто партнеры, а ближайшие союзники» [МК; 2019.04.03]; «Казахстан вместе с Белоруссией составляет ядро ключевых интеграционных структур на постсоветском пространстве – ЕАЭС и ОДКБ. И в целом имеет репутацию одного из главных союзников Москвы на постсоветском пространстве.» [К; 2020.02.03];

поставщик: «...казахстанские поставщики начнут отправлять бензин в Россию...» [НГ; 2018.07.03]; «...Хотя Казахстан может поставить нефть в Белоруссию без экспортной пошлины (как это делает Россия) [К; 2020.01.29]; «... казахстанская нефть, поставляемая по цене экспортного паритета, будет на \$ 18,5 за тонну дороже» [К; 2020.01.30];

покупатель: «Казахстан первым закупил наши (российские) истребители «поколения 4++» Су-30СМ, военно-транспортные вертолеты Ми-171Ш» [НГ; 2018.07.03].

добытчик нефти: «Сделка по ограничению добычи нефти странами ОПЕК <...> ... о сокращении добычи нефти (ОПЕК+) ведут переговоры с еще семью африканскими странами о присоединении к сделке ... <...> В конце 2016 года в Вене они (страны ОПЕК) договорились о сокращении своей добычи нефти суммарно на 1,8 млн баррелей в сутки» [К; 2017.10.04]; «... важный фактор – это соглашение стран ОПЕК о снижении добычи нефти» [АиФ; 2018.01.17]; «Участники ОПЕК+ 15 июля соберутся, а точнее, усядутся перед мониторами компьютеров в своих столицах, чтобы согласовать постепенное наращивание добычи нефти» [К; 2020.07.14].

Таким образом, Казахстан как «инициативный агенс» представляется как явный рефлексированный индикатор, персонифицированный посредством метафор и других языковых средств физическими, интеллектуальными, речевыми признаками. Демонстрация социальных признаков персонификации Казахстана, как форма онтологической метафоры, способствуют лучшему пониманию образа страны.

Природоморфная метафорическая модель – «Казахстан – Великая степь»

Примечательно, что в дискурсе российских СМИ имидж Казахстана репрезентируется пространственно-метафорично. Пространство, которое охватывает Казахстан, подразумевает собственную территорию страны, имеющую свою протяженность

и границы независимого государства. Пространственное ориентирование в основном вербализуется глаголом действия и глобальной мыслительной единицей в виде лексемы «Казахстан». Например, «*Поток времени непрерывно движется век за веком, но история распорядилась так, что именно на рубеже тысячелетий в самом сердце Великой степи появилось новое государство*» [КП; 2020.07.02]. В данном контексте метафорический эпитет «*Великая степь*», приобретая признак персонификации, с помощью глагола действия «впускает» в свое «сердце» новое государство.

Признаки, свойственные феномену «образ Казахстана», могут вербализоваться посредством атрибутива, в значениях прилагательного казахстанский/казахский: 1. Относящийся к Казахстану. 2. Свойственный казахам/казахстанцам; такой как у казахов/казахстанцев. 3. Природа Великой степи.

Отметим, «Великая степь», включая в свое пространственное значение лексему «степь» и словосочетания «казахская степь, казахстанская степь» в российских СМИ всегда репрезентуется только с позитивной коннотацией и воздействует созидательно: «*бескрайние, как космос, казахстанские степи*» [АиФ; 2019.08.26]. На наш взгляд, Казахстан имеет весьма масштабное и многообразное историко-культурное наследие. В статье, опубликованной в газете «Московский комсомолец», озаглавленной «*Великая степь Казахстана – это музей под открытым небом*» эксплицитно под метафорическим эпитетом «Великая степь» подразумевается «кладезь» как неисчерпаемый источник всего неизведанного в степях Казахстана, например, «*Уникальные объекты природы «Сарыарка – степи и озера Северного Казахстана» и «Западный Тянь-Шань» были признаны Всемирным наследием в 2008 и 2016 годах.*» [МК; 2020.07.22]; «*Юг Казахстана – очаг крупных видов соколов, балобана и их гибридов*» [К; 2020.12.24], а имплицитно создается образ уникальной страны и преподносится эмоционально-оценочная идея намек для адресата посетить ее.

Информационная, воздействующая, идеологическая функции являются основными, но также немалую роль выполняют культурно-просветительская с помощью которой обеспечивается информация о происходящих в мире событиях. Так, например, в газете «Известия» в статье «*Уникальный казахский оркестр отыграл в Москве двухчасовую программу*» освещается репортаж концерта под названием «*Мелодии Великой степи*» [И; 2019.05.04]. А также из газеты «Московский комсомолец» приведем отрывок из анализируемой статьи: «*Мелодии Великой степи от эпохи гуннов до ЭКСПО-2017 увлекли слушателей в поток казахской истории. ... погружали слушателей в героику Тюркского каганата, в трагизм Великого джута или вдохновляли пафосом современности*» [МК; 2016.02.05].

Авторы статей, используя стилистический прием градации способствуют нарастанию как ментальных, так и чувственных эмоций, а также создают виртуальную реальность с помощью таких средств эксплицитного воздействия, как глаголы совершенного вида «увлекли, погружали, вдохновляли». Более того, параллельно с эмоционально окрашенным в светлые тона словосочетанием, включающий в себя метафорический эпитет «Великая степь», авторы текста, воздействуя с лингвопрагматической точки зрения, вербально проецируют на сознание адресата морально-ценностный образ Казахстана как страны с Великой душой. Другим аргументом культурно-просветительской функции является название статьи «*Перевод, превращенный в лирику Великой Степи*» [КП; 2020.10.31]. Воздействие в аналитических статьях через «мелодии, лирику Великой степи», с помощью СМИ, развивается осмысление и внедрение в массовое сознание образа Казахстана, как конкурентоспособной страны/нации с достаточно высоким уровнем развития, где духовно-культурная ценностная составляющая репрезентуется в виде путеводной звезды.

Другим аргументом, подтверждающий метафорическую модель «Казахстан – Великая степь» и, являющийся весьма показательным и существенно важным по-нашему

мнению, является уникальный артефакт «Алтын Адам» («Золотой человек»). К примеру, в газете «Комсомольская правда» в статье под названием «Золотой человек из Казахстана начинает мировое турне в Москве» [КП; 2018.04.09] и в газете «Московский комсомолец» в статье «Золотой человек» из Иссыкского царского кургана начал свое шествие по музеям мира с Москвы» [МК; 2018.04.03] журналисты попытались раскрыть читателю, во-первых, значение этнонима «скифы», углубившись в историю IV-III веков до нашей эры. Во-вторых, очевидно из анализа дискурса, притягательное внимание на себя обращают эпитет «Золотой человек», эпитеты с зооморфными признаками «крылатый барс», «крылатые кони» и метафорический эпитет «Великая степь». Вовлечение данных языковых единиц в массмедийный текст способствуют привлечению растущего интереса к информации о наследии Великой степи, прошлого истории Казахстана на протяжении двух с половиной тысяч лет.

Приведем некоторые примеры из газеты «Известия». «Слово» написано в XII веке. Кто тогда читал светскую литературу? Грамотная элита Киевской Руси (княжеские дворы, воинство, торговцы), находившаяся в многовековом культурно-хозяйственно-политическом взаимодействии со Степью.» [И; 2018.03.20]; «Единение Руси и степи: сколько было взаимопонимания, опыта было взято из истории, <...> роли народа и великих открытиях, которые подарила человечеству казахская степь» [И; 2018.11.28]; «Сегодня в федеральных СМИ нередко можно прочесть размышления на тему «Как вернуть дружбу народов?». Российские немцы своей жизнью и творчеством показывают эту дружбу, открывая духовный мир живущих по соседству народов: <...> знакомят читателя через перевод литературного творчества великого Абая с духом степей и духовным миром казахов [И; 2015.04.09].

Как видно из приведенных дискурсов, имидж Казахстана в российском СМИ конструируется с помощью языковых средств выражения, олицетворяя, одухотворяя степь Казахстана. Другими словами, дискурс СМИ вербализуется через персонификацию Великой степи. Более того, необходимо отметить, разнообразные признаки метафорического эпитета «Великая степь» могут приобретать признаки природного твердого вещества «Великая степь – жемчужина» [КП; 2018.04.04]; признаки рода литературы «Великая степь - лирика» [КП; 2020.10.31]; признаки пространства «Великая степь – просторы Казахстана, обширные территории», признаки артефакта «Великая степь - Золотой человек» [КП; 2018.04.09].

Значение метафорической модели «Великая степь» тесно связано с национальной культурой народа, страны и содержит реалии, свойственные только для казахстанской действительности «...степные кочевники – дети природы», «гость в степи – святой человек» [КП; 2016.01.22]. «Великая степь – кочевая жизнь/место обитания номадов» [КП; 2019.07.31]. Более того, в последнее время имидж Казахстана объективируется через бренд «Великая степь» [КП; 2019.05.07].

Этнокультурная метафорическая модель – «Казахстан – страна с народной памятью»/ «культурно-ценностной памятью»

Данная метафорическая модель обладает специфической функцией, раскрывая исторически культурно-ценностное своеобразие страны Казахстан, передавая национальную культуру и менталитет, отражая человеческий характер. К ней относятся ключевые лексемы: «память, история». Так в газете «Коммерсантъ» от 4 декабря 2020 года в статье под заголовком «Казахстан пересчитает жертв политических репрессий» речь идет о Дне памяти жертв политической репрессии, который ежегодно отмечается 31 мая. Текст, приведенный автором статьи, является ярким примером использования тактики

позитивной репрезентации образа Казахстана: «*Бережно храня память о несправедливо осужденных, мы можем, построить светлое будущее ...*» [К; 2020.12.04]. С помощью эпитета «*светлое будущее*» подчеркивается эмоционально-окрашенное значение «мягкой силы», скрывающее под своим значением позитивный признак будущего Казахстана, извлекающего уроки из прошлого. Данный эпитет как прием стилистической идеализации воспринимается сознанием адресата как постоянный и достаточно тесно переплетенный с образом Казахстана.

Память как живая вода, проникает из глубин сознания в исторические периоды миновавшей эпохи и настоящей эры. Лексема «память» раскрывая образ Казахстана, вербализуется через язык с помощью ментальных глаголов «*читать, почитать, ценить, хранить, оставаться, увековечить, посвятить, поклониться, преклоняться, склоняться, благоговеть, оживать*». В проанализированных аналитических статьях дискурса СМИ признак лексемы «память» конструируется также через сочетаемость с качественными прилагательными «*вечный, светлый, святой, исторический, благодарный, коллективный, добрый, человеческий, народный, живой, людской, культурный, благословенный, печальный, горький*» и предлогов «*в, с, о/об, к, за, ради, благодаря, над, перед/пред, про, через, сквозь*». Таким образом, глаголы, прилагательные и предлоги, конструирующие контексты с лексемой «память» способствовали организации знаний об образе Казахстана.

В риторике российских СМИ не единожды встречаются эпитеты с лексемой «память». Например, «*В своих посланиях премьер-министр подчеркнул, что жители ... Казахстана ... бережно хранят светлую память о великом подвиге советских воинов-освободителей, отдавших жизнь за Родину*» [И; 2016.05.07]. «История» и «память», функционируя синергетически, вербализуются в тексте целостно, что подтверждает следующий дискурс СМИ: «*Этот мемориальный комплекс (в Ржеве, Тверская область, РФ) – символ единства исторической памяти народов России и Казахстана о бессмертном подвиге наших дедов и прадедов*» [КП; 2018.05.08].

В дискурсе СМИ культурно-ценностная память, а именно сохранение культуры и ценностей, вербализуется позитивной, созидательной коннотацией с помощью метафоры. Например, «*27 июля завершилась международная акция «Сад памяти», в рамках которой было высажено более 27 миллионов деревьев в память о каждом погибшем в годы Великой Отечественной войны*» [АиФ; 2020.07.27]; «*Если зайти на сайт <https://садпамяти2020.рф/> проекта, то можно увидеть, что акция охватила даже Нидерланды и далекий остров Маврикий. ... в столице Казахстана «Сад памяти» разместился на территории Ботанического сада, где в честь 75-летия Победы посадили 75 молодых елей...»* [КП; 2020.09.17]. Авторы аналитических статей имплицитно воздействуют на сознание адресата используя эзопов язык, конструируют образ страны в виде «сада», хранящего память об истории нации для нового, подрастающего поколения. Культурно-ценностная память вечна, проникая в сознание, культуру и традицию, охватывает пространство различных стран «*Стартует 'Эстафета памяти' ... 6 апреля – в Астане (Казахстан)... и завершится эстафета 16 апреля в Санкт-Петербурге*» [И; 2015.03.11].

Отметим, что образ Казахстана как страны с исторически народной памятью описывается на страницах российских газет, акцентируя внимание адресата на ценностную составляющую истории страны, так как у общества без прошлого нет качественного будущего. Так, в статье под названием «*Символы памяти*» затрагивается трагическая история узниц АЛЖИРа (Акмолинский лагерь жен изменников Родины) [КП; 2021.06.02].

Медиадискурс живет и вербализуется метафорами. Изначально восприятие чужой культуры идет сквозь призму национальных ценностей. Широкое освещение в медиадискурсе получает тема ядерного разоружения. Актуализация этнокультурной

метафорической модели производится путем наименования признаков казахстанских реалий «Казахстан против ядерных испытаний», «Казахстан за ядерное разоружение», «Казахстан против ядерных и термоядерных устройств», «Казахстан за антиядерную повестку», «Мир без ядерного оружия»: «*Более 40 лет Семипалатинский испытательный ядерный полигон (СИЯП) зиял кровавой раной на теле Казахстана*» [АиФ; 2020.06.19]. В данном тексте автор персонифицирует Казахстан. Образ Казахстана признается в мировом сообществе как образ «*великой нации*» [АиФ; 2020.12.16]. Наиболее представленным актуальным признаком выступает великое историческое событие – Казахстан представляет собой первую страну в мировом сообществе, которая, бросив вызов всему миру, страна, слышащая голос народа, добровольно инициировала отказ от ядерного оружия. Через память, образ Казахстана, страны без ядерного оружия, ценностью которой признается здоровье нации, в основном раскрывается с помощью креализованных текстов дискурса СМИ. «*В память об этом (29 августа во всем мире ознаменован как Международный день действий против ядерных испытаний) событии 26 августа в посольстве Казахстана в России на Чистопрудном бульваре открылась фотовыставка*» [НГ; 2021.08.29].

По фактическим данным медиадискурса, на основании анализа языковых средств и их актуализации через эпитеты и способы метафорического переосмысления действительности, мы можем констатировать, что народная память истории, включающая в себя культурно-ценностную память, занимает ключевое место в представлении современной казахстанкой действительности и конструировании образа Казахстана в российских СМИ. Исходя из дискурсивно ориентированного подхода для интерпретации метафорической модели, были взяты во внимание такие ключевые факторы как экстралингвистические, объясняющие лексико-текстуальную специфику.

В целом, с точки зрения прагматического уровня в текстах разворачивается коммуникативно-персуазивная тактика, как инструмент обоснования и реализации формирования образа Казахстана.

Заключение

Как показали результаты анализа, СМИ играют большую роль в формировании образа страны и, являясь одним из мощных общественных институтов, оказывают значимое влияние на ценностную составляющую социума. Посредством анализа многообразной текстообразующей информации, актуализирующей образ Казахстана в современных российских СМИ, выделенные метафорические модели можно отнести к ключевым, однако в рамках данной статьи представлено лишь несколько вариантов.

Отметим, что проблема изучения образа Казахстана как лингвокультурологического феномена перспективна и требует дальнейшего изучения, поскольку образ страны, как и языковые средства его репрезентации, процессуальны и меняются в зависимости от исторических и социально-политических условий.

Список литературы

1. Boulding K. The Image: Knowledge in Life and Society. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1956. – 175 p.
2. Фарман И.П. Образ // Новая философская энциклопедия // Электронная библиотека Института философии Российской академии наук. – Режим доступа: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0194da78403990285f864994> (дата обращения 03.02.2022)

3. Головина Е.В. Категория «художественный женский образ» в лингвистике и литературоведении // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2016. – № 11(65). – С. 100–104.
4. Психологический словарь // Psychologies.ru. – Режим доступа: <http://www.psychologies.ru/glossary/14/obraz/> (дата обращения 03.02.2022)
5. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: АЗЪ, 1960. – 2314 с.
6. Костина К.В. Аксиологический аспект языковой репрезентации образа России в современном немецком медиадискурсе: дис. ... канд. филол. наук. 10.02.04 [Текст] / К.В. Костина – Иркутск, 2011. – 171 с. <http://elibrary.ru/item.asp?id=19254627>
7. Образы государства, наций и лидеров / Под ред. Е.Б. Шестопаля. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 288 с.
8. Леонтьев Д. А. От образа к имиджу: психосемантический брендинг // Реклама и жизнь. – 2000. – № 1. – С. 19–22.
9. Longman Dictionary of Contemporary English / [director, Della Summers]. – New ed. р. см. – Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.
10. Энциклопедический словарь «Слово о человеке» <http://www.slovochel.ru/imidg.htm>
11. Сидорская И.В. «Образ» или «имидж» страны: что репрезентуют СМИ // ЭБ БГУ: Общественные науки / Псковский гос. унив-т. – 2015. <https://elib.bsu.by/handle/123456789/123210>.
12. Dinie K. Nation Branding: Concepts, Issues, Practice, 2nd ed., Elsevier, Oxford, 2016.
13. Гравер А. А. Образ, имидж и бренд страны: понятия и направления исследования // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2012. – № 3 (19). – С. 29-45.
14. Чудинов А.П. Очерки по современной политической метафорологии: Монография / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2013. – 176 с.
15. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность?. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
16. Коптякова Е.В. Образ Германии в Российской и Американской медиа-картинах мира: стереотипы и метафоры. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Екатеринбург, 2009. – 24 с.
17. Клецина Н.Н. Метафоричность образа России в американских СМИ и образа США в российских СМИ прошлого и настоящего // Власть. 2017. Том 25. № 9. С. 32-36.
18. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
19. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
20. Интернет-портал газеты «Аргументы и факты» [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: www.aif.ru
21. Интернет-портал газеты «Известия» [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: www.izvestia.ru
22. Интернет-портал газеты «Коммерсантъ» [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: www.kommersant.ru
23. Интернет-портал газеты «Комсомольская правда» [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: www.kp.ru
24. Интернет-портал газеты «Московский комсомолец» [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: www.mk.ru

25. Интернет-портал газеты «Независимая газета» [Электронный ресурс]. Режим доступа URL: www.ng.ru

Б.Г. Смагулова, Ш.К. Жаркынбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ресей медиадискурсындағы Қазақстан бейнесінің метафоралық репрезентациясы (2010 жылдан 2021 жылға дейінгі кезең ішінде)

Аңдатпа. Мақала бүгінгі таңда ғылыми әлемдегі белсенді талқыланатын мәселелердің бірі ретінде қарастырылатын көп өлшемді «ел бейнесі» феноменіне арналған. Академиялық әлемдік қоғамдастықта осы тақырыпқа деген ғылыми қызығушылық қазіргі ақпараттық кеңістікте ұсынылатын ел бейнесі әлеуметтік және саяси оқиғаларға байланысты өзгеруі мүмкін екендігімен байланысты және бұл өзгерістерді қабылдап, оларды ескере отырып, бұқаралық санаға әсер ететін, сонымен қатар басқа мемлекеттің белгілі бір көзқарасын қалыптастыра отырып, құндылық бағдарлары мен бағалау пікірлерін анықтатын бірден-бір мүмкіндік медиа-дискурс болып табылады.

Мұндай өзгерістер, сөзсіз, тілде көрініс табады және бұл өз кезегінде өз алдына жаңа зерттеу міндеттерін қояды. Бұл ел бейнесін вербализациялау динамикасы арнайы зерттеуді қажет етеді дегенді білдіреді. Осы зерттеудің мақсаты ресейлік БАҚ мәтіндерінде Қазақстан бейнесін бейнелейтін метафоралық үлгілерді анықтау және талдау болып табылады. Ресейдің медиадискурсындағы Қазақстанға деген қызығушылық, ең алдымен, Ресей мен Қазақстан арасындағы саяси, экономикалық және мәдени салалардағы тығыз ынтымақтастықпен тарихи және географиялық тұрғыдан анықталады.

Зерттеу материалы «Коммерсантъ», «Комсомольская правда», «Аргументы и факты», «Известия», «Московский комсомолец», «Независимая газета» сынды ресейлік баспа басылымдарының 320 мәтінінен тұрады. Сонымен қатар, мәтін үзінділері орыс тілінің ұлттық корпусын қолдана отырып жиналды (<http://www.ruscorpora.ru/>), онда негізгі іздеу сөзі «Қазақстан» сөзі болды. Эмпирикалық корпусының жиналу және талдану барысы 2010 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңмен шектелген.

Мақала үш доминантты метафоралық үлгі талдау жасалған, оның аясында көпшілік оқырман санасында Қазақстан бейнесін қабылдау және ұғыну процесі жүреді: антропоморфты («Қазақстан – бастамашыл агент»), табиғиморфты («Қазақстан – Ұлы дала»), этномәдени («Қазақстан – мәдени-құндылық естелігі»).

Кілт сөздер: БАҚ, метафоралық үлгі, Қазақстан бейнесі, дискурс-талдау, медиадискурс.

B.G. Smagulova, Sh.K. Zharkynbekova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Metaphorical Representation of the Image of Kazakhstan in Russian Media Discourse (from 2010 to 2021)

Annotation. The multidimensional phenomenon of “country image” is considered one of the actively operated and discussed problems in the academic world community. The research interest in the issue is due to the fact that the image of this/that country presented in the modern information space may change depending on social and political events. Therefore, it is the media discourse that is able to capture these changes, influence the mass consciousness, and identify

value orientations and value judgements. Thereby, media discourse constructs a certain vision of the other country.

Furthermore, such changes are undoubtedly reflected in language posing new research challenges. This means that the dynamics of the verbalization of the image of the country requires special study. The purpose of this study is to identify and analyze metaphorical models that represent the image of Kazakhstan in the texts of the Russian media. The interest in Kazakhstan in the Russian media discourse is determined primarily by the historically and geographically conditioned close cooperation between Russia and Kazakhstan in the political, economic, and cultural fields.

The research material consists of a corpus of 320 texts from Russian newspapers (Kommersant, Komsomolskaya Pravda, Argumenty i Fakty, Izvestiya, Moskovsky Komsomolets, and Nezavisimaya Gazeta). Text fragments were also collected using the National Corpus of the Russian Language (<http://www.ruscorpora.ru/>), where the main search word was “Kazakhstan”. The temporal framework of the collected and analyzed empirical corpus is limited to the period from 2010 to 2021.

The article presents an analysis of three dominant metaphorical models. Perception and comprehension of the image of Kazakhstan occur in the consciousness of the mass reader within these metaphorical models: anthropomorphic (“Kazakhstan – the Initiative Agent”), nature-morphic (“Kazakhstan – the Great Steppe”), ethnocultural (“Kazakhstan – Cultural and Value Memory”).

Key words: Media, metaphorical model, image of Kazakhstan, discourse analysis, media discourse

References

1. Boulding K. *The Image: Knowledge in Life and Society*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1956. – pp.175.
2. Farman I.P. *Obraz [Image] Novaya filosofskaya enciklopediya [New Philosophical Encyclopedia]*, Elektronnaya biblioteka Instituta filosofii Rossijskoj akademii nauk [Electronic Library of the Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences]. – Rezhim dostupa [Access mode]: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0194da78403990285f864994> [in Russian]
3. Golovina E.V. *Kategoriya “hudozhestvennyj zhenskij obraz” v lingvistike i literaturovedenii [The category “artistic female image” in linguistics and literary studies]*, *Filologicheskie nauki [Philological Sciences]*, *Voprosy teorii i praktiki [Issues of Theory and Practice]*, (Tambov, 2016, # 11(65), pp. 100-104.). [in Russian]
4. *Psichologicheskij slovar’ [Psychological Dictionary]*, *Psychologies.ru.*, Rezhim dostupa [Access mode]: <http://www.psychologies.ru/glossary/14/obraz/> [in Russian]
5. Ozhegov S.I., Shvedova N.YU. *Tolkovyj slovar’ russkogo yazyka [The Explanatory Dictionary of the Russian Language]*, (AZ, Moscow, 1960, pp. 2314.). [in Russian]
6. Kostina K.V. *Aksiologicheskij aspekt yazykovoi reprezentacii obraza Rossii v sovremennom nemeckom mediadiskurse [Axiological Aspect of the Language Representation of the Image of Russia in Modern German Media Discourse]*, dis. ...kand. filol. Nauk [Thesis of Candidate of Philological Sciences], (Irkutsk, 2011, pp. 171.), <http://elibrary.ru/item.asp?id=19254627> [in Russian]
7. *Obrazy gosudarstva, nacij i liderov [Images of the State, Nations and Leaders]* Pod red. E.B. Shestopal [Edited by E.B. Shestopal], (Aspect Press, Moscow, 2008, pp. 288.). [in Russian]

8. Leont'ev D.A. Ot obraza k imidzhu: psihosemanticheskij brending [From Image to Image: Psychosemantic Branding], (Advertising and Life, 2000, #1, pp. 19-22.). [in Russian]
9. Longman Dictionary of Contemporary English / [director, Della Summers]. – New ed. p. cm. – Pearson Education Limited, 2003. – 1949 pp.
10. Enciklopedicheskij slovar' "Slovo o cheloveke" [Encyclopedic Dictionary "The Word about Man"] <http://www.slovochel.ru/imidg.htm> [in Russian]
11. Sidorskaya I.V. "Obraz" ili "imidzh" strany: chto reprezentuyut SMI ["Image" or "Image" of the Country: What the Media Represent], EB BGU: Obshchestvennye nauki [EB BGU: Social Sciences], (Pskov State University, 2015.) <https://elib.bsu.by/handle/123456789/123210> [in Russian]
12. Dinie K. Nation Branding: Concepts, Issues, Practice, 2nd ed., Elsevier, Oxford, 2016.
13. Graver A.A. Obraz, imidzh i brend strany: ponyatiya i napravleniya issledovaniya [Image, Image and Brand of the Country: Concepts and Directions of Research], (Vestnik Tomsk State University. Philosophy. Sociology. Political Science, 3 (19), 29-45 (2012) [in Russian]
14. CHudinov A.P. Ocherki po sovremennoj politicheskoy metaforologii: [Essays on Modern Political Metaphorology], Monografiya [Monograph], (Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg, 2013, pp. 176.). [in Russian]
15. Krasnyh V.V. "Svoj" sredi "chuzhih": mif ili real'nost'? [US among THEM: myth or reality], (ITDGG, Gnosis, Moscow, 2003, pp.375). [in Russian]
16. Koptyakova E.V. Obraz Germanii v Rossijskoj i Amerikanskoj media-kartinah mira: stereotipy i metafory [The Image of Germany in the Russian and American Media Representation of the World: Stereotypes and Metaphors], (Abstract of the Dissertation, Candidate of Philological Sciences, Ekaterinburg, 2009, pp. 24.). [in Russian]
17. Kleshchina N.N. Metaforichnost' obraza Rossii v amerikanskih SMI i obraza SSHA v rossijskih SMI proshlogo i nastoyashchego [Metaphoricity of the Image of Russia in American Media and the Image of the United States in Russian Media of the Past and Present], (Power, 25(9), 32-36 (2017). [in Russian]
18. Lingvisticheskij enciklopedicheskij slovar' [Linguistic Encyclopedic Dictionary], (Moscow, 1990). [in Russian]
19. Lakoff G., Johnson M. Metafory, kotorymi my zhivem [Metaphors we live by], (Translated from English, Edited and prefaced by A.N. Baranov, Editorial URSS, Moscow, 2004, pp. 256.). [in Russian]
20. Internet-portal gazety "Argumenty i fakty" [Internet-portal of the Newspaper "Argumenty i fakty"], [Elektronnyj resurs] [Electronic Resource], URL: www.aif.ru
21. Internet-portal gazety "Izvestiya" [Internet-portal of the Newspaper "Izvestiya"], [Elektronnyj resurs] [Electronic Resource], URL: www.izvestia.ru
22. Internet-portal gazety "Kommersant" [Internet-portal of the Newspaper "Kommersant"], [Elektronnyj resurs] [Electronic Resource], URL: www.kommersant.ru
23. Internet-portal gazety "Komsomol'skaya pravda" [Internet-portal of the Newspaper "Komsomol'skaya pravda"], [Elektronnyj resurs] [Electronic Resource], URL: www.kp.ru
24. Internet-portal gazety "Moskovskij komsomolec" [Internet-portal of the Newspaper "Moskovskij komsomolec"], [Elektronnyj resurs] [Electronic Resource], URL: www.mk.ru
25. Internet-portal gazety "Nezavisimaya gazeta" [Internet-portal of the Newspaper "Nezavisimaya gazeta"], [Elektronnyj resurs] [Electronic Resource], URL: www.ng.ru

Сведения об авторах

Жаркынбекова Шолпан Кузаровна – доктор филологических наук, профессор кафедры теоретической и прикладной лингвистики, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Смагулова Батагоз Габдулмажитовна – докторант 2-го года обучения кафедры теоретической и прикладной лингвистики, специальность «Филология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Мунайтпасова, 11, Нур-Султан, Казахстан.

Zharkynbekova Sholpan Kuzarovna – Doctor of Philology, Prof. of Department of Theoretical and Applied Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaytpasov str., h. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Smagulova Batagoz Gabdulmashitovna – 2-year doctoral student of the Department of Theoretical and Applied Linguistics, «Philology» specialty, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Munaytpasov str., h. 11, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 17.82.31

Ұ. Сәменқызы*, Р. Тұрысбек

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

*Байланыс үшін автор: ulpan.samenkyzy@mail.ru

Қазіргі тарихи романдағы шығармашылық қиялдың орны

Аңдатпа. Егемендік алғаннан кейінгі қазақ әдебиетінің басты сипатының бірі – тәуелсіздік жолында жанкешті ерлік жасаған қаһамандардың көркем бейнесінің жасалуы. Кеңестік кезеңдегі романдардан бүгінгі күрделі жанрдың басты ерекшелігі – Тәуелсіздік рухымен жазылуы. Осы тұрғыдан ұлттық әдебиетіміздегі қазіргі роман өз заманына сай дамып келеді. Зерттеу мақалада жазушы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әкім Таразидің «Мұстафа Шоқай» және ақын әрі жазушы Рафаэль Ниязбектің «Тауқымет» романындағы көрнекті қоғам қайраткерлерінің тоталитарлық жүйемен бетпе-бет келген азаматтық болмысы мен асқақ рухының суреттелуі, автордың қаһарман тұлғасын жасаудағы көркемдік-стильдік ізденісі, авторлардың шығармашылық қиялы талданды. Бұл екі романды талдау арқылы, шығармашылық қиялдың кейіпкер жасауда, сюжет пен қақтығысты өрбітуде, туындыдағы оқиғалардың байланысы мен композициясында шешуші көркемдік қызмет атқаратынын аңғардық. Дей тұрғанмен, шығармашылық қиял тарихи тұлға болмысы мен тарих шындығына қарама-қарсы келмеуі шарт. Керісінше, қаһарман мен оның орта шындығын көркемдік тұрғыдан жинақтап, сюжетке айналдырып, характерлер қақтығысына құруда жазушы фантазиясының еркіндігі маңызға ие екеніндігін анықтап отырмыз. Басты кейіпкерлердің мінезін бейнелеуде авторлар қайраткердің түрлі жағдайды басынан өткерудегі психологиясын суреттеуге назар аударғандығы шығармадан үзінділер берумен дәлелденді. Романдардың негізгі желісін құрап тұрған психологиялық тартыс, жан драмасы, өмір мен өлімнің бетпе-бет шайқасы екендігі зерделенді. Автор үшін тарихи деректің шеңберінде қалу емес, қайта керісінше тарихи тұлғаның шынайы азаматтық-күрескерлік тұлғасын, жанкешті психологиясын ашу, тарихи ортаның тынысын оқырманға көрсету бірінші кезекте тұрғандығы танытып отыр.

Кілт сөздер: шығармашылық қиял, тарихи дерек, көркем образ, автор, тұлға және қаһарман, Тәуелсіздік әдебиеті.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-112-122

Кіріспе

Дарын табиғатының айрықша бір қыры кең өрісті дүниетанымға табан тіреген шығармашылық қиялда деп білеміз. Өзін толғандырған, қызықтырған тағдыр иесінің басындағы жайды, мейлі ол тарихи тұлға болса да, автор сол күйінде көшіре салмайды, оны көркемдік шындыққа айналдыруда шығармашылық қиялға, ой-өріске басымдық береді. Өңдеп, дамытады. Шеберлік тұрғыдан шыңдап, жетілдіре түседі. Сөйтіп, шығармашылық

қиял былайғы көркем шығармаларда ғана емес, тарихи туындыларда да жетекші мәнге ие болып, көркем қызмет етеді.

Бұл жөнінде көркем шығарма табиғатындағы бас қаһарман мәселесін зерттеген ғалым М.С. Оразбек: «Ол суреткерге тән эстетикалық тұрғыдан көру, көркемдік тұрғыдан тану негізінде психикалық жақтан өзіне де, өзгеге де құпия шығармашылық интуициямен, «жанама жолдармен» рухани әлемін тудырады» [1,119], – деп тұжырымдайды. Яғни, шығармадағы әрбір кейіпкер, оның ішінде әсіресе бас қаһарман шығармашылық процесте автордың «өзіне», қаһарман «авторға» айналып, өз ара біте қайнасып жатады.

Дегенмен, тарихи туындыда шығармашылық қиялдың өзіндік ерекшелігі бар. Шығармашылық қиял қаншалықты кең өрісті болғанмен, тарихи шығармада шындық пен тұлға болмысына бағынышты тұстары болады.

Шығармашылық қиялдың осы және өзге де сипаттарын жазушы Ә. Таразидің «Мұстафа Шоқай» мен Р. Ниязбектің «Тауқымет» романдары негізінде танып-талдап, тұлға табиғаты әр қырынан ашылады.

Зерттеу әдістері.

Зерттеу нысаны еткен тақырыпты қарастыру барысында талдау әдістері ұстанымдарына сүйендік. Тарихи тұлға мен шығармашылық қиял мәніне талдау қорытындылары негізінде қол жеткізу көзделді.

Талқылау

Профессор Р. Тұрысбек: «Тұтастай алғанда, қазіргі қазақ прозасы ел өмірінің арғы-бергі кезеңдерін, тарих бедері мен таным тоғысын, тұлғалар мен тағдырлар талқысын, адам әлемінің мың сан арналарын... алуан ізденіс, қызғылықты оқиға, көркем көріністер мен сырлы суреттер негізінде жүйелі жеткізеді» [2, 249] деп жазғанындай, ұлттық әдебиетіміздегі бүгінгі роман үрдісінен дәстүрлі арнаның сынын бұзбастан, жүйелі бағытпен, уақытпен еншілес дамып келеді.

Советтік кезеңдегі романдардан бүгінгі күрделі жанрдың басты ерекшелік сипаты – Тәуелсіздік рухымен жазылуы.

Жазушы – өмір шындығының көркем бейнесін жасаушы. Ол өз туындысында қоғамның қандай да бір мәселесіне зор жауапкершілік сезіммен келеді. Қоғамның ішкі тынысына терең бойлап, жүрек таразысынан өткізе отырып, шындықтың ауылын іздейді. Шырқыраған шындық кейіпкерлердің тағдырына айналады. Ал кейіпкерлерінің ар жағында автордың азаматтық болмысы, ел, жер, ұлт алдындағы үлкен жауапкершілігі сезімі жатады. Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Әкім Тарази шығармашылығынан осыған көз жеткіземіз. Оның 1966 жылы жарық көрген «Құйрықты жұлдыз», одан кейінгі «Үлкен ауыл» (1968), «Асу-асу» (1970), «Көкжиек» (1980), «Басынан Қаратаудың» (1984) повесть-әңгімелер, «Қыз махаббаты» (1982) пьесалар жинағы, «Бұлтқа салған ұясын» (1978), «Тасжарғын» (1980), «Кен» (1986), «Жаза» (1998), «Шер» (2000), «Махаббат жыры» (2001) секілді сүбелі дүниелерінен қазақ болмысының жоқшысы болғаны танылады. Әкім Тарази – мағынасы зор, оқыған сайын оқи түскің келетін шығармалардың авторы.

Көркемдік өрісі кең Ә. Тарази «Мұстафа Шоқай» атты тарихи романына да іргелі ізденістермен, тың авторлық принциппен келген. «Жазу процесінің өзі қиын емес, кілтін табу қиын ғой. Материал ұшан-теңіз. Хронология бойынша басынан түсіп алып аяғына дейін шығып, он том жазсаң да, таусылмайды. Бірақ, қазіргі заманның талабы, ритмімен

оның бәрін жазу мүмкін емес, қажет те емес» [3], - дейді автор. Романның осындай бағыт-бағдар, суреткерлік ұстанымның орындалуы байқалады.

Романның бірінші кітабы азаматтық көзқарасы мен дүниетанымы енді қалыптаса бастаған жас та жігерлі Мұстафа Шоқайдың Ташкент гимназиясын бітіру кезеңіне арналғанын аңғарар едік. Автор образ жасауда, ең алдымен, оның ортасын жан-жақты суреттеуге баса көңіл бөледі. Ал ортасы – ХХ ғасырдың басындағы Орта Азиядағы ірі саяси орталық Ташкент қаласы. Алдында ғана бүкіл Ресейді дүр сілкіндірген бірінші орыс революциясы болып өткен. Оның әсері мұнда да жеткен. Сондықтан бақылау жүйесі берік, құпия полиция жұмысы да барынша күшейгені байқалады.

Осы ретте суреткерлік дүниетаным мен қиялдың кең өрістілігі айрықша танылған. Бәлкім, шығармашылық тәжірибесі мол, қарымды қаламгер Ә. Таразидің сюжет құру шеберлігі, қиял дүниесінің ұшқырлығы болмаса, шығарма діттеген мақсатына жете алмай жатуы да мүмкін-ау деп ойлайсың. Автор билік өкілдері арасындағы әр алуан қиянпұрыс іс-әрекеттерді, тартысты терең психологиялық негізде суреттейді. Түрлі сюжеттік арнада Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Самосов, гимназия директорының орынбасары Зеленский, құпия полиция бастығы, полковник Кобрин мен оның жандайшаптары, Петлин, және басқалардың бейнелері мәнді сипат алады. Ресей империясының Орта Азияда жүргізген озбырлыққа толы отаршылдық саясаты жан-жақты ашылады. Автор тарапынан шығармашылық қиялмен өрістетіле суреттелген туындының басты жетістіктерінің бірі осында. Көз алдына тұтас биліктің астамсыған, жымсықы ішкі қайнауы келеді. Озбыр қоғамның зардабы мен қиянаты, зұлматты зияны жас Мұстафа Шоқайды да шарпып жатады.

Романның басында өлкенің жарты патшасы, генерал-губернатордың гимназияға бару салтанаты суреттелінеді. Көшенің екі жағы қаз-қатар сап түзеген солдаттар, тұмсығы ақпен боялған автомобиль бір шақырымдай аралықты өте баяу жылжумен 15-20 минутта өтіп келеді, Ташкенттің ыстық күнінің астында дегбірі қашқан жұрт пен гимназия бітірушілердің ата-аналары, алтын медальді алуға әрекет жасамадың деп әйелі күйеуін қуырып жеп тұрған Беляевтар отбасы, әр қилы ой-сезімді басынан кешетін гимназия директоры Дорре мен жымсықы ойлы Зеленский – жазушының тарихи деректі шығармашылық қиялмен көркем шындыққа айналдырудың әдемі үлгісі, мәнді сипаты деуге негіз мол. Осы салтанатта озат түлек Мұстафа Шоқайға генерал-губернатордың араласуымен алтын медальдің берілмеуі оқиғаның шарықтау шегіне айналған. Ұлтшылдық пиғыл, сөйтіп генерал-губернатордың өзінен бастау алғанын аңғару қиын емес.

Туындыдағы тарихи дерек және оның шығармашылық қиялмен өрістетілуін, оқиға желісін құрап, психологиялық тартысқа айналуын Әбдіуақап Қараның Мұстафа Шоқай жөніндегі зерттеуімен романды салыстыра қарағанда, жақсы байқалады. Ол, әсіресе оқу жайынан айқын аңғарылады: «Диплом беру рәсімінде Мұстафа өмірінде ұмытпайтындай үлкен бір әділетсіздікке ұшырады. Ташкент гимназиясында оқуды ең үздік бітірген оқушыға алтын, екіншіге күміс медаль беру дәстүрі қалыптасқан еді. Сол жылғы диплом беру рәсімінде мектептің ең үздік оқушысы ретінде Мұстафаға алтын медаль берілуге тиіс еді. Бірақ, бұл жағдай Ташкенттегі Түркістан генерал-губернаторы А.В.Самсоновқа ұнамады.

Самсонов түркістандық бір оқушының орыстардан жоғары тұруын көтере алмады. Мектеп директоры Граменицкийдің қарсылығына қарамастан, алтын медальды Мұстафаға емес, екінші үздік оқушы Запретовқа тапсыруға нұсқау берді. Самсоновтың бұл шешімі сол дәуірдегі патшалық Ресей генерал-губернаторларының жергілікті халықты қаншалықты төмен санайтындықтарының айқын бір көрінісі еді» [4,17-18].

Тарихи дерек романда іргелі сюжетке ұласқан. Ташкент генерал-губернаторы

Самсонов – Самосовқа, гимназия директоры Граменицкий – Дорреге, гимназист Запреметов – Беляев Алексейге өзгертіліп берілуі де образдардың тұлғалануында жазушының шығармашылық қиялының белсенділігімен байланысты. Автор әрбір кейіпкердің тұлғалық ерекшелігін сақтағанымен, олардың әрқайсысын өз тарапынан өрістетіп, мінез-ұстанымдарын, қызметін айқындап, психологиясын терең суреттеп, биліктің қадау-қадам, ешкімге ұқсамайтын, бірін-бірі толықтыра түсетін образдарын жасаған. Әрі автордың шығармашылық мүмкіндіктерін де терең танытады.

Жазушы бас кейіпкердің Ташкенттегі өмірін суреттеуде қажетті оқиғаны іріктеп алғанын айқын аңғарар едік. Мұстафатанушы Ә. Қараның зерттеуінде, мәселен, шығыстанушы этнограф ғалым Әбубәкір Диваевпен ара қатысының жақын болу мүмкіндігі, Қазан татарларынан шыққан генерал Сақыпкерей Яникеевтің үйімен, оның қызы, ұлымен достық қарым-қатыста болғандығы жазылады. Этнограф ғалымның қазақ халық әдебиетінің мұрасын жинаудағы орны ерекше екенін айтсақ, бұл образдың бір қарағанда, Мұстафа туралы романға ештеңе толық қақысы бар деп білеміз. Бірақ, автор оған бармайды. Оның басты суреткерлік мақсаты саналы өмірге енді қадам басқан Мұстафаның бойындағы күрескерлік рухтың қалыптасуын, оның ұлы державалық астамшылдықпен, қаны сорғалаған ұлшылдықпен бетпе-бет келіп, азаматтық ұстанымын бекітуін бейнелеу болып табылады. Бұл жөнінде автор: «...Мұстафаның өз жазбаларын пайдаландым, жұбайы Мария Горинаның жазғандарын оқығанымның пайдасы тиді, солардың өзі жеткілікті болды. Себебі, менікі ғылыми емес, көркем-философиялық шығарма» [3], - деп ойын түйіндейді.

Романның соңында Мұстафа құпия полиция бастығы Кобриннің жымсықы айласымен полиция бөлімінің камерасына қамалады. Алғашқыда мұның не жағдай екенін жігерлі жас аңғармайды. Алдында ғана өзімен сыпайы, сызылып сөйлеген, әр түрлі тақырыпта мұның албырт көңілінің пернесін басып қойып, пікір алысқан жанның мына қадамын түсіну қиын еді. Ал шындап келгенде, бұл жастар арасында бедел алып келе жатқан, биліктің араласуымен ұлт араздығын тудыру мен кемсітушілікті жан-жүрегімен сезініп, кеудесінде намыс оты жалындай бастаған Мұстафаны қорқытып, үркітіп алу, сағын сындыру еді. Еш кінәсі болмаса да тар қапаста үш күн жатқан ол ашық айтпаса да, көп қитұрқылықты іштей сезінеді. Ұлттың азаттығы жолындағы күрестің жеңіл еместігін айқын аңғарады.

Анығында, роман бастан-аяқ бас кейіпкер Мұстафа Шоқай төңірегіне құрылмайды. Автор патшалық билік жүйесін, Ташкенттегі саяси ахуалдың күрделі жайын, құпия полицияның қызметін жан-жақты суреттеу мен ашуды мақсат тұтады. Бұл бағыттан да бірқатар ізденіс, көзқарас жүйесі танылады.

Романда әр қырымен суреттелетін құпия полиция басқармасының бастығы, полковник Кобрин - шындыққа суарылған шығармашылық қиялдың жемісі. Оның әріден ойластырылған жымсықы әрекеттері, кімді өлтірсе де, беті шімірікпейтін безбүйректігі шығармада кеңінен көрінген. Кобриннің іс-әрекеттері мен ойының суреттелуі туындыға детективтік сипат берген. Оның тергеу не кездесу кезіндегі ойлау жүйесі мен тілдесуін автор өзгеше құрады. Кейіпкер диалогы мен монологы қатар өріліп, олардың мүлде қабыспай, кереғар болуы, басқаша ойлап тұрып, басқаша сөйлеуі кәсіби дағдысына айналғанын жазушы әр алуан салыстырулар негізінде шебер ашқан.

Кобриннің жауыздық бейнесі әйелін қорлықта ұстап, ақыры оның асылып өлуіне әкеліп соқтыруынан, Мәскеуден келген Петлинді өлтіртуінен көрінеді. Оның Петлинді құртудағы амал-айласына құрық бойламайды. Генерал-губернаторды Петлиннің орталықтан листовка әкелген халықшылдың өкілі екендігіне сендіреді. Вокзал маңындағы жансызы арқылы бірқатар деректер жинап, оның үстінен мәлімет жаздырады.

«Қалай еді әлгі киргиздар айтатын, «құмырсқа өз ізімен жүру керек» дейтұғын. Иә,

біз бәріміз де құмырсқамыз. Жер бетінде әркімнің өз жолы бар. Менің өз жолым бар. Самосовтың өз жолы бар. Доррениң өз жолы бар. Оқушы жастардың өз жолы бар. Қыбырлап кетіп бара жатырмыз. Қажет болған жағдайда мемлекет – ол үлкен шоқпар. Қажет болған жағдайда мемлекет шоқпарын көтереді. Сол шоқпар... сол шоқпар – мен! Мен! Мен!» [5,93], - дейді Кобрин ішкі ойларының бірінде.

Гимназия директорының орынбасары Зеленский де жымысқы ойларымен, әрекеттерімен танылады. Оның ағылшындар секілді Ресейдің өз Индиясы болуы керек, ол Амудария мен Сырдарияның екі аралығы болуы тиіс деп келетін ойын жүзеге асыруда неге болса да дайын. Құлаш-құлаш мақалалар жазады. Құпия полиция бастығына ойын қызулана дәлелдейді. Оның бұл әрекеті генерал-губернатордың да көңілінен шығады. Диалог - образ жасаудың басты амалдарының бірі. Онда кейіпкердің жан әлемі, ішкі ниет-пиғылы лықсып сыртқа шығып жатады.

«- Иә, бізге өз Индиямыз керек. Құдайдың өзі жаратқан мынау Амудария мен Сырдария осы екі дарияның ортасы, екі дарияның жағасы бізге жаңа Индия бола алады. Өзбек халқы мен тәжік халқын осы екі өзеннің жағасына орналастырып, күріш егу керек, мақта егу керек. Біздің Индиямыз, өз Индиямыз сонда. Тәжіктер мен өзбектердің арасындағы қайшылықты жою керек. Екі тіл, екі ел болғаны, бізге, әрине, пайдалы. Бірақ салт-санасында аздап өзгешеліктер бар. Тәжіктер тауға қарай кетіп қалуға мүмкіндігі бар. Олардың барлығын Памирден төменге түсіру керек. Алатауларынан да төменге түсіру керек. Барлығын өзен жағасына орналастыру керек. Қыстақтарын бәрін өзен жағасына орналастыру керек. Оларға жерді тең бөліп беру керек. Әр отбасына. Салықты жеңілдетіп, мақтаны көп өсіруге мәжбүр ету керек. Күріш егетін аймақтарда тек қана өзбектерді қалдыру керек. Ол аймақтарда көшіп-қонып жүрген киргиздардың бәрін, бәрін... Киргиздар туралы менің мақаламды оқыған шығарсыз...» [5,105].

Тұтастай алғанда, романда Ресей патшалығының Орта Азияны отарлаудағы зымиян саясаты кейіпкерлердің әрекеттерімен кеңінен суреттелген. Автордың кең өрісті дүниетанымы мен шығармашылық қиял еркіндігі бұған жол ашқан. Міне, осындай қилы ортада қазақ халқының болашақ тәуелсіздік жолындағы күрескері Мұстафа Шоқай тұлғаланады.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетінің дамуына өз үлесін қосып жүрген қаламгердің бірі – Ілияс Жансүгіров атындағы сыйлықтың лауреаты Рафаэль Ниязбек. Ақын, әрі жазушының «Келер күндер», «Қаратау мен Алатау», «Темірқазық», «Жер жанары», «Биіктей бер, тауларым», «Тамұқ отына жанбаған», «Шешендер», «Күркіреп өткен күндерім», «Қан қасап», «Махамбет майданы», «Ақбозым менің», «Кемеңгер», «Қағанат», т.б. бірнеше жыр кітаптары, «Отағасы», «Қаңтар», «Жауатар», «Қызыл үй», «Тас құдай» прозалық кітаптары қазіргі кезең әдебиетінің танымал шығармаларына айналды.

70 жылдай билік құрған КСРО-ның күйреу қарсаңы Қазақстан Республикасына үлкен сын-ауыртпалығымен келді. 1986 жылғы азаттықты аңсаған Желтоқсан көтерілісі тоталитарлық жүйе тарапынан аяусыз жанышталды. Биліктен еріксіз тайдырылған Д. А. Қонаевты біржолата қаралап, тұқырту үшін оның жақын серіктері тұтқындалып тергеуге алынды. Соның бірі кезінде Жамбыл, Алматы, Шымкент облыстарын басқарып, экономикалық-әлеуметтік жағынан көркеюіне айрықша үлес қосқан мемлекет қайраткері Асанбай Асқаров болатын.

Жазушы Рафаэль Ниязбектің «Тауқымет» романына қайраткер өмірінің осы қасіретке толы соңғы жылдары арқау болған. Шығармадағы тартыс солақай саясат пен кейіпкер басындағы түрлі ауыртпалықтармен өрбиді. Коммунистік тәрбиемен қанаттанып, партияның адалдығына шексіз сенген бас кейіпкерге мәселесінің республикалық, одақтық деңгейдегі дәрежесіне қарамай, бастауыш партия ұйымында, бюрода қаралуы соққы болып

тиген. Алғашқы сәтте мұның бәрі әлдебір түсініспеушілік дегенмен, үміті уақыт өте келе күйрейді.

Автор бас қаһарманның азапты жағдайды басынан өткерудегі психологиясын кең суреттеуге ден қояды. Романның басты тінін құрап тұрған да, біздіңше, осы – психологиялық тартыс, жан драмасы.

Басты қаһарманның Мәскеу түрмесіне алынуы, сұрқия тергеушілердің адамның ойына келмейтін небір қорлау амалдарын қолданып, жанын азапқа салуы, кеңестік түрменің адамның құқығын аяққа таптаған жөнсіз жүйесі - күйзелткен. Кейіпкердің шерлі толғанысы мен автордың публицистикалық өткір толғауы жымдаса кірігіп, шығарманың азаматтық сарыны мен әшкерелеушілік сипатын күшейткен. Уақыт рухы да аңғарылады. Оны автор:

«Рас, Асанбай Махамбеттің бодауына жүрмек емес. Бірақ екі ғасырда ғұмыр кешсе де, екеуінің соңғы өмірі өзара ұқсас көрінді. Махамбет өмірінің соңында қым-қуыт қуғын көріп, сергелдең ғұмыр кешсе, Асанбай да өмірінің соңында бір қатерге тап болып, тағдыр талайы талқыға түсіп тұр. Бұл не? Ұқсастық па, жоқ кездейсоқтық па? Қалай десек те Асқаровта дауылап ақынның өжет мінезі, өр рухы бар екені өтірік емес.

Ол күйрек сезімге беріліп, басына түскен ауыртпалықтан жаншылып, үгітіліп, күйреп бара жатқан. Махамбеттің өлеңдерін күркіреп оқығанда алабұртып, екі көзі от шашып, бүркітаруақтанып кетті. Көкірегіне қыжыл кіріп, тұла бойы тасқындаған күшке толып бара жатты» [6,214], - деп суреттейді.

Кейіпкердің ішкі толғанысы мен публицистикалық толғауда ашындан туындаған қатқыл сөздер мен үкімдер жиі қолданылады. Бұл сарказмге толы қолданыстар кейіпкер басындағы жағдайға байланысты туындайды. Алпыстың үстіндегі – қария жасындағы адамның бүкіл қайраткерлік ғұмыры аяққа тапталып, ар-ұжданы қараланып, түрменің жаныштаған қорлауын тоқтаусыз басынан кешіріп жатса, ол қалай сөйлемек, қалай күңіренбек, қалайша лағнет айтпасқа! Шығарма стилі осыдан танылады.

Романда тарихи шындық пен шығармашылық еркіндік тұтастық тауып, қаһарманды тұлғалаудың өзіндік мәнер, сипатына айналған.

Автор Желтоқсан көтерілісінің шындығы мен оған бас қаһарманның қатысын бейнелеуде жалпы сарынға ілесіп кетпей, кейіпкерлер тағдырын алдыға тосады. Шығарма басындағы жендеттерден қашқан Гауһардың Асанбай үйінен пана табуы, Сейдуалы қарттың бюрода Асанбайды қорғап сөйлеуі мен оның кейін түрмеге қамалып, бір камерада кездесіп, жұмбақ жағдайда өлуі, Сейдуалы қарттың қызы Жазираның жендеттердің жемтігіне айналып, айуандықпен өлтірілуі, өсек-аянды өршіткен әйелдер мен қараниет Құнысқара әрекеті - әлеуметтік-қоғамдық негізі бар, шындыққа суарылған автор қиялынан туындаған, тарихи шығарманы тұтастырған сюжеттік арналар. Кезең көріністері де, уақыт рухы да терең танылады.

Авторлық қиялмен өрілген бұл кейіпкерлердің қай-қайсысы да романның көркемдік бояуын қанықтыра түседі. Жалпы, кейіпкерлер тағдыры, олардың тоғысы мен шығарманың бас қаһарманымен байланысы, оқиғаның шымыр өрбуі – композициясы – жазушының шеберлігін, шығармашылық қиялының өрістілігін байқатады.

Асанбай, Фатима – Гауһар байланысында бас кейіпкер Асанбай мен оның зайыбы Фатиманың адамдық тұлғасы ашыла түскен. Жендеттердің қолынан сытылып қашып шығып, жаңдалбасалап пәтер есіктерін қаққан Гауһардың Асанбай үйінен пана таппағанда, тағдырының немен аяқталары белгісіз еді.

Осы детальді автор кейін роман тартысын ширықтыруда пайдаланған. «Желтоқсан көтерілісін ұйымдастырушылардың бірісің, мойында!» деп шүйліккен тергеуші Гауһарды Асанбайдың құтқарып қалуын дәлел ретінде алға тартады.

Гауһардың кейін Орал аэропотында, самолетте Асанбаймен кездейсоқ ұшырасып

қалуы да романда қызықты берілген. Бұл кез - Асанбайдың түрмеде жатқан, небір зобалаңды басынан өткерген уақыты. Жұбайы Фатиманың оған «Досқа күлкі, дұшпанға таба болмаймын десең еңсеңді биік ұста. Етегіне қараған еркектен ерлік күткен жұртты көргем жоқ әлі» деп азаматын қайрайтын тұсы. Сонда да түрме Асанбайға оңай тимеген. Қажытқан. Әсіресе, кеше айналасында жүрген адамдардың сырт айналуы, қайбірінің беті бүлк етпей, болмағанды болды деп жала жабуы күйінткен. Осындай сәтте, Гауһардың арып-ашып, қорлық көрген Асанбайға: «Ағатайым-ау, қандай зауалға тап болғансыз? Сізді бұндай күйге жеткізген қай оңбаған?» деп шырылдай ара түсуі, өзіне тап берген айдауылдарға: «Қылмыскер бұ кісі емес, мына сендер» деп айбат шегуі – қарапайым халықтың қаһарманға ықыласы болып көрінеді.

Романда қарапайым халық өкілі мен Асанбай тәрізді ел басқарған тұлғаның арасындағы байланыс әдемі қиыстырылып берілген. Туындыдағы Сейдуалы қарттың бюрода Асанбайды жақтап сөйлеуі, әділетсіздікке көнбей, ақыры партбилетін стол үстінде қалдырып, жиыннан шығып кетуі – қиянатқа қарсылығы еді.

Тарихи-деректілік пен шығармашылық қиялдан туған көркем эпизодтардың туындыда үйлесім табуы – романның тынысын ашып, композициялық тұтастығын нығайтқан.

Романда кейіпкерлер саны көп емес. Соның бірі – Ақеділ ақын. Кейіпкер прототипі туралы: «Негізгі кейіпкеріміздің қасынан табыла білетін Ақеділ ақынның осы романның авторы екені күмән туғызбаса керек» [7,12], - дейді әдебиеттанушы ғалым Г. Орда.

Шығармада 1986 жылдан кейінгі билік пен қазақ қоғамы бейнеленген. Табанының бүрі жоқ қайбір азаматтардың қолшоқпарға айналуы Асанбайды күйінтеді. Ендігі бірі – мансап жолында бәрін сатып жіберуге, біреудің тағдырын күл-талқан етуге дайын. Романдағы Құнысқара - сондай образ.

«- Тамағыңды тездет. Жуан тойып алып, орындыққа шегеленіп, тапжылмай мақала жазбасақ болатын емес. Колбин жолдастың тапсырмасы солай» деп мардымсуы, «Капұт!» деп азу тісін ақситып, «Е... е, кімді жайратып келдің тағы?» деген әйеліне «Сенің Асқаровыңды» деп астамсуы – Құнысқараның кім екенін тайға таңба басқандай аша түсетін диалог «характер сомдаудың, оны даралаудың тәсілдерінің бірі» [6, 59-60] болып шыққан.

«Тауқымет» романында кеңес түрмесі суреттеледі. «Бірақ жатқан бойда түрменің қандаласы талап, тұла бойын дуылдатып ала жөнелді. Оның үстіне сай-сүйегі сырқырап және шыдатпады. Сосын қайтеді, басқа амал жоқ, ескі көрпені басына бүркеніп, тыр-тыр қасынып, төсек үстінде аласұрып отырды да қойды» [6,215].

«Терезесіне қалың тор тұтылған камераның іші әлі қаракөлеңке. Ызғарлы ылғал тепкен төрт қабырғасы қандай суық болса, кедір-бұдыр плитка төселген едені де сондай суық. Тамақтанатын үстелін де темірден домбалдап жасай салған. Сонан ба, қай жаққа бұрылып қарасаң да бетінді ызғар қарып, денен түршігіп, қол-аяғың мұздап жүре береді.

Әжетқана – камераның ішінде еді. Бөлме ауасын сасытып бүлдірсе де мынандай мүскін шақта дәтке қуат болды» [6,215].

Ал түрмедегі азаптаулар мұнан да сұмдық еді.

Қиянатқа төзбеген қайсар рух Р. Ниязбектің «Тауқымет» романының негізгі пафосын құраған. «Қобыланды», «Алпамыс батыр» жырларында батырлар ұзақ, қатерлі сапарлардан соң, еліне оралып қуантып жатса, азапты тергеуден кейін, түрменің қасіретін жеңіп шығып, Асанбай Асқаровтың халқымен қайта қауышуы – әділдіктің салтанат құруының белгісіндей. Алайда, әділдіктің жолы жеңіл емес еді.

Нәтижелер

Шығармашылық қиялсыз көркем туынды жасалмайды. Шығармашылық қиял - көркем туындының өн бойында автордың жазуымен қатар жүріп отыратын күрделі суреткерлік процестің қайнары. Бұл туралы академик З. Қабдолов: «...Творчестволық фантазия, яки ойдан шығару – шығармада суреттелер шындықтан шалғай жатқан оқыс нәрсе емес, сол шындықты сұрыптау, саралау тәсілі; шындыққа суарылған адам тұлғасын әрі жинақтау, әрі даралау тәсілі» [8,91] дейді.

Алайда шығармашылық қиял көркем туындыда суреттелетін өмір шындығымен тікелей қабысып, соған бағынып, дамытып, түрлентіп жатуы шарт. Одан тыс, бөлек тұрмайды. Сондықтан да ол автордың шығарма объектісін суреттеудегі көкке еркін самғар қос қанаты іспетті. Туындыгерлік тынысын ашады. Образды тереңдетеді, сюжеттегі тартысты күшейтеді, кейіпкердің жан дүниесіне үңіліп, психологиялық терең иірімдерін бейнелеуге мүмкіндік береді. Көркем шығарманың құрылымын тұтастандырады.

Бұған Ә. Таразидің «Мұстафа Шоқай», Р. Ниязбектің мемлекет қайраткері А. Асқаров жөніндегі «Тауқымет» тарихи романдарын талдауда көз жеткіздік. Авторлар тарихи дерекке, тарихи-әлеуметтік орта шындығының тынысы мен психологиясына табан тірегенмен, шығармашылық қиялмен еркіндікке жол ашып, толымды образдар жасайды. Екі туындыда да авторлар кейіпкерлерінің мықты күрескерлік рухын суреттеуді бірінші кезекте мақсат тұтады. Тартыс арнасын күшейтуде сол кезеңнің жиынтық образдарын сюжетке қосады. Рас, ондай образдардың тарихи негізі болғанмен, автор оны әлдеқайда тереңдетіп, дамытып алатыны романдардағы жанама образдарды талдау барысында анықталды. Мәселен, «Мұстафа Шоқай» романындағы Кобрин - патша өкіметінің отарлық әккі де қатал саясатын жүргізуде типтік дәрежеге көтерілген образ. Бұл бейненің осыншалықты биікке көтерілуінде автордың суреткерлік дүниетанымы мен шығармашылық қиялының жетекші орын алғаны белгілі. Сол сияқты «Тауқымет» романындағы Гауһар, Сейдуалы қарт, Құнысқара – сөз жоқ, автор қиялының жемісі. Бірақ бұл кейіпкерлердің қай-қайсысы да колбиндік кезеңнің шындығымен суарылған. Сол уақыттың тынысы мен психологиясын бейнелейді. Осындай шығарма табиғатына етене жанама образдардың қатысуымен тарихи тұлғалардың бейнелері тереңдетіліп, конфликт күшейтілген. Зұлымдық күштен қашқан Гауһардың Асанбай үйін паналамаса, Асанбай мен жұбайы Фатиманың адамдық бейнесі толық ашылмаған болар еді. Образ қайраткердің азаматтық тұлғасының суреттелуіне табылған әдемі кілт болса, кейін тартыстың күшеюіне, Асанбай басына қара бұлттың үйірілуіне себепші болады. Сонымен қатар Гауһар - желтоқсан құрбанына айнала жаздап, кездейсоқ аман қалған қазақ жастарының бір көрінісі.

Тарихи романның басты объектісі – тарихи тұлғаның күрделі де қайталанбас, тың образын жасау. Автордың бүкіл шығармашылық күш-қуаты соған бағыталады. Екі романда да тарихи тұлғалар ірі де күрделі, тың бейнелерімен оқырманның көз алдына келеді. Бұл ретте автор қатал тарихи шындық шеңберінде десе болады. Шығармашылық қиял да осы тарихи шындық аясында өрбиді. «Мұстафа Шоқай», «Тауқымет» романдарын талдауда осы нәтижелер танылды.

Қорытынды

Ә.Таразидің «Мұстафа Шоқай», Р. Ниязбектің «Тауқымет» романдарын саралай қарағанда, шығармашылық қиялдың образ сомдауда, сюжетті өрбітуде, туындыдағы оқиғалардың байланысы мен композициясында шешуші көркемдік қызмет атқаратынын байқаймыз. Дегенмен, шығармашылық қиял тарихи тұлға болмысы мен тарихи орта шындығына қайшы келмеуі шарт. Қайта сол тарихи тұлға мен орта шындығын көркемдік тұрғыдан жинақтап, сюжетке айналдырып, характерлер қақтығысына құруда жазушы

фантазиясының еркіндігі маңызға ие. Автор үшін тарихи деректің тасасында қалып қою емес, қайта керісінше тарихи тұлғаның шынайы азаматтық-күрескерлік тұлғасын, жанкешті психологиясын ашу, тарихи органың тынысын бейнелеу бірінші кезекте болмақтығы қазіргі қазақ романдарының жоғарыдағы үлгілері танытып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер

1 Оразбек М.С. Көркем шығарма табиғатындағы бас қаһарман / Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылым сериясы.- 2015. - №1 (104). – 119-123 б.

2 Тұрысбек Р. Сырлы сөз. Монография. Екінші басылым. - Астана: Дана, 2018. – 445 б.

3 Әкім Тарази: «Мен өзімді ұлы оқырманмын деп санаймын». Сұхбаттасқан Батырболат Айтболатұлы [электронды ресурс] – 2018. – URL:https://adebiportal.kz/kz/news/view/akim_tarazi__men_ozimdi_uli_okirmanmin_dep_sanai_min__19981 (05.05.2018)

4 Әбдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай. Зерттеу. Түрік тілінен қазақ тіліне аударған Гүлім Блен Шадиева. – Астана: Педагогика-Пресс Баспа Үйі, 2012, – 372 б.

5 Тарази Ә. Мұстафа Шоқай: Роман. – Алматы: Жазушы», 2008. – 384 б.

6 Ниязбек Р. Тауқымет: Роман, поэма, өлеңдер, мақала. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2016. – 416 б.

7 Орда Г. Асқар таудай Асекеңе сөзден соғылған ескерткіш. / Ниязбек Рафаэль. Тауқымет: Роман, поэма, өлеңдер, мақала. - Алматы: ҚАЗАқпарат, 2016. – 416 б.

8 Қабдолов З. Сөз өнері (Әдебиет теориясының негіздері). - Алматы: Мектеп, 1976. – 373 б.

У. Саменкызы, Р. Турысбек

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Роль творческого воображения в современном историческом романе

Аннотация. Одна из главных характеристик казахской литературы после обретения независимости – создание художественного образа героев, совершивших самоотверженный подвиг на пути к независимости. Главная особенность современного сложного жанра от романов советского периода это - написание в духе независимости. С этой точки зрения современный роман в национальной литературе развивается системно, в соответствии со своим временем. В исследовательской статье проанализированы роман писателя, лауреата Государственной премии, заслуженного деятеля Казахстана Акима Тарази «Мұстафа Шоқай» и роман поэта и писателя Рафаэля Ниязбека «Тауқымет». Анализируя эти два романа, мы пришли к выводу, что творческое воображение выполняет решающую художественную функцию в создании персонажа, развитии сюжета и конфликта, связи и композиции событий в произведении. При этом необходимо, чтобы творческое воображение не противоречило бы действительности исторической личности и реалиям истории. Напротив, мы обнаруживаем, что свобода фантазии писателя в художественном обобщении и превращении героя и его медиума в сюжет, в конфликт характеров. Тот факт, что в изображении характера главных героев авторы обращали внимание на описание психологии деятеля в переживании различных ситуаций, подтверждается выдочкой отрывков из произведения. Изучались психологические

конфликты, жанровая драма, битва жизни и смерти, составляющие основную линию романов. Для автора важно не оставаться в рамках исторического факта, а, наоборот, раскрыть истинную гражданско-борцовскую личность, самоотверженную психологию исторической личности, показать читателю дыхание исторической среды.

Ключевые слова: творческое воображение, исторический факт, художественный образ, автор, личность и герой, литература независимости.

U. Samenkyzy, R. Turysbek

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The role of the creative imagination in the modern historical novel

Abstract. The main characteristic of nowadays Kazakh literature is the creation of an artistic image of the heroes who performed a selfless feat on the way to independence. The research article analyzes two novels: «Mustafa Shokai» Akim Tarazi and «Taukymet» Raphael Niyazbek. To find a description of the civil identity, exalted spirit of outstanding public figures who faced the totalitarian system, artistic and stylistic searches in creating a heroic personality and creative imagination the of the authors. Analyzing these novels, we concluded that the imagination performs a crucial artistic function in the creation of a character, the development of the plot and conflict, the connection and composition of events in the work. Simultaneously it is necessary that the creative imagination does not contradict the reality of the historical person and the history realities. In contrast, we find that the freedom of the writer's imagination lies in the artistic generalization and hero transformation and his medium into a plot, into a conflict of characters. The fact that in depicting the character of the main characters, authors paid attention to the description of the psychology of the figure in the experience of various situations confirmed by the issuance of excerpts from the work.

Keywords: creative imagination, historical fact, artistic image, author, personality and hero, independent literature

References

1 Orazbek M. S. Korkem shygarma tabigatyndagy bas kakharman [Chief Hero in the nature of literature] / L. N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin, Humanities series, 2015. №1 (104), 119-123 [in Kazakh]

2 Turysbek R. Syrly soz [The Artistic word]. Monograph. Second edition / Turysbek R. S. (Astana, Dana, 2018. 445 p.) [in Kazakh]

3 Akim Tarazi: «Men ozimdi uly okyrmanmyn dep sanaimyn» [«I consider to be a great reader»] Interviewed by Batyrbolat Aitbolatovich 2018. Available at: https://adebiportal.kz/kz/news/view/akim_tarazi__men_ozimdi_uli_okirmanmin_dep_sanaimin__19981 (Accessed 05.05.2018)

4 Abdiuakap Kara. Mustafa Shokay. Research/ Translated from Turkish into Kazakh by Gulim Blen Shadieva. (Astana, Pedagogica-Press, 2012, 372 p.) [in Kazakh]

5 A. Tarazi. Mustafa Shokay. Novel. (Almaty, Zhazushy, 2008, 384 p.) [in Kazakh]

6 R. Niyazbek. Taukymet. Novel, poem, poets, articles (Almaty, Kazakparat, 2019, 416 p.) [in Kazakh]

7 G.Orda. Askar tauday Asekene sozden sogylgan eskertkish [«Monument from the words for Askar»]. Book. R. Niyazbek. Taukymet. Novel, poem, poets, articles. (Almaty, Kazakparat, 2019, 416 p.) [in Kazakh]

8 Kabdolov Z. Soz oneri [Art of word]. Book. (Almaty, Zhazushy, 1976,373 p.) [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер

Саменқызы Ұлпан – қазақ әдебиеті кафедрасының 1-курс докторанты, Әдебиеттану мамандығы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Тұрысбек Рақымжан – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Samenkyzy Ulpan – 1-year doctoral student of the Department of Kazakh literature, specialty «Literary studies», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Turysbek Rakymzhan - Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Г.С. Сағынадин

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: gulnaz86.08@mail.ru)**Балалар фольклоры және көркем бейне***

Аңдатпа. *Адамзат жаратылып, жер бетінде пайда болғанынан бастап, өзіндік сана тұрғысынан айналаны таңуға, қоршаған әлемді зерделеуге, табиғатты, оның түрлі құбылыстарын талдап-таразылауға ұмтылды. Ұзақ тәжірибе мен бақылау арқасында айналасындағы жан-жануарлардың бәрін тек біліп қана қоймай, олар жайында толып жатқан миф, аңыз-әңгіме, арман-қиялға толы хикаялар, қанишама терең жырлар мен ертегілер тудырған. Мұндай халық шығармаларының ұлттық құндылыққа айналудағы мәні әр жанрдың мазмұны ұсынатын бейнелердің қыр-сырында жатыр. Балалар фольклорының тууы мен қалыптасуына да негіз болған көркем бейнелер жүйесінің терең таным мен ғылыми саралауды қажет ететіндей өзектілік деңгейі жоғары.*

Бейне – туындының тақырыптық табиғатын ашып, идеялық бірлігін жеткізуші басты құрал. Олай болса, фольклор аясында ерекше болмысымен танылған, халық әдебиетіне өзек болып, идеялық-эстетикалық, көркемдік бейнеге айналған жануардың бірі – түлкі. Ендеше бұл мақаланың негізгі мақсаты – түлкі бейнесінің балалар фольклорының дамуы мен өркендеуіндегі, соның ішінде әлпештеу жырлары мен жеткіншектер поэзиясындағы идеялық-эстетикалық рөлін таныту. Зерттеу барысында балалар фольклорының түрлі жанрларын сараптау арқылы ондағы түлкі бейнесінің көріну деңгейі сараланды. Табиғаттағы түлкі жануары мен фольклордағы көркем бейненің ара-жігі, айырмашылықтары мен ұқсастықтары тереңдей зерттелді. Фольклортанушы-ғалымдардың теориялық тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, сәбилік жырлар мен қызықтамалар, өтірік өлеңдер, жұмбақ жанрының дидактикалық әрі эстетикалық функциясы сөз болды. Түлкі болмысына тән тапқырлық, ақылдылық, сымбаттылық т.б. қасиеттер оның көркем бейне ретінде фольклорлық шығармалардағы рөлін анықтады. Сол арқылы балалардың ой-өрісі мен сана-сезіміне, тәрбиесі мен дүниетанымына ықпал етуде қуатты күш болып, баланың ақыл-ой, сана-сезім, дүниетанымын дамытудағы бейнелік құрал екені айғақталды.

Кілт сөздер: *балалар фольклоры, әлпештеу жырлары, бесік жыры, түлкі бейнесі, бейнелілік.*

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-123-134

*Мақала 2020-2022 жылдарға арналған ҚР БЖҒМ грантымен қаржыландырылатын «АР 08856218 - XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Кіріспе

Көне мәдениетіміздің қай саласының болсын қайнар көзі деп біз әрқашанда фольклорды танимыз. Көз жазып, адасып қалған, көп уақыт ұмыт қалдырып, естен шыққан асылымыздың көне түбірін әрқашан содан тауып аршып алып жатамыз. Дәстүрлі тәрбиенің де алтын тамыры сол фольклорда жатқандығы даусыз.

Бүгінде «фольклор» термині халықаралық көлемде өзінің бір кездегі «халық ауыз

әдебиеті» деген ұғым шеңберін ұлғайтып, халық өнерінің музыка, қолданбалы өнер, халық ойындары сияқты салаларын да толық қамтитын кең өріске ие болып отыр. Оның тәрбиелік рөлін де осы кең мағынасында қарастырған жөн. Халық мұрасының танымдық, тәрбиелік мәні – шексіз, шектеусіз терең дүние. Ол – тұтастай алғанда жас ұрпақ үшін ғана емес, адам өмірінің барлық кезеңі үшін мәнді, адамзаттың рухани-эстетикалық қуатының қайнары. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағышталған, сәбидің жан дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негізгі ұйытқы болатын шығармалар өзінше арна түзеді. Мұны фольклор ілімінде «балалар фольклоры» деп атау қалыптасқан.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында талдау, салыстыру, жүйелеу әдістері қолданылды.

Талқылау

Жалпы, бұған дейінгі ғылыми еңбектерімізде қазақ фольклорының аңыздық және ертегілік түрлері зерттеу нысанына алынып, ондағы түлкі бейнесінің көркемдік сипаты, эстетикалық мәні, танымдық болмысы және де гираттық функциясы қарастырылған болатын. Әлемдік дәстүрде көрінетін түлкі бейнесінің сипаты сараланып, қазақ халық әдебиетіне тән фольклорлық бейне ретіндегі ерекшеліктері талданған. Ал, бұл ғылыми ізденісіміз қазақ халық әдебиетінің балаларға арналған жанрлық туындыларындағы түлкі жануарының көркем бейне ретінде бой көтеруі мен шығарманың бейнелілік сипатын берудегі орнын бағамдауға бағытталып отыр. Себебі фольклортанушы Халел Досмұхамедұлы: «Қасқыр, барыс, шибөрі, жолбарыс, арыстан, қабан, аю және басқа көптеген аңдардың халық әдебиетіндегі орны ерекше, әйтсе де төрт түліктің қас жауы – қасқыр мен түлкі бейнелері қазақ танымында ерекше дараланады. Неміс әдебиеті болмаса (*Рейнеке – лис*), өзге ел әдебиетінен қазақы түлкі бейнесіндей түлкінің сомдалған бейнесін кездестіре алмайсыз» [1, 217] - деген болатын.

Балалар фольклоры – балалар психологиясын, көркемдік талғамын, шығармашылық мүмкіндіктерін танытатын халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл мұрасы. Ол өзінің бала қабілетіне лайықтылығымен, логикалық жүйелігімен, тілінің нәрлілігімен, ақ пен қараның жігін айқын ажыратқан тәрбиелік маңыздылығымен, эстетикалық талғамдылығымен бағалы. Жалпы, «халықтың көкейтесті ой-арманын, тілегін бейнелеген, оның рухани және эстетикалық қажеттеріне сай келген ежелгі қазақ поэзиясы бізге өзінің білімдік, танымдық, эстетикалық қасиеттері мол мәңгі өшпес үлгілерімен де, поэзияны дамытудың сарқылмас қайнар бұлағы ретінде қызмет етіп келгендігімен және қызмет етіп отырғандығымен де қымбат», - дейді ғалым М.Қаратев [2,13]. Балалар фольклоры өзінің поэзиялық әрі прозалық түрімен терең танымдық қызмет атқарса, оның тәрбиелік функциясы да аса қарқынды күшке ие. Соның ішінде бала тәрбиесі – балалар фольклорының басты нысанасы. «Әрбір ұлттың бала тәрбия қылу туралы жеке-жеке жолы бар. Ұлт тәрбиясы баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбияшы, сөз жоқ, ұлт тәрбиясымен таныс болуға тиісті. Және әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбияшы баланы сол ұлт тәрбиясымен тәрбия қылуға міндетті» [3,13]. Ұлы Мағжан ақын бала тәрбиесінің қаншалықты маңызды екенін дәріптейді. Өйткені «адам ұрпағымен мың жасайды» дейді қазақ мәтелі.

Балалар фольклорында орын алатын бесік жырының маңызы өте ерекше екені сөзсіз. Қазақ халқы бесік жырын «әлди» деп атайды. Әлдилеу – тербету немесе баланы

алдына алып бір қалыптағы ырғау деген ұғымды білдіреді. «Әлди-әлди» – орыстардағы «баю бай», өзбектердегі «алла алла», татарлардағы «әлди бәлли» сияқты қазақ бесік жырындағы тұрақты қайырма. Бесік жырларында дүниеге келген жас нәрестенің болашағын ойлап, қолдан келер мүмкіндіктерін соның жолына бағыштауға тырысады. Бесік жырында айтылатын тілек, ақыл өсиеттерден халық нені көксегендігі көрінеді.

Баланы жақсы көру, еркелету, айналып-толғануға байланысты айтылатын не түрлі балама, теңеулер табиғатынан қазақы тұрмыстың иісі аңқып тұрады. «Қозы жүнді көрпешім», «Қойдың жүні қалпағым», «Әлди-әлди тайлағым, өрістегі шандағым», «Құлынтайым», «Серке балам», «Ботақаным, боташым» секілді айшықты сөздер – бесік жырының негізін құрап, сәбиге арналатын негізгі еркелету тіркестері. Өйткені халық төрт түліктің қадірі мен қасиетін бағалап, байлық көзі еткен. Әр малдың піріне бас иіп, ерекше сүйіспеншілікпен қараған. Сондықтан қазақ халқы баланы жұбатса да, ойнатса да, еркелетіп сүйсе де оның жақсы қасиеттеріне немесе көркем тұлғасы мен көрінісіне теңеп айтатын болған. Сонымен қатар төрт түлік малмен қатар өзге жан-жануралардың да өзіне тән қадір-қасиетін танып, «әлди» жырларына қосып, сәби бойына сіңіруді ниет еткен. Яғни «төрт түліктің еті мен сүтін тамақ, жүні мен терісін киім етіп, ен табиғатты кең жайлап, аңшылық, саятшылық құрған өмірден туған өрнектер» бесік жырының ұйытқысы болмақ.

Әлди, әлди бөбегім,
 Жұбанбайтын не дедім?
 Бөбегімді емізіп,
 Бесігіне бөледім.
 Әлди, әлди бөбегім-ау!
 Әлди, әлди апшағым,
 Қойдың жүні қалпағым.
 Түлкі жортпас түлейден,
 Жол салдырған қарсағым,
 Әлди, әлди бөбегім-ау
 Әлди, әлди, әлди-ақ,
 Ер жеткенде жылқы бақ.
 Үлкен таудан түлкі қақ,
 Тәңір берсін басқа бақ,
 Әлди, әлди, бөбегім-ау! [2, 204].
 ...Маң төбеттей ұйқылы бол,
 Түлкінің баласындай күлкілі бол. [2, 129].

Мінекей, бөбекті жұбатудағы ананың аялы сөздері жануарлар әлемімен тығыз байланысты. Олардың ерекшеліктерін ескере отырып, балаға теңеу етіп, айналып толғанады. Осындай балама-теңеу қатарында түлкі хайуанатының орын тебуі өзіндік маңызға ие. «Түлкінің баласындай сүйкімді бол» деп баласына тілек білдірудің қыры мен сыры өзгеше. Өйткені түлкінің сыртқы келбетінің көз тартарлық қасиеті бар. Сымбатты тұлғасы мен бағалы терісі өзге жануарлардан ерекше етіп, сылқым да кербез сұлудай болмысы мен паң жүріс-тұрысы оның халық әдебиеті үлгілерінде «түлкі бикеш» атануын айғақтайды. Сондықтан жан-жануар төлдеріне ықылас білдіріп, кішкентай сәбилерін «құлыным», «қошақаным», «ботақаным» деп еркелеткен ел түлкі баласының айрықша сүйкімділігі мен тартымдылығына бас иіп, балаға арналған тілекке арқау еткен.

Бала тәрбиесінде ойып орын алатын және балалар фольклорының қалыптасуына ықпал ететін халық туындыларының бірі – қызықтамалар. Қызықтамалар (прибаутки) негізінен белгілі сюжетке құрылып, өлеңдік баяндау түрінде жырланады. Ол тақпақтардан, сұрамақтардан көлемдірек болып келеді және өлең құрылысы одан ерек, танымдық,

ғибраттық астарында жеңіл әзіл, юмор астарласып жатады. Өлең белгілі бір сюжетке құрылып, шағын ертегіге ұқсайды да, сұрақ арқылы басталып, бірден-бірге өрби дамып, бала ойын «одан әрі» не болар екен дегендей қызықтыра тартып отырады. К.Ісләмжанұлы: «Бала үшін өлеңде негізінен аң-құс, жан-жануарлардың адамша әрекет етуінің өзі қызық, ол – бала қиялын ұштайтын құрал. Бұл жағынан қызықтамалар тізбекті (кумулятивті) ертегіге жақын келеді» [2,138], - дейді. Бұдан қызықтамалардың түпкі негізінде ертегілермен тамырластығы бар екендігін байқаймыз. Ал қызықтамаларға арқау болатын лирикалық қаһармандардың қатарында түлкі бейнесі де көрінеді. Мәселен:

Түлкі, түлкі, түлкішек,
Түнде қайда барасың?
Апам үйіне барамын.
Апаң саған не берер?
Ешкі сауып не берер?
Лақ сойып бұт берер.
Оны қайда қоясың?
Жалпақ тасқа қоямын.
Ит иіскесе қайтесің?
Бақан ала қуамын.
Былғанып қалса қайтесің?
Ағын суға жуамын.
Ағып кетсе қайтесің?
Пароходпен қуамын.
Жеткізбесе қайтесің?
Жылай, жылай жүремін [2,80].

Қызықтама сюжеті шындықтан алыс қиялға негізделіп, түлкі кейіпкер адам бейнесінде көрініп, адамға лайық іс-әрекет жасайды. «Түлкішек» деп еркелету реңкін қосқан халық бұл аңды бала жанын баурап алу мақсатына негіз етеді.

Өтірік өлең – қазақ халық поэзиясындағы ерекше қызықты, балалар құмарта тыңдап, қызыға жаттап алатын фольклорлық жанр. Өтірік өлеңді бүлдіршіндер ғана емес, үлкендер де сүйсіне тыңдайды, тіпті бүгінгі айтыста да бұл жанр жаңа қырынан танылып жүр. Сол сияқты халық «Тазша баланың қырық өтірігі» жөніндегі ертегіні де ұрпақтан-ұрпаққа қастерлей жеткізіп келеді. Бұл өтірік өлеңнің қазақ фольклорындағы көне де дәстүрлі жанр екендігін көрсетеді.

«Қазақтың ертедегі салты бойынша, ойын-сауық кездерінде айтылатын өлеңнің бір түрі – өтірік өлең, – дей келіп, – нақтылы деректерді мол шеберлікпен үдеген фантастикалық дәрежеге жеткізу, адамның ойына келмейтін «өтірік» әңгімеге айналдыру – қазақ ауыз әдебиетіндегі өтірік өлеңдер түрінің негізгі бір ерекшелігі болып табылады» [4,61] - деп көрсетеді ғалым М.Ғабдуллин.

Әрине, балалар репертуарындағы өтірік өлеңдердің ересектер жырынан айырмашылығы бар. Ең алдымен, үлкендердің өтірік өлеңдеріндегі салмақты әлеуметтік жүк балалар өлеңдерінде байқала бермейді. Олардың құрылысы қарапайым, ұзақ сонар сюжет жоқ. Өлеңдерде шеңдестірілетін заттар, жан-жануарлар да балаларға күнделікті өмірден таныс болып келеді. Өлеңге өзек болатын жануарлар ішінде түлкі бейнесі қандай? Қандай дәрежеде орын алған? Сондай-ақ жөні бөлек жанр – жұмбақтардың да идеялық әрі көркемдік болмысы жан-жануарлар әлемімен тығыз байланысты. Бұл ретте түлкі бейнесінің де өзіндік орны бар екені сөзсіз. Мақаланың алға қойға мақсатына сай мұндай тану-талқылау жұмыстары көптеген дәлел, дәйектермен көмкеріліп, ғылыми тұжырымдардың негізін қалаған зерттеу нәтижелерін төмендегідей түйіндеуге түрткі болды.

Нәтижелер

«Көне бесік жырының ішкі тылсымын қара лашығындағы қазан-ошақ маңайында ұршығын иіре отырып, аяғымен бесік тербеткен шаруа әйелінің тұрмысын көрмей жан дүниенмен жете түсіну мүмкін емес...Сол қолымен шүйке созып, оң қолымен ұршық айналдырады. Өмір сәулесі ошақтағы жалын ұшында сөніп-жанып лыпылдап тұр. Міне, бесік жырының бар ішкі табиғаты осы көріністен нәр алады» [5, 363-364] - деп А.Н.Толстой жазғандай, көне қазақ бесік жырларының да ішкі иірімдерінде бие байлап, қымыз ашытып, қой сауып, құрт қайнатып, май шайқап жүріп көз қыры бесікте болатын, жүн сабап, арқан есіп, өрмек тоқып, тері илей жүріп те бөбегін өбектейтін қазақ әйелінің рухани әлемі сәуле береді. Олай болса, жоғарыда аталған бесік жырының үзіндісінде келтірілген

«Ер жеткенде жылқы бақ.

Үлкен таудан түлкі қақ» - деген тармақтар халық этнографиясы мен тұрмысынан сыр шертеді. Өйткені қазақтың ардақтағаны да, құрметтегені де – жылқы. Мінсе – көлік, сойса – қазы-қарта, сауса – қымыз болған «ер қанаты» атанған асыл түліктің ыстық-суығына төзіп, қадірін білетін ұрпақ тәрбиелеу дәстүрлі бесік жырларында көп жырланады. Ал бүркіт пен тазы сайлап, аңға шығу – қазақы болмыстың бір бөлшегі. Аңшының ептілігі мен тазының алғырлығы, жалпы аңшылықтың биік дәрежесі – түлкі аулаумен өлшенсе керек. Түлкі – бағалы олжа болуымен қатар, аңшының тәжірибелігі мен тіс қаққан шеберлігін талап ететін олжа. Ендеше, бөбек жырында түлкі хайуанының табиғатынан сыр шертіп, сәнді әуезбен бала санасына ұқтырудың мәні тереңде жатыр. Мал бағып, қызмет қылатын, ата дәстүрін жалғастыратын еңбекқор жан – бесік жырындағы басты идеалдың бірі.

Қазақ балалар қызықтамаларының шығу тегінің тым әріде екендігіне оның кейбір үлгілерінің туысқан түркі тектес халықтар жырларынан кезігетіні де дәлел бола алады. Олай болса, «Түлкі, түлкі, түлкішек» өлеңінің өзбекше нұсқасы да фольклордың алтын қорын молайтып, аталмыш аңның фольклор туындыларындағы орнын салмақтайды:

Түлкіча – я. Түкіча,
Түнде қайға барасың?
Момо үйіге борамын.
Момонг санға не деди?
Утин териб ке деди.
Утын тердим үн күчоқ
Кырдан тердим қырқ күчоқ
Момонг уни не қилар?
Нон енди учок –
Элга берди әлек дай,
Келингә берди келидай,
Менга берди тирнадай.
Өтей урдим әшиққа,
Мангайым тегди текшиққа
Уни нема қыламы?
Оққина чүржи алди.
Бутаға бариб тунди... [2,81].

Екі жырдың түп негізі, формалық пішіндерінің бір екендігіне шек келтірмейміз. Өр халықтың тұрмыстық, кәсіптік өзгешеліктеріне байланысты жыр жолдарындағы айырмашылықтар да айқын танылады. Қазақша нұсқасындағы «пароходпен қуамын» тіркесінің соңғы кезеңде жамалғандығы да анық.

Жалпы, фольклорлық жанрларға тән көп нұсқалық (варианттылық)

қызықтамаларда да ерекше байқалады. Бұл өлеңдердің бірнеше нұсқаларын салыстыра отырып, олардың өмір тезінен өткен көпстадиялы сипатын аңғару да қиын емес.

Сондай-ақ атақты фольклортанушы Ә.Диваев «Қазақ халық шығармашылығы» атты еңбегінде Жиделі-Байсын жерін жайлаған лақай елінің этногенезін саралап, фольклорлық мұра аясына талдау жасайды. «Лақай ауыз әдебиетінде ерекше мол кездесетіні – бедала, тақырыптық жағынан тұрмыстық ахуалды дәл көрсететін және сонымен бала тілін жаттықтыратын біздің жаңылтпаш сияқты тақпақтар». Осындай тұжырым жасай отырып, фольклортанушы бедаланың бір нұсқасын келтіреді:

Тулки, тулки туманда
Құйрықлари гуманда,
Тулки қайға барасан?
Мама уйи барамын!
Маманг ниме береді?
Ечки сути береді?
Ечкисининг сути жоқ,
Улағиининг пути жоқ!
Алиб урдим ешикке,

Тахта будди бешикке [5,312]. Зерделеп қарасақ, түркі халықтарының бай мұрасын құруда, халықтық әдебиет үлгілерін жасауда тұлкі бейнесінің тұғыры биік. Ел игілігі бола алатын, адамзат тұрмысы мен тірлігіне етене жақын бола алатын, сондай сабақтастық нәтижесінде әдеби дамуында да көрініс табатын әдеби кейіпкер екендігі сөзсіз.

Жас баланың ұғымына сай, түсінуіне жеңіл, іздегені өз айналасынан табылып отыратындай қызықты да күлкілі етіп айта білу халықтық шығармаларда көп кездеседі. Балаға танымдық әрі эстетикалық тәрбие беруде сол шығармаларға лайықты кейіпкер таңдау – маңызды іс.

Тұлкі – балалар әдебиетінде кеңінен көрініс тапқан кейіпкер. Сондықтан өтірік өлеңдер әлемінде де тұлкі бейнесі өз тұлғасын қалыптастырған. Мәселен, әйгілі этнограф-ғалым В.Радлов фольклорлық зерттеулерге арналған жазбаларында өтірік өлеңнің тамаша үлгісін береді. Өлең өрміңде өзгеше өрнекпен өрілген тұлкі табиғатын танимыз:

...Бөгелектің терісі ер тұрманым,
Қоян мініп мен өзім жау қуамын.
Шегірткенің айғырын ұстап мініп,
Тұра қашқан тұлкіні бұлтартпаймын.
Көлбақаның көнектей сүйегі бар,
Көртшқаннның қырық құлаш үйегі бар,
Өзім барып жерінен алып келдім.
Бір тұлкінің қырық арба сүйегі бар
Өтірік өлең айтайын ердің басы,
Жау қияқтың түбі ердің қасы
Өзім барып жерінен алып келдім,
Бір тұлкінің қырық арба омыртқасын[6,39].

Мінекей, өтірік өлеңге тән ерекшеліктер бала жанын баурап алатын қасиетті үстеп тұр. Сюжет желісіндегі әрекеттер күлкі туғызады. Тұлкі болмысы адам сенгісіз кереғар кейіпте сипатталып, бірде әсіреленіп, бірде кемітіліп, көркемдік тәсілдермен көмкерілген. Фантастикалық бояуға қаныққан тұлкі бейнесі бала қиялын ұштауда, бейнелі ойлауға жетелеуде, ұтқырлыққа, тапқырлыққа тәрбиелеуде аса маңызды рөл атқарады.

Бұл жануардың балалардың сүйікті мұрасында көптеп кездесетініне көз жеткізу үшін төмендегі өлең үлгісіне назар салайық:

Мен көрдім қара шіркей бала қаздай,
 Жүк арттым бес қарсаққа ала жаздай.
 Түлкісін қырдың қызыл жайлаймын деп,
 Қан түсіп аяғыма ала жаздай.
 Тамырға өтірікті қап-қап бердім,
 Найзасын нар қамысқа саптап бердім,
 Жүйрігін тасбақаның ұстап мініп,
 Түлкіге төстен қашқан тап-тап бердім [3, 16].

Иә, жүйрік тазының уысына түсе бермейтін түлкінің адамға «тап беруі» немесе жыртқыш аңның қатарындағы хайуанды «адамның жайлауы» – қиыннан қиыстырылған тапқырлық, ойдың өткірлігі мен логиканың күштілігі болып табылады. Түлкі бейнесі көркем ойдың асқан шебер түрімен сипатталса керек.

Жалпы, өтірік өлеңдер адамның көңіл күйін көтеріп, ойын сергітіп, бір ауық күлдіріп қоюмен қатар, оқушысын арман ағысының зор болашағына қарай ұмтылуға үйретеді. Сөз еткен тақырыптардың бәрінде де адам күлерлік, бой сергітерлік әдемі, жарасымды әзіл-оспақтардың болуымен қатар үлкен ойға шомдыратын, өмір танытарлық құбылыстар да қамтылып отырған. Бұл тұрғыда ақын І.Жансүгіров: «Қазақтың өтірік өлең, өтірік ертегі дегендері расында кенеуі жоқ босқа өтірік емес, өте шеберлікпен, тілдің орамдылығымен өзгеше өңделген сөз...Өтірік өлеңде өмір көп. Әр жануардың...тұрмысқа байланысы бар» [7,152].

Айдадым жылқы қылып отыз түлкі,
 Борсықты ұстап мінсең аттың мүлкі.
 Ішінде топ кісінің жығып кетіп,
 Қылдың ғой, ойбай, қарсақ, мені күлкі [2,42].

Түлкі адам иелігіне өтіп, қолға үйретілген жануар ретінде тамаша суреттеледі. Жылқыдай асыл жануармен салыстыра отырып, түлкі бейнесін биіктеткен халық бала зердесіне ой ұялатқан. Өйткені өтірік өлең жөнсіз қиыстырылған сөздердің ұйқасы ғана емес, онда белгілі бір заңдылық, логика бар. Бала ойын жетелейтін де осы «ақылға сыйымды «өтірік». Соңдықтан да К.Чуковский өтірік өлеңді «смысловая игра» деп атап, оның мәні жөнінде: «Мұндай өлеңдер мен ертегілердің пайдасы айқын: бала әрбір «бұлай еместің» көлеңкесінен оның «дәл солай» екендігін жіті сезінеді, әрбір қалыптан ауытқу баланың қалыпты өмір жөніндегі ұғымын нық орнықтырады және ол өзінің әлемді танудағы бағдарының беріктігіне сене түседі» [2,84], - деп үлкен келелі ой айтады. Яғни өтірік өлеңнің астарындағы күлкі туғызатын жеңіл әзіл, юмор – баланы үлкен рахатқа бөлейтін рухани азық. Және ол күлкі – ойлы күлкі. Бала күлу үшін алдымен күлкінің көлеңкесіндегі шындықты тануы керек. Бала шындық пен өтірікті салыстыра отырып өлеңмен өрілген үшқыр қиялды, тапқырлықты, шеберлікті таниды.

Ән айтса болды торғайды,
 «Досым» деп түлкі қорғайды. [8,47].
 Сірә, өтірік айтып едім, қайда мен,
 Тұрымтайға түлкі алдырдым айламен [8,58].
 Түлкіге бір тойда ән салғызып ем,
 Көрмепті ел одан асқан өнерпазды-ай [8,134].

Осылайша иен даланың жануары фольклор әлемінде орын алып, халықтық ой-арман, қиял бейнесіне айналады. Әсірелеу, бейнелеу, шендестіру секілді көркем-поэтикалық құрал болып, ақындық өнердің өрісін кеңейтеді.

Фольклордың сарқылмас көзінен нәр алған бұл жанр халық ақындары мен балалар жазушыларының шығармашылығында жалғасын тауып дамып келеді.

Допша теуіп кірпіні,
Балалар футбол ойнапты.
Мініп қызыл түлкіні,
Әжеміз той тойлапты [8,34].

Қазіргі өтірік өлеңнің қызық табиғатын «...біздің заманымызда туған өтірік өлеңдер – адам қиялының, арманының өрісін кеңейтетін, қиыннан қиыстырып көп болжаулар жасауға мүмкіндік беретін және ұтымды пікір тудыратын қызықты жанр. Балаларды мәзмейрам етіп, көңіл-күйін өсірумен қатар оларды қиял пырағына мінгізеді» [9,130] - деп Ш. Ахметов жақсы ашып көрсетеді.

Міне, «түлкіге мінген әжеміз» көз алдымызға келіп, өзгеше картина қалыптастырады. Қанат қиялы алысқа самғаған сайын, ондағы бейнелердің де тұғыры биіктейді. Түлкінің әр бейнесі мен суреттелген қимыл-әрекеті ол туралы таным талпынысын үдетіп, зор қызығушылық тудырады.

Адамның эстетикалық идеалы, арманы таусылмақ емес. Өтірік өлең деп жарияланса да, ондағы әңгімеленіп отырған күрделі мәселелер, түптеп келгенде, шындыққа айналуы ғажап емес. Олай болса, «түлкі айдау», «түлкі жайлау», «түлкіге міну» секілді халық фантазиясы ақиқат шындықпен сабақтастық тапса керек.

Әлемдік ғылыми өмір күнделігіне көз жіберсек, қызықты жаңалық жаршысына кез боламыз. 1959 жылы Ресейдегі Цитология және генетика Институтының директоры Д.К.Беляев күміс қара түсті түлкілерді қолға үйрету бойынша көп жылдық тәжірибесін бастаған. Тәжірибе барысында көбейту үшін түлкінің адаммен біршама жақсы қатынастағы ерекше түрлері ғана алынды. Тәжірибе қорытындысында қолға үйретілген күміс қара түлкілердің популяциясы пайда болды. Бұлардың өзге жабайы түлкілерден физиология, морфология және тәртібі жағынан айырмашылығы анықталды. Бірақ тәжірибе нәтижесінде ауыл түлкісі өз кейпін жоғалтқан. Атап айтсақ, құйрығы ішіне қарай бүгіліп, маңдайы шығыңқы түрге еніп, құлақтары өзгерген. Сонымен қатар терісінің сапасы төмендеген. Бұл аталған жобаның экономикалық тиімсіздігіне әкеліп соқты. Популяция жұмысы тек зерттеу мақсатында ғана өз жалғасын тапты [10,167].

Халықтық шығармалар ішінде балалар фольклорынан үлкен орын алатын – жұмбақтар. Жұмбақтар және оның шешімін айту баланың ақыл-есін дамытады, ойын шынықтыра түседі. Ойлауға, ойлаған ісін жүзеге асыруға жаттықтырады.

Әдебиетші С.Сейфуллин: «Жастар бас қосқан жердегі көбірек айтылатын ойынкүлкі сөз – жұмбақ айтысу. Жұмбақ айтысу – хат жаза білмеген көшпелі елдің жастарының, балаларының жас басынан өз әлінше зейіндерін тапқыштыққа үйретіп безейтін, тәрбиелейтін, тілін шеберлейтін сөзді үйлестіріп, ұйқастырып айтуға жаттықтыратын сабақ тәрізді болған. Мал баққан көшпелі елдің жұмбақ айтыса білмейтін жасы болмаған» [11,147] - дейді.

Қазақ жұмбақтарының табиғаты ғалым М.Ғабдуллин еңбегінде де терең сараланған: «Жұмбақтарды адам баласының ой-өрісі, дүниетанымы, білім көлемі ұлғая беруіне көмектесетін, тапқырлыққа, білмегенді білуге, ізденуге ой салатын, соған ұмтылдыратын білімдік, тәрбиелік мәні бар халық шығармасы деп қараймыз» [4,33] - деп ой түйеді.

Олай болса, жануарлар әлемімен етене жақын болып, әдеби дүниесінде жан-жақты жырлаған халық түлкі бейнесін де басты идеалдың біріне айналдырып, осы бір жұмбақ тәрізінде де оған орын сайлаған.

Сылаңдап бір бұраң бел елден қашқан,
Құлығы бар болса да жұрттан асқан.
Жол нұсқап қуғыншыға куә болып,
Қол қойып ақ қағазға мөрін басқан [12,300], - деп айтыскер өз жұмбағын ұсынса, ал

қарсы айтыскердің жауабы шешімнің нысанасына дәл тисе керек.

Түлкіні бұл жұмбағың салады еске,
Жетерлік қулық онда бар емес пе?
Білдірер қайда екенін қуғыншыға
Мөрің – із, ақ қағазың – қар емес пе? [12,300].

Әсем сөздің әрімен түлкі бейнесі тамаша жұмбақталып, поэтикалық тұрғыдан жоғары бағаға ие болары сөзсіз. Метафоралық бейнелеулер арқылы сырлы сымбаты сомдалса, ақыл көкжиегінің кеңдігі де дәл көрініс тапқан.

Академик М.Әуезов қазақтың әдет-ғұрып, салтында, өнерінде жұмбақтың да ерекше орын алғанын айта келіп: «Кейде бүкіл бір ертеке жұмбақтан тұрады. Өңгімелі әсем жыр, дастан атаулының талайының жұмбаққа соғып кететіні болады» [7,91], - деген құнды ой тербейді.

Түлкі бейнесінің жұмбақ боп өріліп, халықтық әдебиетте кең құлаш жаюы келесі үлгілерден де анық көрінеді:

Ылпың-жылпың мінезі,
Барып тұрған қу өзі.
Азығы – тышқан,
Көрсө тазыны,
Зытып пысқан.
Қар үстінде қызыл-ақ,
Құйрығы оның ұзын –ақ [13,162].

(түлкі)

Өзі қу, жүрген жері у-шу [13,162].

(түлкі)

Осылайша, жұмбақ әлеміне түлкінің бүкіл болмыс-бітімін сыйғызған қазақ халқының қызыл тіліне қайран қаласың. Балалардың таным үдерісінде жетекші орын алатын жұмбақтарға арқау болуы да оның бейнелік маңыздылығын арттырады.

Қорытынды

Түлкі бейнесі – жалпы қазақтың тұрмыс-тіршілігін, оның ішінде ата дәстүрі ретінде балаға мирас боп жеткен аңшылық өнердің мәнін дәріштеп, әдеби сахнаға шығарудағы басты бейнедардың бірі. Қазақтың фольклорын зерттеп-зерделеуде Халел Досмұхамедұлының қалдырған қолтаңбасы ерекше. Ғалым қазақ халық әдебиетін классификациялап, жануарлар туралы фольклорлық жанрды ертегілерден бөлек қарастырып, «жануарлар эпосы» деп атайды. Сонымен қатар «Қазақтың тұрмыс-тіршілігі мен кәсіп-шаруашылығы, мәдени дәрежесі табиғатпен және жан-жануарлардың мінез құлқы мен тыныс-тіршілігі туралы аса бай әдебиет жасалған...Қазақ жырларында қасқырдың, түлкінің, есектің ерекше бейнелері бар», [1, 98] - деп пікір айтады.

«Бұдан бұрын жиналып алынған және жарыққа шығарылған материалдарға сарқырап аққан өзен суындай келіп қосылған қазақтың ертектік эпосының этнографиялық материалы... мен мақал-мәтелдері сізге қазақ тұрмысының қыры мен сырын жан-жақты ашып береді... Қазақтың аса бай хайуанаттық эпосы, әсіресе, түлкі туралы эпосы салыстырмалы этнография үшін жемісті материал бола алады» [14, 74]. - деген фольклортанушы Ә.Диваевтың да тұжырымы қазақ фольклорындағы түлкі сипатының жоғары деңгейін бағамдайды. Осындай іргелі ой-пікірлермен қуатталған өзіндік тұжырымдарымыз дала хайуанының халық әдебиетіндегі орнын, оның балаларға арналған жанрлық түрлеріндегі танымдық, моральдық, эстетикалық ерекшелігін айқындау секілді

зерттеудің мақсат-міндеттерінің орындалғанына негіз болады есептейміз.

Жалпы, балалар фольклоры өзінің ерекшелігі, поэтикасы, өмір сүру формалары, өз орындаушылары арқылы этнопедагогикамен тығыз байланысты екенін танытады. Онда «халықтың моральдық танымы, ұлттық болмысы, еңбек және шаруашылық іс-әрекетінің ерекшеліктері анық көрінеді» [15, 410]. Балалар фольклоры адамның толыққанды тұлға болып қалыптасуында және ұлттық танымның орнығуында үлкен рөл атқарады. Өйткені заманауи әлеуметтік-мәдени жағдаяттар, үш тұғырлы тіл және жаһандану жағдайында дүниетанымның ұлттық моделі ерекшеліктерін танып-білу маңызды әрі қажет. Сондықтан балалар фольклорының жанрлық ерекшеліктерін, ондағы көркем бейне мәселесін қарастыру, зерделеу ұлттық салт-дәстүріміздің сақталуы мен дамуының жалпы үдерісінде аса мәнге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Нұрғали Р. *Әдебиет теориясы*: нұсқалық. Астана: Фолиант, 2003. - 344 б.
2. Исламжанұлы К. Рухани уыз. Алматы: Ана тілі, 1995. – 146 б.
3. Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы. Құрастырған Ш. Ахметов. 2-ші бас.- Алматы. : Мектеп, 1980. – 358 б.
4. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Мектеп, 1974. – 318 б.
5. Диваев. Ә. Қазақ халық шығармашылығы. Астана: Алтын кітап, 2007. — 347 б.
6. Радлов В. Алтын сандық. Алматы: Ана тілі, 1993. – 256 б.
7. Әуезов М. Әдебиет тарихы. Алматы: Ана тілі, 1991. – 239 б.
8. Балалар фольклоры. Бесік жыры. Өтірік өлеңдер. Мазактамалар. Жаңылтпаштар. Санамақтар / Құраст. Л. А. Сейітова. - Көкшетау : Келешек-2030, 2008. - 232 б.
9. Ахметов Ш. *Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі*. Алматы: Мектеп, 1965. – 304 б.
10. История одного экспоната. Лиса совхозная [Электрон. ресурс] – 2007. – URL: <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/5964/> (Қаралған күні 4.06.2021)
11. Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. Шығармалар. 6-том. Алматы: Ғылым, 1964. – 495 б.
12. Алтын абдыра. Қазақ балалар ауыз әдебиеті / Құраст. О.Асқар. – Алматы: Балауса, 2007. – 469 б.
13. Смақов Ж. *Жаңғырық*. Алматы: Жазушы, 1976. – 180 б.
14. Қазақ фольклористикасы. Жалпы ред. бас. М. Ғабдуллин. – Алматы: Ғылым, 1973. – 299 б.
15. Бадмацыренова Ц. Б. Детский фольклор бурят: жанрово-тематическое своеобразие: автореферат дис. кандидата филологических наук: 10.01.09. / Бурят. гос. ун-т. – Улан-Удэ, 2005. – 22 с.

G.S. Sagynadin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Children's folklore and artistic image

Abstract. Since the creation of mankind, he strove to know the environment from the point of view of self-awareness, to study the world around him, to analyze nature and its various phenomena. Thanks to many years of experience and observations, he not only knew all the animals around him, but also created many myths, legends, fantastic stories, poems and fairy tales about them. The essence of such folk works in the transformation of national values lies in the complexity of the images represented by the content of each genre. The system of artistic images,

underlying the origin and formation of children's folklore, is of high relevance, which requires deep knowledge and scientific analysis.

The image is the main tool that reveals the thematic nature of the work and conveys its ideological unity. Thus, the fox is one of the animals known in folklore for its unique nature, which has become the core of folk literature and has become an ideological, aesthetic and artistic image. Therefore, the main goal of this article is to show the ideological and aesthetic role of the fox image in the development and prosperity of children's folklore, including lullabies and youthful poetry. In the course of the study, the level of visualization of the fox's image was analyzed by analyzing various genres of children's folklore. The similarities and differences of the fox in nature and the artistic image in folklore have been studied in detail. Guided by the theoretical conclusions of folklorists, the didactic and aesthetic functions in the genre of children's songs and jokes, fables, riddles were discussed. Savvy, intelligence, grace, etc. foxes defined her role in folklore as an artistic image. It has become a powerful force influencing the thinking and consciousness of children, education and worldview, as well as a figurative tool for the development of the mind, consciousness and worldview of a child.

Keywords: children's folklore, nurturing songs, lullabies, the image of a fox, imagery.

Г.С. Сағынадин

*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

Детский фольклор и художественный образ

Аннотация. С момента создания человечества он стремился познать окружающую среду с точки зрения самосознания, изучать окружающий мир, анализировать природу и различные ее явления. Благодаря многолетнему опыту и наблюдениям он не только знал всех животных вокруг себя, но и создал множество мифов, легенд, фантастических историй, стихов и сказок о них. Суть таких народных произведений в трансформации национальных ценностей заключается в сложности образов, представленных содержанием каждого жанра. Система художественных образов, положенная в основу зарождения и формирования детского фольклора, имеет высокую актуальность, что требует глубоких знаний и научного анализа.

Бейне - главный инструмент, раскрывающий тематический характер произведения и передающий его идейное единство. Таким образом, лисица - одно из животных, известных в фольклоре своей уникальной природой, ставшее стержнем народной литературы и ставшим идейным, эстетическим и художественным образом. Поэтому основная цель данной статьи – показать идейно-эстетическую роль бейне лисицы в развитии и процветании детского фольклора, в том числе песен пестования (пестушек) и юношеской поэзии. В ходе исследования был проанализирован уровень наглядности образа лисы путем анализа различных жанров детского фольклора. Подробно изучены сходства и различия лисы в природе и художественного образа в фольклоре. Руководствуясь теоретическими выводами фольклористов, обсуждались дидактические и эстетические функции в жанре детских песен и прибауток, небылиц, загадок. Смекалка, ум, грация и т.п. лисы определили ее роль в фольклоре как художественный образ. Он стал мощной силой, влияющей на мышление и сознание детей, воспитание и мировоззрение, а также образным инструментом для развития ума, сознания и мировоззрения ребенка.

Ключевые слова: детский фольклор, песни пестования (пестушки), колыбельные песни, образ лисы, образность.

References

1. Nurgali R. Adebiet teoriyası [Literary theory] (Foliant, Almaty, 2003. 344 p.) [in Kazakh]
2. Islamzhanuly K. Rukhani uyz [Spiritual union] (Ana tili, Almaty, 1995. 146 p.) [in Kazakh]
3. Kazak balalar adebietinin khrestomatiyası [Chrestomathy of Kazakh children's literature] (Mektep, Almaty, 1980. 358 p.) [in Kazakh]
4. Gabdullin M. Kazak khalkynyn auyz adebieti [Oral literature of the Kazakh people] (Mektep, Almaty, 1974. 318 p.) [in Kazakh]
5. Divaev. A. Kazak khalyk shygarmashylygy [Kazak folk poetry] (Altyn kitap, Astana, 2007. 347 p.) [in Kazakh]
6. Radlov V. Altyn sandyk [Gold box] (Ana tili, Almaty, 1993. 256 p.) [in Kazakh]
7. Auezov M. Adebiet tarikhı [History of literature] (Ana tili, Almaty, 1991. 239 p.) [in Kazakh]
8. Balalar fol'klory. Besik zhyry. Otirik olender. Mazaktamalar. Zhanyltpashtar. Sanamaktar (kurastyrgan L. A. Seyitova) [Children's folklore. Lullaby. False poems. Jokes. Tongue-twister. Counts] (Compiled by L. A. Seyitova) (Keleshek-2030, Kokshetau, 2008. 232 p.) [in Kazakh]
9. Akhmetov Sh. Kazak balalar adebieti tarikhynyn ocherki [Essay on the history of Kazakh children's literature] (Mektep, Almaty, 1965. 304 p.) [in Kazakh]
10. Istoriya odnogo ekspozitsionnogo kompleksa. Lisa sovkhoznaya [History of one exhibit. State farm fox] 2007. Available at: <https://www.vokrugsveta.ru/vs/article/5964/> (Accessed: 4.06.2021) [in Russian]
11. Seyfullin S. Kazak adebieti (Kit.: S.Seyfullin. Shygarmalar) [Kazakh literature] (Book: S. Seifullin. Works) Vol. 6. (Gylym, Almaty, 1964. 495 p.) [in Kazakh]
12. Altyn abdyra. Kazak balalar auyz adebieti (kurastyrgan: O. Askar) [Gold rush. Kazakh children's oral literature] (Compiled by O. Askar) (Balasa, Almaty, 2007. 469 p.) [in Kazakh]
13. Smakov Zh. Zhangyryk [Echo] (Zhazushy, Almaty, 1976. 180 p.) [in Kazakh]
14. Kazak fol'kloristikasy (Zhalpy red. bas. M. Gabdullin) [Kazakh folklore science] (The general editor was headed by M. Gabdullin) (Gylym, Almaty, 1973. 299 p.) [in Kazakh]
15. Badmatsyrenova Ts. B. Detskiy fol'klor buryat: zhanrovo-tematicheskoe svoeobrazie: avtoreferat dis... kandidata filologicheskikh nauk [Children's folklore of the Buryats: genre and thematic originality: abstract of Candidate of Philological Sciences thesis]. 10.01.09. Buryat. State Un-ty. Ulan-Ude, 2005. P. 22.

Автор туралы мәлімет

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы – PhD, қазақ әдебиеті кафедрасының доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Sagynadin Gulnaz Sagynadinkyzy – PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Б.Т. Нұримаң

Анкара Хажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
(E-mail: bekarysnuriman@gmail.com)

Әлемдік фольклортанудағы «перфоманс» (performance) теориясы және оның түркі фольклорындағы көрінісі*

Аңдатпа. XX ғасыр басынан бері фольклорлық мәтінді талдауға қатысты әртүрлі көзқарас қалыптасып, зерттеудің де түрлі әдісі ұсынылды. Солардың бірі ретінде «Перфоманс» (Performance) теориясы 1970 жылдан бері әлемнің фольклортанушы ғалымдары арасында кеңінен талқылап келе жатыр. «Перфоманс» сөзі термин ретінде сахнада немесе көпшілік алдында орындалған фольклорлық туындыға қатысты қолданылады. Халық ауыз әдебиеті зерттеулерінде әуелде тың пікірлер айтылғанымен оларды кешенді түрде саралап, теория ретінде ғылыми ортаға ұсынған Америка ғалымы Дан Бен-Амос болатын. Ол фольклорлық мәтінге оны айтушының кәсіби шеберлігі, орындаған сәтіндегі шабыты және тыңдарманның қошеметі тікелей әсер ететінін дәлелдейді. Сондықтан, фольклорлық мәтінді айтушысымен және тыңдарманымен бірге, яғни айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында зерделеуді ұсынады. Бұл теория 1970 жылдан бері Америкада, Түркияда және Еуропа елдерінде ғылыми зерттеулермен қатар, білім беру бағдарламаларында қолданылып келеді. Мұндай мазмұндағы зерттеулер қазақ фольклортануында болғанымен әлемдік үдеріспен байланыстың тығыз еместігі байқалады. Қазақ фольклоры бүгінгі жаңа гуманитарлық білім аясында әлемдік тәжірибеге сай жаңаша саралауды қажет етеді. Сондықтан, мақалада «Перфоманс» теориясы талдана отырып, қазақ фольклорымен байланысы зерделенеді. Халық ауыз әдебиетінің түрі – айтыс пен жырышылық дәстүрден мысал келтіріліп, теорияның түркі фольклорындағы орны көрсетіледі.

Кілт сөздер: перфоманс, фольклорлық мәтін, айтушы, тыңдарман, айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-135-143

*Ғылыми мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР08053219 «Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерттеу» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Кіріспе

Филология ғылымы саласындағы зерттеулер мәтінмен, оның ішінде көркем шығарма мәтінімен тығыз байланысты. Бүгінге дейін пайда болған теориялар мен зерттеу әдістері сол мәтінді танудан туып отыр. Осы бағыттағы ізденістер барысында әлемдік ғылымда 1970 жылы «Перфоманс» (Performance) теориясы пайда болды. Бұл жазба әдебиетті емес, фольклорлық мәтінді зерттеудегі жаңа көзқарастың бірі. Онда халық ауыз әдебиеті мәтіні айтушысымен және тыңдарманымен бірге, яғни айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі кешенді түрде қарастырылады. Әуелде Америкада пайда болғанымен, бұл тақырып кейін Еуропа елдері мен Түркия ғалымдары тарапынан қызу талқыға түсті. Бүгінде «Перфоманс» теориясы аталған елдерде зерттеулермен қатар, білім беру бағдарламаларында кеңінен қолданылады. Осы тұста, қазақ ғылымында мұндай

мазмұндағы зерттеулер аталмыш көзқарас пайда болған 1970 жылға дейін де, одан кейін де жан-жақты жүргізілгенін айта кеткен жөн. Алайда, «Перфоманс» теориясы мен оны зерттеушілердің еңбегі назардан тыс қалып қойғаны да жасырын емес. Дәл сол сияқты қазақ ғалымдарының да еңбегі өзге елдегілерге жетпеді. Ал, қазақ фольклорымен байланысты «Перфоманс» теориясы аясындағы алғашқы зерттеулер Түркияда түрік тілінде жарық көрді. Сол себепті де оның қазақ тілді аудиторияға толық жетпегені және білім беру мазмұнына да еңбегені байқалады. Соңдықтан, бұл тақырып жаңа гуманитарлық білім аясында қазақ тілінде талқылауды қажет етеді. Оның үстіне, бүгінде әлемдік ғылымнан тыс қалу немесе онымен байланыссыз даму мүмкін емес екенін ескерсек, «Перфоманс» теориясы қазақ фольклортануы үшін маңызды болмақ.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада әлемдік фольклортану ғылымындағы «Перфоманс» теориясы мен соған қатысты жарияланған ғылыми материалдар негізге алынады. Зерттеу нысанының тағы бірі – тақырыпқа қатысты Түркия ғалымдарының ғылыми еңбегі. Сонымен қатар, Қазақстан зерттеушілерінің фольклорлық мәтінді талдаудағы және «Перфоманс» теориясы аясындағы зерттеу жұмыстары.

Бүгінге дейін қазақ фольклорын зерттеушілер фольклорлық мәтіндерді әр түрлі теория шеңберінде, әр түрлі әдіспен әр қырынан талдап келе жатыр. Бұл мақалада әлем фольклортануына белгілі «перфоманс» теориясының негізгі мәселелері қарастырылады. Ондағы айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі жеке-жеке талданып, оның қазақ фольклортануына қатысы зерделенеді.

Әдебиеттерге шолу

«Перфоманс» теориясы 1970 жылдан бері әлемдік ғалымдар тарапынан қызу талқыланып келеді. Теория ретінде ең алғаш Америка ғалымы Дан Бен-Амос (Dan Ben-Amos) еңбегінде көтеріледі [1, 74-87]. Дегенмен, ондағы мәселелер 1935 жылға дейін Милман Пэрри (Milman Parry) зерттеулерінде, 1960 жылы Алберт Лордтың (Albert V. Lord) «The Singer of Tales», 1964 жылы Алан Дундестің (Alan Dundes) «Text, Texture and Context» атты мақаласында да айтылады [2, 130]. Ғалым Даннан кейін бұл тақырыпты фольклортанушы Уилям Баском (William Bascom), Бауман Ричард (Bauman Richard), Дебора Капчан (Deborah A. Kapchan), Элизабет Файн (Elizabeth C. Fine) және т.б. ғалымдар тереңірек зерттей түсті. Нәтижесінде бүгінге дейін әр елдің фольклоры «Перфоманс» теориясы аясында жаңаша пайымдалуда. Бұлардың қатарында Түркияның Өжал Оғуз (Öcal Oğuz), Метин Екижи (Ekiçi, Metin), Өзкүл Чобаноғлу (Özkul Çobanoğlu), Мұстафа Арслан (Mustafa Arslan), Милай Көктүрік (Milay Köktürk), Рухи Ерсой (Ruhi Ersoy), Ердем Өздемір (Erdem Özdemir) сынды ғалымдарын атауға болады. Түрік фольклортану ғылымында 90-жылдары көтеріліп бастаған бұл тақырып әлі күнге өзектілігін жойған емес. Ғылыми зерттеулерден бөлек, сала мамандарын даярлау барысында арнайы пән ретінде де оқытылады.

«Перфоманс» теория Қазақстан зерттеушілерінен Ләззат Орақова, Жұлдызай Кішкенбаева және Бекарыс Нұриман еңбегінде кездеседі. Мысалы, зерттеуші Л.Орақова айтыскер ақын Қонысбай Әбілов пен Шынболат Ділдебаевтың сөз сайысын айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында қарастырады. Онда ақынның бірі айтқан сәтте екіншісін де, жалпы көпшілікпен бірге тыңдарман қатарына қосып, соған сай айтыс мәтіні зерделенеді [3, 269-280]. Ал, зерттеуші Ж.Кішкенбаева мен Б.Нұриманов еңбегі ковид-19 пандемиясы кезінде ұйымдастырылған онлайн айтыстарға арналады. Онда сөз қағысқан екі ақынның бір-

бірі мен және олардың көрерменмен жүзбе-жүз емес, экран арқылы байланысуы бағамдалып, соның нәтижесінде туған айтыс мәтіні сараланады [4, 98-110]. Бұл екі мақала да түрік тілінде жарық көргенін айта кеткен орынды.

Талқылау

«Performance» сөзі ағылшын тілінен қазақшаға «орындау, атқару» [5, 147] деп аударылады. Сонымен қатар, ол «сахнада сөйлеу» және «спектакль» деген мағынаны да білдіреді [5, 168]. Яғни, термин ретінде фольклортану ғылымы саласында өнерпаздың ел ішінде немесе сахнада бір туындыны орындауына қатысты қолданылады. Америка фольклоры энциклопедиясында «Перфоманс апроуч» (Performance Approach) «орында уәдісі» деп беріледі [6, 1165-1168]. Түрік фольклортануында бұл халықаралық терминге сай «Перформанс» (Performans) және түрікше «Ижра» (İcra) деп, екі нұсқада кездеседі.

«Перфоманс» – өлең, жыр, дастан, ертегі, аңыз, хикая, күй, қойылым және тағы басқа да фольклорлық мұраны кешенді түрде тану мәселесінен туған теорияның бірі. Оның тууына алғаш себеп болғандарды ғалым М.Екижи: «Бұл теориялық және әдіснамалық көзқарастарды көтергендер фольклор саласынан емес, ауыз әдебиеті мұраларын өз саласының зерттеу нысаны немесе дерегі ретінде көрген басқа білім адамдары» [2, 128] деп түсіндіреді. Өзкул Чобаноғлу олардың тіл білімі саласы мамандары екенін айтады [7, 292-293]. Яғни, фольклорлық мәтінді талдау барысында оның айтушысы мен тыңдаушысы назардан тыс қалып қояды да, ол мәтін бойынша пікір айтыла бастайды. Мұның соңы қате тұжырымдарға апарды. Ө.Чобаноғлу аталмыш теорияның тууына әсер еткен келесі бір себепті Б.Малиновскийдің пікірі деп есептейді және оның 1926 жылғы еңбегіндегі «күмәнсіз, мәтін өте маңызды бірақ, контекстсіз мәтін – өлі» [7, 292] деген сөзін келтіреді. Мұндағы, «контекст» – мәтін мен мәтіннің тууына себеп болған айтушы мен тыңдарманды тұтас қамтитын және шығарманың көтерген негізгі тақырыбы мен мазмұны. Демек, бұл жерде де мәтін мен айтушысы және оның тууына себеп болған орта мен жағдаятқа келіп тереледі. Сондықтан, теорияны алғаш ортаға салған ғалым Дан Бен-Амос: «Кәсіби бір өнерпаздың немесе бір туындыны алғаш тудырған өнерпаздың өзіне тән қабілеті, ол өнерпаздың туындыны орындау барысындағы шабыты және тыңдаушының оған көрсеткен қошеметі өнерпаз орындаған ертегі немесе жырдың мәтініне әсер етеді» [1, 75] дейді. Ол айтушы-тыңдарман-мәтін үштігін төмендегідей етіп береді:

1. Жеке тұлға (айтушы, орындаушы, ойыншы)
2. Әлеуметтік орта (тыңдарман, көрермен)
3. Мәтін (айтылған). [2, 130].

Мұндай пікірді ХХ ғасырдың алғашқы жартысында (1932-1936 жж.) ғалым М.Әуезов те айтқан болатын. «Манас» эпосы туралы зерттеуінде ол: «Жазушымен оқырманның бір-бірімен байланысы кітап арқылы ғана. Ал, жыршы мен тыңдаушы әрдайым бетпе-бет отырады. Олардың байланысы әлдеқайда жақын, бір-біріне тигізетін әсері де даусыз. Фольклорлық мәтінді оны тыңдайтын көпшіліксіз және әлеуметтік ортаның көзқарасын, әсерін, көңіл-күйін жеткізетін ақын-жыршысыз елестету мүмкін емес» [8, 85] дейді. Алайда, бұл пікір Америка мен Еуропа ғалымдарының назарына ілікпей, әлем фольклортанушыларының талқысынан шет қалып қойды. Бүгінде оларды салыстыра қарастыру маңызды. Сондықтан, айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі жан-жақты сараланып, қазақ фольклорымен байланысын зерделеу заман талабы болып отыр.

Нәтижелер

1. *Жеке тұлға.* Айтушы (орындаушы, ойыншы) – фольклорлық мәтінді өз ойынан шығарып, жаңадан тудырушы немесе бұрыннан бар мәтінді орындаушы өнерпаз. Сондықтан, ғалымдар зерттеу барысында айтушыға қатысты екі нәрсе ескерілуі керек дегенге тоқтайды. Бірі – өнерпаздың шығармашылық қабілеті, кәсіби деңгейі болса, екіншісі – орындау кезіндегі көңіл-күйі, шабыты.

Орындаушының кәсіби өнерпаз немесе жас талап екені яғни, кәсіби деңгейі маңызды. Өйткені, екеуінің дарыны, шығармашылық қуаты, шығарған фольклорлық өнімі бірдей бола бермейді. Мысалы, қазақтың ақындық өнерін зерттеген ғалым Е.Исмаилов оған қатысты былай дейді:

«Қазақ ақындарының ежелгі салтында жылдам, бөгетсіз, тыңнан өлең шығарып айта білмегенді күшті ақын деп танымаған» [9, 23]. Сондақтын, айтыс өлеңдерін талдағанда сөз қағысқан екі ақынның деңгейі басты назарға алынуға тиіс. Бұл шарт дастан жырлаған жыршы, аңыз-әңгіме, ертегі, хикая сынды туындыларды орындаған өнерпазға да қатысты. Фольклортанушы ғалым Ш.Ибраев еңбегінде 1832 жылы А.Левшиннің мұндай мәселені ескермей, қате қорытынды жасағанын айтады.

«Рас, қазақ арасында ойын-тойда өз жадынан екі-үш ауыз өлең шығарып айтпайтындары кемде-кем болған. Қазақтардың бұл өнерін зерттеуші жақсы түсінген. Бірақ фольклорлық текстердің үнемі өзгеру, қимыл-қозғалыс үстінде болатынын және оның ауызша шығарма үшін заңдылық екенін дұрыс аңғармаған. Оның үстіне көшпелі қоғамдағы жаппай тараған өнердің әлеуметтік мәнін дұрыс бағалай алмаған. Бұл бір. Екіншіден, халқымыз өлең шығарып айтқанның бәрін ақын, жырау деп санамаған ғой. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» демекші, ел арасында даңқы жайылып, ерен өнерімен көпшілікті тәнті қылғандары ғана осындай атақты иелене алады» [10, 42]. Мұнда, А.Левшиннің айтушының кәсіби деңгейін ескермегені байқалады. Ғалым Ш.Ибраевтың бұл еңбегінде «перфоманс» теориясы туралы айтылмаса да, фольклорлық мәтінді талдауда А.Левшин тарапынан кеткен қателіктер нақты көрсетіледі.

Айтушыға қатысты екінші талап бойынша, оның шығарманы орындап жатқан сәттегі көңіл күйі яғни, ерекше шабытпен немесе сүлесоқ орындағаны ескерілуі керек. Өйткені, айтушының шабытпен не шабытсыз орындауы фольклорлық мәтінге тікелей әсер етеді. Қазақтың ақындық өнеріндегі шабыттың маңызын талдаған ғалым Е.Исмаилов ақындардың көзбен көрген нәрседан ерекше әсер алатынын жеткізеді.

«Ақын өмірдегі құбылысты, тарихи уақиғаны өзінің ой-өрісі дәрежесінде таныды, ақынның сезінуі, сол сезгенін қабылдауы шапшаң, ол тез көріп, тез әсер ала біледі, алған әсерін ұғып есіне сақтауы да күшті, тұрақты. Ақын естігеннен гөрі, көз көргенін тез сезіп, жылдам жырлап кетеді. Міне, осыдан келіп ақындағы импровизаторлық дәстүр дамиды, қалыптасады. Әртүрлі тақырыпқа бөгелместен қолма-қол жыр айту жүйрік ақынның бір белгісі» [9, 22-23].

Бұл ақын туралы болғанымен фольклорлық мұраны жеткізуші әрбір өнерпазға да қатысты мәселе. Демек, мейлі кәсіби өнерпаз болсын, мейлі үйренуші жас талап болсын, оған шабыттың ететін әсері мол. Ал, өнерпаздың шабытын оятатын – көрермен. Сол шабыттың әсерінен бір өнерпаз бір дастанды әртүрлі ортада тіпті, бір ортаның өзінде түрліше орындап жатады.

2. *Әлеуметтік орта.* «Перфоманс» теориясы бойынша көрермен немесе тыңдарман – әлеуметтік орта болып есептеледі. Зерттеуші кез-келген фольклорлық мәтінді талдау кезінде оның қандай ортада орындалғанын басты назарда ұстауға тиіс. Аталған теорияны зерттеген Америка ғалымы Д.Капчан Мороккода өткен фестивальдегі «Халық театры» қойған қойылымнан мысал келтіреді. Онда өнерпаздардың халықтың қошеметінесай айтар сөзін суырып салғанын, нәтижесінде әлеуметтік ортаның мәтінге әсер ететінін айтады [11,

485].

Мұндай жағдай қазақ фольклорында әсіресе, ақындар айтысы, жыршылық сынды дәстүрлі өнерде жиі кездеседі. Өйткені, айтушы көрерменмен тікелей байланыс орната отырып, оларға қарата жыр арнайды. Тыңдаушы мен орындаушының арақатынасы туралы жазған жыршы әрі зерттеуші Б.Жүсіпов оны былай деп түсіндіреді:

«Жыршы жыр айту барысында белгілі бір текті адамдарды ұлықтайды. Оның бұл игі ниетіне риза болған тыңдарман жыршыға асыл бұйымдар мен мал атайды. Жыршыны көтермелеп «әй, пәлі!» деп ризалығын білдіріп отыратын көтермешілер топ ішінен сараланып шығады. Мұндай сәттерді жыршы да қалт жібермеуге тырысады» [12, 219].

Тыңдарманның өнерпазды сөзбен ғана емес, бағалы сыйлық беріп, қошеметтейтін кездері болады. Бұл әлеуметтік ортаның өнер иесін ерекше ықыласпен қабылдағанының көрінісі. Ғалым Б.Жүсіпов зерттеуінің жалғасында ондай сыйдың жырға арқау болғанын дәлелдеу үшін Сыр бойылық Дүр Оңғар Дырқайұлының мына жыры беріледі.

«... Жақсы жырау емеспін,
Өлеңін пұлдап ақы алған.
Жаман жырау емеспін,
Таусылып сөзі тақалған.
Келеке еткен жандарға,
Кем тимейт сөзім бақаннан.
«Ой, пәлі» деген сөздерің,
Кем емес ат пен шапаннан» [12, 219].

Демек, ерекше қошемет көрсетілген және сый-сияпат жасалған ортада кәсіби өнерпаздың шығармашылық қыры ашыла түседі. Керісінше, ондай қошемет болмаса немесе айтушы өзін еркін сезінбеген орта болса, шығарма өз деңгейінде орындалмай қалуы мүмкін. Қазақ ауыз әдебиетін зерттеген ғалым Е.Тұрсынов оны жасаушылардың байырғы өкілдері ретінде жыраулар мен жыршыларға тоқталады. Олардың қызметін талдай келе, батырлар жырын орындаудың көп халықтарда киелі мәнге ие екенін жазады [13, 170]. Демек, осы аталған жайттар фольклорлық мәтінге, оның көркемдік ерекшелігі, сюжеттік желісі және жалпы мазмұнына әсерін тигізбей қоймайды.

3. *Мәтін*. Фольклортану ғылымында, мәтін – фольклор өнімі. Сондықтан, ол өнімнің кімнен, қалай, қайда, қашан, қандай жағдайда шыққаны және оны жазып алған кісі туралы мәліметтің болуы маңызды. Фольклорлық мәтінге сүйеніп белгілі бір халықтың фольклорына баға берерде бұлардың барлығы ескерілуі керек.

Ақындар айтысы сынды өнер болса, онда өлеңнің табан асты суырып салып айтылатыны белгілі. Онда әлеуметтік орта мен сол сәттегі болып жатқан жағдаят көрініс тауып жатады. Бұл Түркия зерттеушісі Өздәмир Эрдәмнің түрік ашықтарының (ақындарының) айтысы мен суырып салма өнерін қарастырған еңбегінде де қамтылады [14, 1357-1366]. «Перфоманс» теориясын талқылаған сәтте әлем фольклортанушыларының назар аударғаны – дастан секілді көлемді эпикалық шығарманы мәтінінің өзгеріп не өзгермеуі. Бір сөзбен айтқанда, ғалымдар айтушының ұзақ туындыны толық жаттап, оны ұмытпай айтып шығуына немесе орындаушының қабілеті мен әлеуметтік ортаның әсеріне сай мәтіннің өзгеріске ұшырауына ерекше мән береді. Ғалым М.Екижи еңбегінде осы мәселеге көз жеткізу үшін 1930 жылы ғалым Милман Перри мен шәкірті Алберт Лордтың қазақ даласына келгісі келгені, алайда, саяси жағдайларға байланысты келе алмағаны айтылады. Дегенмен, олар Югославияға барып, Босна жыршыларынан көптеген дастанды жазып алады [2, 126-127]. Нәтижесінде эпос мәтінінің өзгеріп отыратынына көз жеткізеді. Оған туындының «нұсқасы» (варианты) деп баға берілді. Түрік фольклортанушы ғалымы Өжал Оғуз: «15 ғасырда Шығыс Анадолы мен Әзербайжан аумағында хатқа түскен «Қорқыт Ата кітабында» кездесетін «Қам

Бөрі ұлы Бамсы Бәйрек бойы» бүгінгі түркі әлемінде «Алпамыш», «Алып Манас», «Бозоғлан» және «Бей Бәйрек пен Аққабак қызы» деп таралуда. Бұлардың қайсысы түпнұсқа, қайсысы вариант» [15, 6] деп, мәселе көтере келе, олардың әрбірін әр аймақта орындалған нұсқа деген тұжырымға келеді. Кейде бір жыршының өзі бір эпосты әртүрлі орындаған жағдайлар кездеседі. Мысалы, ғалым Б.Жүсіпов зерттеуінде Жақсылық Елеусінов есімді жыршының «Бегей» атты жырды үш нұсқада орындағанын келтіреді. Оған қатысты: «біз қарастырып отырған «Бегей» нұсқаларының ерекшелігі сонда, олар бізге бір ғана жыршының – Жақсылық Елеусіновтің айтуында ғана жетіп отыр. Десе де Жақсылық жырлаған үш жырды, түптеп келгенде, бір жырдың үш нұсқасы (деуден) бұрын, бір жырдың бір жыршы айтқан үш түрі (версиясы) дегеніміз дұрыс сияқты. Өйткені, үшеуінің арасындағы сюжеттік-фабулалық үлкен айырмашылықтар осындай ой түюге жетелейді» [16, 168] деп қорытынды жасайды.

Бір жыршының бір жырды үш түрлі орындауы ғалым Дан Бен-Амос айтқан «перфоманс» теориясы аясында қарастыратын болсақ, айтушының жырды орындау сәтіндегі шабыты мен оны тамашалаған тыңдарманға байланысты. Бұған қатысты М.Аслан мен М.Көктүрік: «Фольклор өнімінің әрбір орындалған түрін «жаңадан пайда болған» деп емес, «мәдени тұрғыда жаңаша түрлену» деп қабылдау ақылға қонымды» [17, 19] деп пікір білдіреді. Яғни, нұсқа (вариант) немесе түрді жаңадан пайда болған туынды деп емес, бір туындының түрленуі деп біледі. Демек, нұсқаның көп болуының бір себебі – шығарманың халық арасында кең тарауы болса, екіншіден, орындаушының кәсіби шеберлігі мен шығарма орындалған әлеуметтік ортаның әсері. Осы айтылғандардың мәтінге тікелей әсер ететінін зерттеу барысында басты назарда ұстау маңызды.

Қорытынды

Мақалада әлемдік фольклортану ғылымы саласында 1970 жылдан бері қызу талқыланып келе жатқан «Перфоманс» теориясы қарастырылды. Ондағы фольклорлық мәтінді талдауда ескерілуі керек айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі ғалым Дан Бен-Амос еңбегінде кешенді түрде айтылғаны себепті теория соның атымен тығыз байланысты. Әйтпесе, ондағы негізгі мәселелер оған дейін 1926 жылы Б.Малиновский, 1935 жылға дейін Милман Пэрри, 1936 жылы М.Әуезов, 1960жылы Алберт Лорд, 1964 жылы Алан Дундес сынды ғалымдардың еңбегінде көтерілгені белгілі болды. Осы тұста, кеңес үкіметі мен әлем ғалымдарының арасында тығыз ғылыми қарым-қатынастың болмағаны байқалады. Нәтижесінде ортақ тақырыптар бір-бірімен байланыссыз талқыланды.

Зерттеу нәтижесіне қарағанда «перфоманс» теориясының мақсаты – фольклорлық мәтінді айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында жақ-жақты қарастыру. Үшеуінің бір-біріне әсерін ескеру, сол арқылы қорытынды жасау маңызды. Ғалымдар мұның бірі кем болған немесе ескерілмеген жағдайда фольклорлық мәтінге толық баға беру мүмкін емес деген тұжырымға келеді.

Мақалада «перфоманс» теориясы түркі фольклорындағы айтыс және жыршылық дәстүр мысалында ғана талданды. Алдағы уақытта оларды жеке-жеке және фольклордың басқа да түрлері бойынша қарастыру қажет екені даусыз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Dan Ben-Amos. Şartlar ve Çevre içinde folklorun bir tanımına doğru. Çev. Metin Ekici // Millî Folklor. Sayı33, Bahar1997. ss. 74-87.
2. Ekici Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. 8.Baskı. – Ankara:

Geleneysel Yayıncılık, 2018. – 242.

3. Urakova, Lazzat. Performans Teori'nin Aytılara Uygulanması ve Konusbay'ın Şınbolat'la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici ve Düzenleme // Bilig, 71, 2014. pp. 269-280.

4. Nurimanov Bekarys, Kishkenbayeva Zhuldyzay. Küresel salgın (covid-19) sürecinde Kazakistan'da âşık atışmaları ve salgınla ilgili şiirlerin incelenmesi // Millî Folklor. Cilt 17. Sayı 129, 2021. ss. 98-110.

5. Нұралиева Н. Қазақша-ағылшынша сөздік. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 230 б.

6. Fine Elizabeth C. Performance Approach / American Folklore An Encyclopedia /Edited by Jan Harold Brunvand. New York & London: Garland Publishing, 1996. – 1650.

7. Çobanoğlu Özkul. Halkbilimi Kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş. 11.Baskı. – Ankara: Akçağ, 2020. – 443.

8. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. –Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – Т.10: Мақалалар, зерттеулер, әңгімелер, очерктер, аудармалар. 1932-1936. – 456 б.

9. Исмаилов Е. Ақындар: (Жамбыл және халық ақындарының шығармашылығы туралы монография). – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1956. – 340 б.

10. Ибраев Ш. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы (қазақ батырлық жырлары негізінде). – Астана: «Сарыарқа» баспа үйі, 2012. – 336 б.

11. Karchan Deborah A. Performance // Journal of American Folklore. Vol. 108. No. 430, 1995. pp. 479-508.

12. Жүсіпов Б. Сүлейлер / Монография. – Алматы: Апа-б, 2010. – 232 б.

13. Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Қазақ ССР-нің «ҒЫЛЫМ» баспасы, 1976. – 195 б.

14. Özdemir Erdem. Performans teori, âşık fasılları ve doğaçlama // Rast Müzikoloji Dergisi, Cilt IV, Sayı 3, 2016. ss.1357-1366.

15. Oğuz M.Öcal. Türk dünyası folklorunda yeni yöntem arayışları // Millî Folklor, Sayı33, 1997. ss. 3-8.

16. Жүсіпов Б.М. Эпикалық жыршылық дәстүр: репродуктив-туындатпа, креатив-шығармашылық егіз қосарлану мәселесі: Монография. – Алматы, 2019. – 400 б.

17. Arslan Mustafa, Köktürk Milay. Halkbiliminde teori ve yöntemler ayışları //Millî Folklor. Sayı 41, 1999, ss. 14-28.

Б.Т. Nuriman

Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey

The Theory of "Performance" in world folklore studies and its view in Turkic Folklore

Abstract. Since the beginning of the XX century, there has been a different approach to the analysis of the folklore text and a different method of research has been proposed. As one of them, the theory of "Performance" has been widely discussed among folklore scientists of the world since 1970. "Performance" is a term used to refer to the performance of a folk work on stage or in public. New opinions were expressed for the first time in the studies of oral folk art, but it was the American scientist Dan Ben-Amos who proposed them as a theory in the scientific environment. He proves that the folklore text is directly influenced by the professionalism of its narrator, inspiration at the moment of performance and the applause of the audience. Therefore, it is proposed to study the folklore text together with the speaker and the listener, that is, within the

framework of the speaker-listener-text triad. This theory has been used since 1970 in America, Turkey and European countries, along with scientific research, in educational programs. Despite the fact that studies of such content are in Kazakh folklore, there is not a close connection with the world process. Kazakh folklore needs a new differentiation in the light of modern humanitarian knowledge in accordance with world experience. Therefore, the article analyzes the theory of "performance", studies the connection with Kazakh folklore. Using the example of oral folk art-the traditions of aitys and zhyrshylyk, the place of this theory in Turkic folklore is indicated.

Keywords: Performance, folklore text, speaker, listener, speaker-listener-text.

Б.Т.Нуриман

Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция

Теория «Перформанса» (Performance) в мировой фольклористике и ее взгляд в тюркском фольклоре

Аннотация. С начала XX века сложился разный подход к анализу фольклорного текста и был предложен разный метод исследования. Как один из них, теория «Перформанса» (Performance) широко обсуждается среди ученых-фольклористов мира с 1970 года. «Перформанс» – как термин используется для обозначения исполнения фольклорного произведения на сцене или на публике. В исследованиях устного народного творчества впервые были высказаны новые мнения, но именно американский ученый Дан Бен-Амос предложил их в качестве теории в научную среду. Он доказывает, что на фольклорный текст напрямую влияют профессионализм его рассказчика, вдохновение в момент исполнения и аплодисменты слушателей. Поэтому фольклорный текст предлагается изучать вместе с произносителем и слушателем, то есть в рамках триады говорящий-слушатель-текст. Данная теория используется с 1970 года в Америке, Турции и странах Европы, наряду с научными исследованиями, в образовательных программах. Несмотря на то, что исследования такого содержания находятся в казахской фольклористике, прослеживается нетесная связь с мировым процессом. Казахский фольклор нуждается в новой дифференциации в свете современного гуманитарного знания в соответствии с мировым опытом. Поэтому в статье анализируется теория «перформанса», изучается связь с казахским фольклором. На примере устного народного творчества – традиции айтыс и жыршылык, указывается место данной теории в тюркском фольклоре.

Ключевые слова: Перформанс, фольклорный текст, говорящий, слушающий, говорящий-слушающий-текст.

References

1. Dan Ben-Amos. Şartlar ve Çevre içinde folklorun bir tanımına doğru. Çev. Metin Ekici // Millî Folklor. Sayı 33, Bahar 1997. pp. 74-87.
2. Ekici Metin. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. 8.Baskı. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2018. P. 242.
3. Urakova, Lazzat. Performans Teori'nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay'ın Şınbolat'la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici ve Düzenleme // Bilig, 71, 2014. pp. 269-280.
4. Nurimanov Bekarys, Kishkenbayeva Zhuldyzay. Küresel salgın (covid-19) sürecinde Kazakistan'da âşık atışmaları ve salgınla ilgili şiirlerin incelenmesi // Millî Folklor. Cilt 17. Sayı 129, 2021. pp. 98-110.
5. Nuralieva N. Kazaksha-agilshinsha sozdik [Dictionary Kazakh-English]. Almaty: Daik-

Press, 2008.P. 230.

6. Fine Elizabeth C. Performance Approach / American Folklore An Encyclopedia /Edited by Jan Harold Brunvand. New York & London: GarlandPublishing, 1996. P. 1650.

7. Çobanoğlu Özkul. Halkbilimi Kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş. 11.Baskı. – Ankara: Akçağ, 2020. P. 443.

8. Awezov M. Shigarmalarinin elu tomdik tolik zhinagi [Complete collection of works in fifty volumes]. Vol.10. Almaty: Dawir, Zhibek zholy. P.456.

9. Ismailov E. Akyndar: (Zhambil zhane halik akyndarinin shigarmashiligi turali monografya) [Poets: (Monograph on the work of Zhambyl and folk poets)]. Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction, 1956. P. 340.

10. Ybraev Sh. Turki eposinin poetikasi men tipologyasi (Kazak batirlik zhirlari negizinde) [Poetics and typology of the Turkic epic (on the basis of Kazakh heroic epics)]. Astana, Saryarka, 2012. P. 236.

11. Kapchan Deborah A. Performance // Journal of American Folklore.Vol. 108. No. 430, 1995. pp. 479-508.

12. Zhusipov B. 2010). Suleyler. Monografya [Poets. Monograph]. Arna-b, Almaty, 2010. P. 232.

13. Tursunov E.D. Kazak auyz adebiyetin zhasaushilardin bayirgi okilderi [Ancient representatives of the Kazakh oral literature]. Almaty: Publishing house "Gilim" of the Kazakh SSR. 1976. P. 195.

14. Özdemir Erdem. Performans teori, âşik fasılları ve doğaçlama // Rast Müzikoloji Dergisi, Cilt IV, Sayı 3, 2016. pp.1357-1366.

15. Oğuz M.Öcal. Türk dünyası folklorunda yeni yöntem arayışları // Millî Folklor, Sayı 33, 1997. pp. 3-8.

16. Zhusipov B. Epikalik zhirshilik dastur: reproduktiv-tuindatpa, kreativ-shigarmashilik egiz kosarlanu maselesi: Monografya [Epic poetry tradition: The problem of reproductive-creative, creative-creative twins. Monograph]. Almaty. 2019. P. 400.

17. Arslan Mustafa, Köktürk Milay. Halk biliminde teori ve yöntem arayışları //Millî Folklor. Sayı 41, 1999, pp. 14-28.

Автор туралы мәлімет

Нұрман Бекарыс Тілегенұлы – PhD доктор, Түрік фольклоры ғылыми-зерттеу институты, Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия.

Nuriman Bekarys Tilegenuly – PhD, Researcher of Research Centre for Turkish Folklore, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey.

¹Zh. Beisenuly*, ²M. Arslan¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan²Pamukkale University, Denizli, Turkey

*Corresponding author: zhakypbeisenuly@gmail.com

KAZAKH-UZBEK LITERARY CONNECTIONS

Annotation. *Kazakhs are kindly disposed towards Uzbeks regarding them as brothers, and Uzbeks sympathize with words "If your friend is Kazakh, then you are not left in trouble". It is a sign of brotherhood between two nations. Proclamation of the year 2018 the year of Uzbekistan on the Kazakh land as a symbol of brotherhood and rendering honors to great Kazakh poet Abay's creative work in Uzbek country are made deliberately. These significant events in literary process also point to the dynamic development of cultural and literary intercommunication in the Turkic world. It is known that worldview features of the nation are reflected on its art of the word. For this reason, it is important to study Kazakh-Uzbek literature with common historical roots in the context of comparative literature studies. This article examines Kazakh and Uzbek literary relations originating from folklore, and literary relations between them are divided into chronological periods in accordance with principles of historical development. Accordingly the aim of the article is to identify historical bases of Kazakh-Uzbek literary relations and special aspects of their development.*

Key words: *Kazakh Literature, Uzbek Literature, common folklore, literary relations, literary translation, thematic integrity.*

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-144-154

Introduction

Before getting to the subject matter of Kazakh and Uzbek literary relations, we need to make sense of the concept of "Literary relations". The development of the art and literature of any nation directly depends on the place where it is located and on its neighboring civilizations. This interrelated problem is studied by a branch of literature, which is known as comparative literature. Comparative literature is a branch of literary studies dealing with the history of literature, literary relations, the literary process and its peculiarities, and the problems of fiction.

Comparative method that allows comparing segments of different concepts and revealing national identity and international versatility (Tassilova, 2018: 322). It also deals with in breadth and depth an origin and formation of literature as a form of art, the ways of its development, as well as its relations with literatures of other nations, the place of fiction in world literature, interchangeability in the world of literature, translation, etc., by comparing the past and the present. In other words, comparative literature studies are methodological art that compares literary texts with each other and is aimed at bringing them closer in space and in time, analyzing similarities, relationships, and interactions (Rousseau, 1994: 182). Comparative literature studies are branch of study aimed at providing a cross-light of the history of cultural interrelation aspects in literature. Jonathan Locke Hart (2017: 490) claims that nations and national literatures are not isolated from one another, and it is impossible for world literature to exist without the stories of different regions or nations to compare or to aggregate in a constantly changing world. That means even though national, comparative, and world literature are considered as separate branches of literature they depend a lot on each other. Each of them exists alongside each other, sometimes

overlapping and rivaling each other (Hart, 2017: 483). Generally speaking, comparative literature requires a minimum of two texts or authors from two different cultures to make a comparison, and world literature is based on national and comparative literature in order to study different literature from around the world, often this literature is in translation (Hart, 2017: 490). Interpretation, typology, literary relations, national values and interaction of foreign cultures are considered as objects of comparative literature studies. One of the most important terms in this area is “literary relations”, which means continuity, and integration of artistic traditions between literatures of different nations. Symbols of literary relations appear as a result of the writer’s commitment to established literary traditions, as well as the typological similarity between single-root literatures. This is a distinctive feature of spiritual change, artistic development and literary process in the world of literature. Literary relations are an important form of literary processes, which usually take special places in the history of world literature. Any literature develops, grows and strengthens through literary relations, according to Sh. Satbayeva (1974: 62).

Literary communication is the result of intercultural relations that have been going on since the ancient history of mankind, initiating the process of globalization (Sútjanov, 2008). Kazakh literature is also a national literature that has passed stages of relationship processes with the literature of other nations of the world and which has formed its own features. The first versions of Kazakh folklore are common to all Turkic people. M. Myrzakhmetuly has noted that all the historical events of the Kazakh people are common events for the Turkic people (Çağdaş Türk Edebiyatları, 2013: 3). Kazakh literature was closely connected with the culture and literature of neighboring native Turkic peoples. In particular, the relationship of Kazakh and Uzbek literature was closely connected with historical events. The Kazakh sultans Kerey and Zhanibek founded the Kazakh Khanate, taking their inheritance from the Uzbek khan Abulkairkhan who had watched over the great steppe for more than forty years (Qojaquly, 2006). If the Uzbek statehood begins with the Shaibani tribe, today’s independent Kazakh nation has entered the arena of history from the Kazakh Khanate.

History, culture, worldview, literature that is the whole essence of two fraternal nations that have common roots.

Material and Methods

Research methods. The article uses the basic principles and scientific methods developed in modern literary studies. Methods of historical-comparative, cultural-historical, social, textual analysis, narrative, generalization, typological, general scientific methods aimed at General-to-individual, individual-to-general, as well as methods of description and systematization were used.

The relevance of this topic is also evident in the fact that the regional literary contacts of Central Asia, which are of great importance for the history of national literature, are still episodic in nature. Achievements of domestic and world comparativism, principles of historical and literary analysis of social and artistic phenomena are considered in the works of such outstanding turkologists as V.V. Barthold, N.I. Konrad, A.N. Samoilovich, I.S. Braginsky, scientists A.N. Veselovsky, V. Alekseev, M.P. Alekseev, G.I. Lomidze, A.S. Bushmin, M.R., scientists who have made a great contribution to the development of the theory and methodology of Comparative Study of literature A.N. Veselovskij, V. Alekseev, M.P. Alekseev, G.I. Lomidze, A.S. Bushmin, M.R. Hrapcheko, I.G. Neupokoeva, Kazakh and Uzbek literary critics M.O. Auezov, S. Mirzaev, M. Shukirov, Z.A. Ahmetov, Z. Qabdolov, I.H. Gabdirov, M.B. Bazarbaev, Sh.Q. Satbaeva, R. Nurgali, O. Kumisbaev, B. Qosimov, R. Berdibai, N. Kelimbetov, N. Fozilov, Q. Qurambaev, Q. Seidanov, K. Nurmahanov, T. Sultanov, Sh. Turdiev. The study examines the comparative features of works

in Kazakh literature, written under the influence of Uzbek classical literature, mutual literary translation between Kazakh and Uzbek literature, and friendly relations between their poets and writers.

The article uses the basic principles and scientific methods developed in modern literary studies. Historical-comparative method, text analysis, narrative method, method of generalization, general scientific methods, as well as methods of description and systematization, were used.

The article identifies the historical origins of literary translation in Kazakh and Uzbek literature, historical, genealogical and geographical factors that formed the basis for their integration. The beginning, development, and modern stages of literary translation in Kazakh and Uzbek literature were clarified. The interaction of these languages is considered in the context of literary translation.

Literature review

The relations of Kazakh and Uzbek literature of different periods have been studied by scientists and researchers of the two countries in a generalized form. Among such studies, there are also those who considered this topic as a special object of research. However, in the course of the study, we found out that the number of fundamental research and scientific articles on the relationship between Kazakh and Uzbek literature is not too much. These include research articles by M. Auezov "On Literary Relations", S. Mukhanov "On Relative Literature", Sh. Satpayeva "Literary relations", M. Madanova "Topical issues of literary comparisons", B. Mamyrayev "Kazakh literary relations began in the twentieth century", K. Nurmakhanov "Enlightened Literature", K. Seidanov "Friend of the Uzbek Literature", "Poems of friendship", "Mukhtar Auezov and Uzbek Literature", "He was a poet of friendship". These works explore issues such as the relationship between Kazakh and Uzbek literature, friendship of nations, kindred relationship, and degree of development of bilateral relations, comparative literature studies, and interpreting. Historical and cultural aspects of the two nations have been investigated in the monographs of I. Neupokoeva "Relations and interaction of national literature" (1961), S. Shermuhamedov and S. Mirzaev "Literary relations are life demands" (1975), and N. Kelimbetov "Eastern classical poetry and Kazakh literature" (1998). Some notable researchers of Kazakh-Uzbek literary relations include K. Nurmakhanov, who wrote the section "Friendly wishes" of the book "Literature of the Golden Land"; and T. Sultanov and K. Seydanov who are authors of the work "The artistic image of friendship of the Uzbek and Kazakh people". The book "Uzbek-Kazakh literary relations" published in Tashkent (1979) and specially developed for this topic is also of great importance. In his scientific and historical article "Historical and genetic typology of the epos of the Turkic people" the famous Turkologist R. Berdybai (2017) explores the essence of the synthesis of the Turkic people in the epics in three systems: historical and typological comparisons, historical and cultural typology, and historical and genetic typology. In this book, which focuses on the problems of the literature of the kindred nations the scholar notes that poems "Yusif-Zilihka", "Tahir-Zukhra", "Saypul-Malik" and "Layla-Majnun", which were developed by the Eastern poets have made a great contribution to the development of Kazakh and Uzbek literature. It is well-known that various cultural events such as theoretical conferences, symposiums, and cultural events devoted to literary relations of the neighboring countries were held in Almaty and Tashkent.

In all of the above studies, the object of the study was not Kazakh-Uzbek literary ties, but historical and cultural ties between the two nations. The research on literary relations often covered issues of which literary works were translated. That is why we can say that topic we are considering in the context of relations of the Kazakh-Uzbek literature in the field of comparative

literary studies of the Turkic people is done for the first time.

Results and discussion

At different stages of the evolution of the historical development of the Kazakh and Uzbek Turks can be seen inextricably. Their close relations are connected not only by common historical events, traditions, but also by the unity of religion and borders. Kindred of two nations were also strengthened by the blood of their ancestors in the battle against common enemy. Although a century has passed, the brotherhood and friendship between two countries have not been scratched. There are many common points in the history of the formation and development of the Kazakh and Uzbek nationalities, some of which can be summarized as follows: first, these nations belong to one ethno genetic family; second, the process of interaction between economic and social, cultural and domestic traditions has been reflected at a high level in the early stages; third, they spoke one common language (Baipakov, 1968: 192). We also need to pay attention to the fact that many tribes can be met in Uzbek, Kazakh and other Turkic people. In other words, we see commonality of two ethnic groups (Ermatov, 1968). Alash intellectuals, who had been forced to go abroad, and their companions-in-arms Uzbek jadits were known as members of Turkestan.

Kazakh literature developed in close co-operation with neighboring Eastern culture, brotherly Turkic literature. It can be proved by the most ancient historical monuments such as Kultegin, Bilge Kagan, and Orkhon Monuments devoted to Tonykok common to Azerbaijan, Kyrgyz, Uzbek, Tatar and other Turkic people. The deep and many-sided relationship between Kazakh and Uzbek people originates from their folklore and oral literature. Beginning with the myths of the creation of the universe, myths of the ancient times, such as "Altyn Er tonga", "Tumar khansha", "Shyrak batyr", "Shu", epics left as heritage of Hun times "Attila", "Kok Bory", "Oguz kagan", "Ergenekon" and sagas "Korkyt Ata's book" coming from ancient Turki, "Kosh" are the treasures of the Kazakh-Uzbek folklore (Kelimbetov, 2005: 330).

Folklore is a product of many times, a few eras, and different societies; accordingly it is multi-staged, multi-layered and multifaceted and has many aspects. Traditions and rituals, religious concepts and myths that emerged in the ancient times, are folklore in one hand, because they are oral stories and practically rituals. From this point of view, on the other hand, they were, culture of the society of that era, because rituals and myths of the people of that time played a cultural role for that community. On the other hand, various rituals, traditions, religious beliefs and myths were spirituality of the first community man in the process of world acquaintance. They were ultimately outlook of those ancient epochs (Qasqabasov, 2009: 7). Most of the elements we call "origin of the Turkic world" which are the roots of the Turkic world today, constitute the subject of the study of the subject of folklore (Oğuz, 1996: 36). Despite the different classification of literary researchers in the Kazakh-Uzbek folklore, such qualities as folk tradition, semantic characteristic of its content, and methods of art construction are the same (Sarymsakov, 1986). An example of this is the use of folklore, beginning with cradle song when he was born and up to farewell song when he dies. For example, the poem "Badik", which is one of the most common forms of life-style, is found among the Turkic people in Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, and Karakalpak folklore (Sarymsakov, 1986: 164). "Badik" is the procedure used to treat the patient in our common folklore. All poems written in this procedure for treatment of the disease are called "Badik". As an example of the Kazakh and Uzbek folklore originated from the same channel, we compare some fragments of "Badik" poem:

Kosher bolsan kosh, badik
Taularfa kosh,
Tau arkasyn zhailagan

Bailarga kosh.
Onan oryn tappasan,
Kara basyn kamdagan
Khandarga kosh (Kazakh badik poem).
Kuch-kuch badik, kuch badik,
Busagada burilip turma badik.
Busagada burilb tursang, badik,
Egasining kungliga kelar khadik.
Kuch-kuch, badik, oilarga kuch,
Oi ostida otirgan boilarga kuch.
Tinik desang, soilarga kuch,
Zhuirik desang, toilarga kuch (Uzbek badik poem).

From abovementioned extracts we can observe the similarity of the content, structural and poetic features of Kazakh and Uzbek poems (Ocherki, 1977). According to the Uzbek folklore critic Bakhadyr Sarymsakov, the similarity of semantic meaning and artistic forms of Kazakh and Uzbek badik poems and even the whole textual similarity indicate that Turkic people lived in one socio-economic, political and cultural environment at different stages of history and similarity of their world outlook (Sarymsakov, 1986: 165). The most important issue for us is meeting of many traditions of Kazakh and Uzbek folklore. However, in general, Kazakh folklore is distinguished by aitys tradition, while eastern motifs dominate in Uzbek folklore. This difference in the two similar folklores can be related to nomadic life style of one nation and to the settled lifestyle traditions of the other. However, in the Uzbek folklore badik can be met as a type of aitys and the eastern motifs of the Kazakh folklore continued with the tradition of the nazira.

In addition to the common literary works, two kindred literatures developed in collaboration with fiction translation process. That is, the works of Kazakh and Uzbek folklore are translated into one another. For example, M. Nurmatov and Zh. Sarybaev translated "Uzbek proverbs and sayings"; "Uzbek legends" was translated by S.Tazhibayeva. A Kazakh researcher in Uzbekistan Kydyrali Sattarov translated patterns of Kazakh oral literature into the Uzbek language (Sattarov, 1972: 41-45). Also, K. Sattarov is also known for collecting and analyzing Kazakh literature patterns in Uzbekistan (Sattarov, 1972: 190).

The process of interaction of Kazakh literature with Uzbek literature continued with artistic translation. Literary translation is one of the most important forms of interaction between world literature and national literature, the translation of a literary work from one language to another, a branch of artistic creativity. In the Kazakh and Uzbek literature form the Middle Ages, there was a tradition of writing essays based on definite story line known since old times in the East. It should be noted that they cannot be called translation in the sense of definition given today. In the 30s of the last century process of mutual translation of works of Kazakh and Uzbek writers started. We see that collaboration in translation between two countries developed rapidly after the Second World War. This process was a result of literary decades as a sign of friendship between Kazakh and Uzbek writers, establishment of general and personal creative contacts, and translation of artistic works from one language to another. A bright example is translation of many poems of Gafur Gulam known as Uzbek encyclopedia poet by Kazakh poets T. Jarokov and T. Utebayev. Among the examples of Kazakh literature first translated into the Uzbek language we can see I. Zhansugurov's poem "Dala" translated by Uyghun in 1933, a collection of two-volume works of Zh. Zhabayev translated by M. Polat, Kh. Rasul and S. Khussan in 1938.

In the Uzbek Literature thematic field of the writer, playwright, A.Kakkar playing a great role with his epic oeuvre is very rich. His creative work began to be translated into the Kazakh language in the 1930s. For example, a collection of stories "Youth World" (translation of Daniel

Iskakov), a post-war comedy "Silk Susana" (translated by T. Sagambaev), "Diseased teeth" (translated by K. Mukhamedzhanov) were translated into the Kazakh language. His dramatic works were on parade of the Kazakh theater for a long time. Stories "Little Bird" (translation of A. Satybaldiyev) and "The Thief" (translation of A. Aspanov), "The voice from the grave" (translated by K. Seydikhanov) have also been translated into the Kazakh language.

In post-war years, in 1945, Uzbek readers were able to get acquainted with the works of Abai, the great Kazakh poet. Abai's poems and admonitions were translated by Uzbek poet Uyghun. The works of the great poet were published in 1961 by an Uzbek writer Gafur Gulam again in the Uzbek language (Qunonboyev, 1961).

Among Uzbek poets poems of Aibek are the most poetic works translated into the Kazakh language. The poet's historical work "Nauai" written during the Second World War was awarded with state award in 1946. Alikhan Suleimenov translated this work into the Kazakh language in 1949. This work, reflecting the life of Uzbek people in the XIV century through the life and creative work of the great poet of the Turkic people Nauai, is considered to be of great value for the people, awakening their love of country and pride to national spiritual heritage. In 1960, Kaltay Mukhamedzhanov translated the novel of Aibek "Sacred Blood", which is a fruit of social reality into the Kazakh language and contributed to the development of literary relations between the two nations. At the same time Zh. Nazhimedenov translated Aibek's poems "When the Great Day has come" and "Nauai" into the Kazakh language.

During the Soviet period Rashidov's creative work has its own place in the Uzbek literature. His novel "The Winners" (1951) describes postwar life; the novel "The Strong Storm" depicts heroism of those who embraced waterless alpine fields in the Altynsai mountain chains. In 1957, these compositions and his short stories "Kashmir's song" written later were translated by A. Satybaldiyev into the Kazakh language (Satybaldiyev, 2008: 406). Thanks to translations of A. Satybaldiyev works of A. Kahhar, S. Rashidov, N. Fazylov spoke the Kazakh language. A. Satybaldiyev also translated story "Heartbeat" by N. Fazylov which describes the first stage of collective farming. It described a friendly relationship between the Russian, Kazakh, Uzbek people and their joint struggle against the blunted. Rural life during the war, brotherhood relations of the Kazakh and Uzbek people, their continuous work, sincere affection and mutual understanding of the young people were also described in this long story. As A. Satybaldiyev notes language and traditions of the Uzbek people, his literary translations strengthen literary relationship between two folk literatures. Poems of one of the delicate representatives of Uzbek poetry poet Zulfiya were translated by G. Kairbekov and contributed to literary relations by means of art of translation.

It should also be noted that N. Fazylov himself was known for translating outstanding works of Kazakh writers into Uzbek language. For example, he translated novels of Kazakh writers G. Mustafin "Shyganak Bershev", "Millionaire" and "Karaganda" into the Uzbek language. His contribution in this field was mentioned by the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in 1994 awarded him with title of "Peace and spiritual harmony".

In 1950s when literary relations between two countries reflected in literary and cultural decades, novels "Abai" and "The Way of Abai" by a Kazakh writer M. Auyezov were presented to Uzbek readers in the translation of "Zumrad".

Due to close collaboration of Kazakh and Uzbek writers on various issues of literature in 1960-1980, the best examples of Kazakh literature were translated into the Uzbek language, and works of the Uzbek literature were translated into the Kazakh language. Literary works aimed at promoting friendship of nations have also emerged at this stage. During this period Uzbek and Kazakh literature were frequently accompanied by a special emphasis on the artistic translation and the strengthening of the relationship between the two literatures. Specifically, in order to improve the quality of translations, it was said that the most important works of the two nations

should be translated directly from language of origin.

In the 1980s, as a result of the collaboration between the Kazakh literary magazine "Zhalyn" and the newspaper "Young Guard" with introduction of A. Nurpeisov the works of Kazakh young writers was published in the Uzbek language by the title of "Qardoshlik Kushagi" ("Poem of friendship") (Qardoşlik Qūşığı, 1982: 287).

According to historical data, relocation of Uzbeks to Kazakhstan has several reasons such as historical, political and economic. Uzbeks have a special place in the interethnic relations of Turkic people in Kazakhstan. They live in the southern part of Kazakhstan, namely in cities and towns Shymkent, Turkestan, Sairam, Saryagash, Tolebi, Kazygurt, Kentau, Taraz and Merke. There are 11 branches of Uzbek ethnocultural center in these cities and districts. The regional Uzbek cultural center coordinates activities of these centers and provides them with methodological and practical assistance. Traditionally, since 1992, Uzbek Association "Dustlik" annually celebrates the Day of Languages, Traditions and Culture, organises contests "Opharin", "Lapar", and "Askya" laugh festival. At present, 10 publications in Turkestan are published in the Uzbek language. Two of them are public: a social and political journal in Turkestan "Zhanubiy Kozogiston", "Turkiston"; private newspapers "Sairam Sadosi" (Abdusattor Umarov), "Sairam Sadosi" and "Jamiat va ma'rifaat", "Adabiyot va San'at", "Zhanub zhorchilari", "Isfizhob", "Robita", "Ikonim-iymonim"; private magazines "Saodat Sari" for children, "Boichechak" and "Kamalak", "Bolajon" and "Bolalar olami". In addition, regional TV channels "Kazakhstan-Shymkent", "Otyrar", district TV channels "Sairam Akshamy" show news in the Uzbek language.

In 2003, when Uzbek regional drama theater was opened in the Sairam district, it was visited by the First President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev who took part in the presentation of it.

There is a large group of writers and poets who have been contributing to the development of the Uzbek language and literature in Kazakhstan. Such men of letter as Ernazar Rozmetov, Bakhadir Sabitov, Khavazmat Kochkarov, Zakirzhan Mominzhanov, Abdurakhim Pratov, Ibrakhim Khukkiev, Ikram Khashimzhanov, Muradjan Abubakirov are members of the Union of Writers and Journalists of Kazakhstan. Writers who serve for the sake of friendship and solidarity with the pen are closely cooperating with the Union of Writers and Journalists of Uzbekistan to organize meetings of poets and writers in Kazakhstan. For example, in the Sairam district while celebrating "Day of the Uzbek language and traditions" poets and writers, led by the chairman of the Republic fund "Nuroniylar Zhamgarmasy" Numan Kasimov visited and took part in it. The Uzbek Cultural Center also maintains close contact with the Kazakh Cultural Center in Uzbekistan. The Kazakh Drama Theater and Sairam Drama Theater in Gagarin town of Zhyzak Oblast share their professional experiences with each other.

It should be noted that 2018 has been declared the Year of Uzbekistan in Kazakhstan. Then, on March 13, 2018, Uzbekistan's President Shavkat Mirziyoyev issued a decree to promulgate creative heritage of the Kazakh poet Abai Kunanbaiuly and a special organizing committee to implement this decree has been set up. This decree clearly shows that the great poet and philosopher Abai Kunanbaiuly's name and rich creative heritage left a specific imprint not only in the history of the Kazakh people, but also in the history of the spiritual development of all Turkic people including Uzbek. From these political events, we see a new era of relationships between the two kindred literatures.

Conclusion

In conclusion, we would like to emphasize those basics of the dialogue between literatures and cultures, that is, common history, migration are the opportunities given by literary

translation and technology. These basics were fully reflected in the process of interaction between the Kazakh and Uzbek literature. In our opinion, the two nations have a rich heritage of common Turkic people with a common language, history, traditions and customs. In other words, if the historical basic of the interaction between the Kazakh and Uzbek literature is their brotherhood, then their destiny and development have created common themes in art of writing. Problems of studying of the Turkic people vocabulary, which has not been addressed enough in the field of comparative literary studies, require complex research. Studying issues of interrelationship resulting from literary relations is one of the most important tasks of research in this area.

References

1. Baipakov, K.M. 1986. Srednevekovaya Gorodskaya Kul'tura Yuzhnogo Kazahstana i Semirech'ya (VI - nachalo XIII v.) [Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye (VI - early XIII century)]. Alma-Ata: Gylym.
2. Berdybai, R. 2017. On tomdyq shygarmalar jinagy [Collected works in ten volumes]. 1-tom: Epos - el qazynasy [Volume 1: Epic- the treasure of the country]. Almaty: RPBK Daur. ISBNn978-601-217-581-3
3. Çağdaş türk edebiyatları [Contemporary Turkish literatures]. 2013. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını. ISBN 978-975-06-1413-2
4. Ermatov, L. 1968. Etnogenez i Formirovanie Predkov Uzbekskogo Naroda [Ethnogenesis and formation of the ancestors of the Uzbek people]. Toşkent: Uzbekistan.
5. Gould, R. 2012. World Literature as a Communal Apartment: Semyon Lipkin's Ethics of Translational Difference. In: Translation and Literature, vol. 21, n. 3, pp. 402-421. URL: <https://www.jstor.org/stable/4171439>.
6. Hart, J. L. 2017. Texts and Images in a National, Comparative, and World Context. In: Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée, vol. 44, n. 3, pp. 482-500. ISSN 1913-9659.
7. Kelimbetov, N. 2005. Ejelgi adebi jadigerlikter [Ancient literary relics]. Almaty: Alatau. ISBN 9965-9785-3-0
8. Klassikalyq zertteuler [Classical Studies]. 2012. Almaty: Adebiet Alemi. ISBN 978-601-7414-00-9
9. Musaoğlu, M. 2003. Türkçede Çeviri ve Aktarma [Translation and Transfer in Turkish]. Bilig, Sayı 24, 1-22. ISSN 13010549
10. Ocherki po istorii karakalpakskogo fol'klora [Essays on the history of Karakalpak folklore]. 1977. Toşkent: Uzbekskoi SSR.
11. Oguz, Ö. 1996. Manas Destanı ve Dede Korkut Kitabı'nda Kardeşler Arası İlişkiler [Relations between Brothers in the Epic of Manas and the Book of Dede Korkut]. In: Milli Folklor, vol. 4, n. 31, pp. 37-41. ISSN 1300-3984.
12. Qahhar, T. - DIRKS, W. 1996. Uzbek Literature. In: World Literature Today, vol. 70, no. 3, pp. 611-618. URL: <https://www.jstor.org/stable/40042097>
13. QARDOŞLIQ QŪŞİĞİ []. 1982. Toşkent: Eş gvardia.
14. Qasqabasov, S. 2009. Oiöris [Ойөpic]. Almaty: Jibek Joly. ISBN 978601-254-044-4
15. Qojaquly, Ö. 2006. Qazaq-Qoqan Qarym-Qatynastary (XVIII-XIX ğğ.) [Kazakh-Kokand relations (XVIII-XIX centuries)]. Qyzylorda: Tumar. ISBN 9965-726-61-2
16. Qunonboyev, A. 1961. Toşkent: Ўзбекистон давлат бадиий адабиет нашриети.
17. Rousseau, A.M. 1994. Karşılaştırmalı Edebiyat (çev. Mehmet Yazgan) [Comparative Literature (trans. Mehmet Yazgan)]. Ankara: MEB Yayınları.

18. Sarymsakov, B. 1986. Uzbek Merosim Folklori []. Тошкент: Fan.
19. Satbayeva, Sh. 1974. Adebil Bailanystar [Literary connections]. Almaty: Jazushy.
20. Satibaldiev, A. 2008. Kladez' Bogatstva Yazyka [A storehouse of language wealth]. Astana: Audarma. ISBN 9965-18-218-3
21. Sattarov, Q. 1972. Uzbekistonda Qozoq Fol'klori [Kazakh folklore in Uzbekistan]. In: Uchenye zapiski, c. 99, pp. 41-45. Тошкент: Ministerstvo prosveshchenie UzSSR, Tash.gos.ped.institut im.Nizami, Druzhba narodov-druzhba literature.
22. Sútjanov, S.N. 2008. Adebil Bailany Negizderi [Fundamentals of literary communication]. Pavlodar: Kereku. ISBN 9965-652-33-3
23. Tassilova A. 2018. Comparative analysis on digital diplomacy in Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan. - Astra Salvensis. Volume 6, Issue 11, 2018. – Pages 321-332. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0.05047159230&origin=resultslist&sort=plff&src=s&sid=237b9b80aba6bf31a2932b4308fcc018&sot=autdocs&sdt=autdocs&sl=18&s=AU-ID%2857192166409%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm>
24. Zanca, R. L. 1991. The New Face of Uzbek Literature Upstarts Re-Connect with a Fighting Heritage. In: Turkish Studies Association Bulletin, vol. 15, no. 1, pp. 115-132. URL: <https://www.jstor.org/stable/43385241>

¹Ж. Бейсенұлы, ¹М.Арслан

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

¹Памуккале университеті, Денизли, Түркия

Қазақ-өзбек әдеби байланысы

Аңдатпа. Қазақтар өзбектерді қашан да «өз ағам» деп құрмет тұтса, өзбектер «Жолдасың қазақ болса, жау алмайды» деп, ыстық ықыластыран білдірген. Бұл – екі туыс халық арасындағы бауырмалдықтың көрінісі. Қазақстан жерінде бауырластықтың символы ретінде 2018 жыл – Өзбекстанның жылы деп жариялануы, өзбек елінде болса қазақтың ұлы ақыны Абайдың шығармашылығының жоғары деңгейде дәріптелуі тегін емес-ті. Әдеби үдерістегі мұндай елеулі оқиғалар Түркі әлеміндегі мәдени-әдеби өзара ықпалдастықтың қарқынды дамып келе жатқанын да айшықтайды. Ұлттық дүниетанымда көрініс табатын барлық ұғымдардың іздері оның сөз өнерінде сайрап жататыны белгілі. Сондықтан да тарихи тамыры бір арнадан өрбіген қазақ-өзбек әдебиетін салыстырмалы әдебиеттану аспектісінде зерттеудің маңызы зор. Бұл мақалада қазақ және өзбек халықтарының фольклордан бастау алған әдеби байланыстарының өзара ықпалдастығы зерттеліп, олардың арасындағы әдеби байланыстар тарихи даму принциптеріне сәйкес хронологиялық кезеңдерге бөлінеді. Сол себепті мақаланың мақсаты – қазақ-өзбек әдеби байланысының тарихи негіздерін және олардың даму ерекшеліктерін анықтау.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, өзбек әдебиеті, ортақ фольклор, әдеби байланыс, көркем аударма, тақырыптық тұтастық.

¹Ж. Бейсенұлы, ¹М.Арслан

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²Университет Памуккале, Денизли, Турция

Казахско-узбекская литературная связь

Аннотация. Казахский народ всегда уважал узбеков как родных братьев, а горячая взаимная любовь узбеков выражалась в пословице «Если твой друг казах, то враг тебя не тронет». Это проявление братского взаимодействия между двумя родными народами. Недаром 2018 год объявлен в Казахстане годом Узбекистана как символа братства, а в Узбекистане дана высокая оценка великому творчеству Абая. Такие значимые события в литературном процессе свидетельствуют и о бурном развитии культурно-литературного взаимодействия в тюркском мире. Известно, что отголоски всех понятий, отраженных в национальном мировоззрении, лежат в его искусстве слова. Поэтому важное значение имеет изучение казахско-узбекской литературы в аспекте сравнительного литературоведения, исторические корни которого восходят к одному каналу. В данной статье исследуется взаимодействие литературных связей казахского и узбекского народов, исходящих из фольклора, а литературные связи между ними распределяются в хронологической периодизации в соответствии с принципами исторического развития. Поэтому цель статьи – выявить исторические основы казахско-узбекских литературных связей и особенности их развития.

Ключевые слова: казахская литература, узбекская литература, общий фольклор, литературная связь, художественный перевод, тематическая целостность.

Список литературы

1. Байпаков К.М. 1986. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI - начало XIII в.). Алма-ата: Ғылым.
2. Бердібай Р. 2017. Он томдық шығармалар жинағы. 1-том: Эпос – ел қазынасы. Алматы: РПБК Дәуір. ISBNn978-601-217-581-3
3. Çağdaş türk edebiyatları. 2013. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını. ISBN 978-975-06-1413-2
4. Ерматов Л. 1968. Этногенез и формирование предков узбекского народа. Ташкент: Узбекистан.
5. Gould R. 2012. World Literature as a Communal Apartment: Semyon Lipkin's Ethics of Translational Difference. In: Translation and Literature, vol. 21, n. 3, pp. 402-421. URL: <https://www.jstor.org/stable/4171439>.
6. Hart J.L. 2017. Texts and Images in a National, Comparative, and World Context. In: Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée, vol. 44, n. 3, pp. 482-500. ISSN 1913-9659.
7. Келімбетов Н. 2005. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. Алматы: Алатау. ISBN 9965-9785-3-0
8. Классикалық зерттеулер. 2012. Алматы: Әдебиет әлемі. ISBN 978-601-7414-00-9
9. Musaoğlu M. 2003. Türkçede Çeviri ve Aktarma. Bilig, Sayı 24, 1-22. ISSN 13010549
10. Очерки по истории каракалпакского фольклора. 1977. Ташкент: Узбекский ССР.
11. Oguz Ö. 1996. Manas Destanı ve Dede Korkut Kitabı'nda Kardeşler Arası İlişkiler. In: Milli Folklor, vol. 4, n. 31, pp. 37-41. ISSN 1300-3984.
12. Qahhar T. - DIRKS, W. 1996. Uzbek Literature. In: World Literature Today, vol. 70, no. 3, pp. 611-618. URL: <https://www.jstor.org/stable/40042097>
13. QARDOŞLIQ QŪŞIĞI. 1982. Тошкент: Еш gvardia.
14. Қасқабасов С. 2009. Ойөріс. Алматы: Жібек жолы. ISBN 978601-254-044-4

15. Қожақұлы Ұ. 2006. Қазақ-Қоқан қарым-қатынастары (XVIII-XIX ғғ.). Қызылорда: Тұмар. ISBN 9965-726-61-2
16. Qunonboyev A. 1961. Тошкент: Ўзбекистон давлат бадиий адабиет нашриети.
17. Rousseau A.M. 1994. Karşılaştırmalı Edebiyat (çev. Mehmet Yazgan). Ankara: MEB Yayınları.
18. Sarymsakov B. 1986. Uzbek Merosim Folklori. Тошкент: Fan.
19. Сатбаева Ш. 1974. Әдеби байланыстар. Алматы: Жазушы.
20. Сатыбалдиев А. 2008. Кладезь богатства языка. Астана: Аударма. ISBN 9965-18-218-3
21. Sattarov Q. 1972. Uzbekistonda Qozoq Fol'klori. In: Uchenye zapiski, s. 99, pp. 41-45. Тошкент: Ministerstvo prosveshchenie UzSSR, Tash.gos.ped.institut im.Nizami, Druzhba narodov-druzhba literature.
22. Сүтжанов С.Н. 2008. Әдеби байланыс негіздері. Павлодар: Кереку. ISBN 9965-652-33-3
23. Tassilova A. 2018. Comparative analysis on digital diplomacy in Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan. - Astra Salvensis. Volume 6, Issue 11, 2018. – Pages 321-332. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85047159230&origin=resultslist&sort=plff&src=s&sid=237b9b80aba6bf31a2932b4308fcc018&sot=autdocs&sdt=autdocs&sl=18&s=AU-ID%2857192166409%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm>
24. Zanca R.L. 1991. The New Face of Uzbek Literature Upstarts Re-Connect with a Fighting Heritage. In: Turkish Studies Association Bulletin, vol. 15, no. 1, pp. 115-132. URL: <https://www.jstor.org/stable/43385241>

Information about authors

Бейсенұлы Ж.- Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Арслан М.- Университет Памуккале, Денизли, Турция.

Beisenuly Zh.- L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: zhakypbeisenuly@gmail.com

Arslan M.- Pamukkale University, Denizli, Turkey.

Абай шығармалары – А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде*

Аңдатпа. Мақалада Абай шығармаларының ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамының рухани-мәдени өміріне әсері қарастырылады. Абай өлеңдерінің көрнекті ғалым, ағартушы, ақын, Алаш ұлт-азаттық қозғалысының рухани көсемі А. Байтұрсынұлының шығармашылығына тақырыптық-идеялық, көркемдік-эстетикалық әсері талданады. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» атты зерттеуінде Абай өлеңдерінің қолданылу сипаты талданып, оларды берудегі автор ұстанымы айқындалады. Ақынның өлеңдерінен алынған мысалдардың саны, көлемі, мазмұны, идеясы анықталады. Зерттеуде Абай туралы танымдық ақпаратты ұсыну себептері көрсетіліп, қара сөздердің мысалдар келтірілген. Абайдың тұлғасы мен ой-пікірінің Алаш ұлт-азаттық қозғалысының өзегіне айналуының себептері негізделген. Абайдың даналық қағидалары ХХ ғасыр басында қазақ халқының мәдени өмірінде айрықша сипатқа ие болғаны, ойшылдың терең философиялық, гуманистік, елді бірлікке шақырған әлеуметтік көзқарасы Алаш қозғалысының рухани негіздемесіне айналғаны тұжырымдалған.

Кілт сөздер: әдеби шығармашылық, абайтану, Алаш қозғалысы, ояну дәуірі, рухани кемелдену, «Әдебиет танытқыш» еңбегі.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-155-163

*Ғылыми мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР09260561 «Ахмет Байтұрсынұлы. 12 томдық толық шығармалар жинағы. Қазақ және орыс тілдерінде» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

Кіріспе

Ұлт-азаттық Алаш қозғалысы саяси-рухани күш ретінде тарих сахнасына шыққан ХХ ғасыр басында халықтың өміріне серпіліс әкеліп, оны қараңғылық ұйқысынан оятқан бірнеше айтулы жағдай орын алды. Ұлттық баспасөздің тууы, кітап шығару ісінің артуы, сауда капиталының көбеюі, жазба әдебиеттің дамуы, әдебиетте жаңа жанрлардың пайда болуы, театр өнерінің өмірге келе бастауы сынды маңызды оқиғалар халық өмірінде елеулі орын алды. Солардың қатарында Абай кітабының баспадан жарық көргені – қазақ қоғамында айтулы мәдени жаңалық болып саналды.

Көрнекті ағартушы, ақын, журналист, ғалым, Алаштың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы (1872-1937) әдебиеттану, тіл білімі, түркітану, педагогика, философия, әлеуметтану, мәдениеттану, журналистика салалары бойынша мол мұра қалдырды. Алаш арысының ғылыми-шығармашылық мұрасында Абайдың алар орны бөлек. Абайды қазақтың бас ақыны деп таныған А.Байтұрсынұлы ұлы ұстазының сөзін қашанда ғибрат тұтқан. Ұстаз бен шәкірт арасындағы шығармашылық байланысты А.Байтұрсынұлының өлеңдерінен, аудармаларынан анық көре аламыз.

А.Байтұрсынұлының «Маса» (1909) жинағына енген өлеңдерінің құрылымы «Қырық мысалмен» (1911) салыстырғанда біршама қалыптасқан. Аударма емес, төл туындылары болғандықтан, өлең құрылысы, ұйқасы жағынан әртүрлі. Оның негізгі себебін

А.Байтұрсынұлының Абай өлеңдерінен сусындап, мазмұндық, пішіндік жағынан үлгі болатын шығармалармен танысқанында деп есептейміз. Абайдың 1909 жылы жарық көрген тұңғыш жинағын оқығаннан кейін жазған өлеңдерінде А.Байтұрсынұлы өлең құрылысында пішіндік ізденіске барады. Осы орайда данышпан ақынның жақсы дәстүрінің жалғастығын А.Байтұрсынұлы шығармашылығында байқаймыз. Абайда кездесетін ұйқас түрлері, өлең өлшемі А.Байтұрсынұлының «Маса» жинағындағы туындыларда қайталанатын. Абайдың ақындық мектебінен А.Байтұрсынұлының үлгі алғанын, өлең өрнегіндегі жақсы дәстүрді жалғастырғанын академик З.Ахметов былай деп жазады: «Жаңа реалистік жазба әдебиеттің негізін салған, ұлттық сөз өнеріндегі жаңа дәстүрді бастаушы болған ақын тұлғасы осындай жан-жақты болуы да тегін емес дейміз. Сонда оған ілесе шыққан аса көрнекті ақындардың – Шәкерім, Сұлтанмахмұт, Мағжан, А.Байтұрсынов пен М.Дулатовтың қайсысы болсын алдындағы ізашар ақынның дәстүрлерін өз шығармашылық өнерінің өзгешелік сипатына сәйкес өзінше жалғастырғаны заңды құбылыс болып шығады» [1, 28].

Абай шығармаларының А.Байтұрсынұлы өлеңдеріне пішіндік жағынан әсер еткеніне бірер мысал.

*Түсіне қарап,
Ішінен түңілме.
Күшіне қарап,
Ісінен түңілме [2, 84].*

А.Байтұрсынұлының бұл өлең өлшемі «Қырық мысалда» кездеспейді. 5 буынды 2 бунақты тармақ. Шалыс ұйқас үлгісімен жазылған өлеңде екінші бунақ қайталанып отырады. Әр тармақтың бірінші бунақтары ұйқасады (*түсіне-күшіне, ішінен-ісінен*).

*Су түбінде жатқан зат
Жел толқытса шығады.
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады [2, 85].*

«Жадовскаядан» аударма өлеңі 7 буынды, 2 бунақты шалыс ұйқаспен жазылған. Бұл туындының ұйқас түрі де «Масада» кездеспейді. Ал ақынның «Жиған-терген» өлеңінде Абайдың «Сегіз аяғының» үлгісі көрініс табады:

*Қазағым, елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып!
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сыйқың?! [2, 101].*

Шығармада ұйқас түрі, буын өлшемі, тармақтардың рет саны ұлы ақынның өлеңін жалғағандай. Абай өлеңіндегі құрылым тұтас сақталған. 8 тармақты шумақта Абайдың «Алыстан сермеп» өлең формасы қайталанатын. 1, 2, 4, 5 тармақтар – 5 буыннан; 3, 6, 7, 8 тармақтар – 7 буыннан. Ұйқасына қарасақ, шумақтың 1, 2 және 4, 5 тармақтары өзара үйлеседі де, буын саны артық 3 пен 6 тармақтар бір-бірімен үндеседі. Шумақтағы ойды қорытындылайтын 7 мен 8 тармақтарда бөлек ұйқас берілген. Осы ұйқас түрі ақынның «Жауап хаттан» өлеңінде де кездеседі.

Өлеңнің құрылымын терең түсінген А.Байтұрсынұлы дәстүрлі шумақтағы тармақ санын, тармақтағы буын ретін, бунақтардың орналасу тәртібін, ұйқасатын бунақтағы буын мөлшерін жақсы білген. Тегінде, өлең сынды құрылысы жүйелі өнер туындысының тәртібін ақын бірден сезген. Айтпағымыз, А.Байтұрсынұлы – табиғатынан талантты ақын. Оны

«Маса» жинағындағы өлең жүйесінен анық көреміз. Ал өлеңнің теориясын алаш білімпазы кейін «Әдебиет танытқыш» ғылыми еңбегінде терең тұжырымдайды [3].

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазуда талдау, саралау, салыстыру, жинақтау, түсіндіру әдістері қолданылды.

Талқылау

«Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының тарихындағы тұңғыш теориялық еңбек. Кітап жарық көрген 1926 жылға дейін қазақ сөз өнері көркемдік-жанрлық жағынан айтарлықтай жетістікке жетті. Жазба әдебиеттің поэзия, проза, драма сынды үш жанрында да көркемдігі биік шығармалар жазылды.

Ғылыми тақырыпты талдауға, теориялық тұжырымды ойды пысықтауға еңбекте ауыз әдебиеті үлгілерінен шығармалар алынған. Сонымен қатар, жазба әдебиеттен көп мысал келтірілген. Ол туралы Д.Қамзабекұлы мақаласында толық көрсетеді [3]. Солардың ішінде ең көп мысал Абай өлеңдерінен ұсынылғанын айта аламыз. Бұл жағдай зерттеушінің ұлы ақын туындыларын жетік білетіндігін танытады. Екіншіден, ғалым үшін Абай шығармаларының көркемдік-эстетикалық қуаты, идеялық-мазмұндық әсері, тәрбиелік-дидактикалық қыры жоғары екендігін айғақтайды.

Еңбектің «Көрнек өнерінің атаулары» деген алғашқы тақырыбынан бастап, соңына дейін Абайдың өлеңдерінен үзінді берілген. Көрнек өнерінің бес тарауының ішінде сөз өнерінің асыл сөз, әдебиет екенін ұғындырып, төрт мысал ұсынған. Соның үшеуі Абайдан алынған: «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа» өлеңдері. Абайдың әйелді сымбаттайтын, күзді суреттейтін, ән мен күйді сипаттайтын өлеңдерін келтіріп, сөз өнерінің көрнек өнерлерінің ішіндегі құдыретін, ерекшелігін түсіндірген [2, 151-154].

«Сөз өнері» атты тақырыпта «Соңдықтан сөзден жасап сөз шығару деген жұмыс әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі бірдей жақсы бола бермейді» [2, 155 б.], – деп Абайдың «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы» атты шығармасының бір шумағын мысалға алған. Ұлы ақынның өлең сөзге берілген бағасын талдап, көркем туынды жазуға әркімнің талабы барын, әркім өзінше құрастыратынын, шебер ақындар ғана сөз қисынын табатынын жеткізген. Сөз өнерінің сипатын анықтағаннан кейін, ғалым көркем шығарма табиғатын ұғындырған. Бұл ойы «Шығарма сөз» тақырыбында қорытындыланған. Көркем шығарманың бәрінде «Айман-Шолпан», «Бақытсыз Жамал», «Қобыланды батыр», «Атымтай Жомарт» сынды тақырып бола бермейді, көбінесе өлеңді алғашқы тармағын ғана айтып белгілейміз деп талдаған. «Абайдың өлеңдерінде тақырып қойылмаған сөздер көп. Оларды атағанда алдыңғы сөздерін айтып, атаймыз: «Өзгеге көңілім тоярсың», «Келдік талай жерге енді» деген өлеңі дейміз» [2, 156], – деп мысал келтірген.

Зерттеуші өлең сөздің түрін түсіндіргенде – «Жасымда ғылым бар деп ескермедім»; тіл анықтығын жазғанда – «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?»; кейіптеуді талдағанда – «Қыс», Лермонтовтан аударған «Теректің сыйы»; мегзеуді ұғындырғанда – «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман»; әсерлеуді айтқанда – «Келдік талай жерге енді»; сөйлеу әуезділігін зерттегенде – «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы»; жалғасыңқы оралым тақырыбын ашқанда – «Жаз»; өлең шығаруды баяндағанда – «Сегіз ақ» сынды Абай туындыларын мысалға келтірген. Осылайша, еңбектің өне бойынан автор ойын дәйектеп жеткізуге, теориялық тақырыпты пысықтауға ұлы ақынның өлеңдері жиі талданған.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» теориялық еңбегінде Абайдың мына өлеңдері аталып, көбінен мысал келтірілген: «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан», «Көңіл құсы құйқылжыр шартарапқа», «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы», «Өзгеге көңілім тоярсың», «Келдік талай жерге енді», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Қыс», «Теректің сыйы», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Ем таба алмай», «Білімдіден шыққан сөз», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Жаз», «Сегіз аяқ», «Көлеңке басы ұзарып», «Интернатта оқып жүр», «Бойы бұлған», «Мәз болады болысың», «Адамның кейбір кездері».

Аталған өлеңдердің басым бөлігінен ғалым ойын дәйектеу үшін мысал алған. Бірінен бір, екі шумақтан болса, көбінен бес, алты, одан да көп шумақ үзінді ұсынған. Бұдан бөлек ғалым зерттеуінде Абайдың «Ескендір» поэмасын, қара сөздерін де атайды. Алайда олардан мысал келтірмеген.

А.Байтұрсынұлы кейде теориялық ойын тарқатып, тақырыпты жеткізу үшін Абайдың есімін қосып сөйлем құраған. Мысалы алмастыру троптың түріне ғалым мынадай сөйлем келтірген: «Абайдың сөзінен яки кітабынан көшіріп жаз деудің орнына «Абайдан көшіріп жаз» дейміз. Сөзінің орнына иесін айтамыз» [2, 177]. Мезгеу тақырыбын талдағанда былай деп жазған: «Абайдай ақын қазақтан туа бермейді ғой деудің орнына Абайлардай ақын қазақтан туа бермейді ғой дейміз. Мұнда Абайлар мезгеу болады» [2, 184].

Енді бірде Кәкітай Ысқақұлының «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» атты мақаласынан үзінді береді де, кейін сөйлемді тіл анықтығы тақырыбының мақсатына байланысты өзгертіп құрастырған: «Абай ұрыға қас еді, ұры ауылының маңына жоламаушы еді». Мұнда «ұры ауылының маңына» Абай «жоламаушы еді» деп те ұғуға болады, ұры Абай «ауылының маңына жоламаушы еді» деп те ұғуға болады» [2, 167].

Шұбалаңқы айтылған, «сөйлемдердің құралу, құрмаласу, сабақтасулары шатақ келтірілген», тыныс белгілері орнына дұрыс қойылмаған мысалға Кәкітай Ысқақұлының Абай туралы жазған мақаласынан мына үзінді алынған:

«1) Өз әкесі Құнанбай... уақытындағы елдің құр мұсылманмын дегеннен басқа діннің не екенін білмей қан жеп, неше түрлі ырымдарға табынып жүргеніне қатты тыю салып, анық шарифат қоспаған істі қылған ғайыры бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салып, халық ауыл басы молда ұстатып, қадары қал ғылымның жолын көрсетіп, үлгі салған еді».

2) Соңғы уақытта Абай өзі өлеңінің өнер екенін біліп жаза бастаған соң бұрынғы ақындар надандықпен өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай тіленшілік орнына айтқандықтан ақындықтың да, өлеңнің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін олардың ретінен басқа қылып, алмақ пайда үшін емес, халықты ұмтылтып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын білдіріп, өлең шығарған.

3) Сол себепті жазушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалып салақ болып, берірек ұлғайыңқыраған кезінде өкініш түсіп, жасында ғылым жолында болмай, қазақтың айқайымен жүргендіктен, кешірген өмірінің, жазған өлеңінің ретсіз болып яки ғибрат алмаққа жарамайтындығын, ақылға сыйымсыз жері болса, кейінгі замандағы сынаушы жастардан өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілікпен бойды ыза кернеп, өткен қатам болса аяп, аз сөге көріңдер деп жазғаны – «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?..» [2, 167].

Бұдан түйетініміз, ғалым еңбек жазғанда Абай шығармаларын ғана пайдаланбаған, ол сонымен қатар ұлы ақын бейнесін үнемі ойында ұстаған. Абаймен ойша тілдесіп отырған. Ақын туралы қосымша материалдарды да пайдаланған. «Әдебиет танытқыш» зерттеуін жазғанда Абайдың өлеңімен бірге, оның есімін де, ақын жайында қосымша деректерді де қаперде ұстап, оларға қайта-қайта оралып отырған.

Абай өлеңі мысал ретінде жиі ұсынылған «Әдебиет танытқыш» зерттеуінде ұлы ақынның қазақ әдебиетіндегі орнына берілген баға бар. «Жазу әдебиет» тақырыбында алаш ғалымы жазба әдебиетті «Діндар дәуір», «Ділмар дәуір» деп екі кезеңге бөліп қарастырады. Одан кейінгі кезеңде әдебиеттің жаңа дәуірін «Сындар дәуір» деп жүйелеген. Сындар дәуірінде әдебиетке сын айтылады, бұрынғы кезеңдерде міні көрсетілмеген деп сипаттайды. Бұрынғы ақындар сөзін мінсіз етіп шығара алмаған, сөзге сын айтатын, оның ішін тексеретін тыңдаушының да білімі ақындардікіндей болмаған деп ескереді. «Қазақ әдебиетінің сүйегін асылдандыру, тұлғасын түзеу» Еуропа әдебиетінен үлгі алған ақындарда шыға бастады деп қазақ сөз өнерінде Абайдың орнын былай бағалайды: «Қазақ әдебиетінің асылдандуына әсіресе әсері күшті болған Абай сөздері. Абаймен қатар басқалар да шыққанмен, олар асыл сөздің жаңа сипатын Абайдай айқын көзге түсерлік етіп көрсете алған жоқ. Сондықтан қазақ әдебиетінің сындар дәуірі Абай сөздерінен басталады» [2, 324].

Сөздің асыл болар сырын Абай түсінген, сөзді сынаған. Абай сөздің сырын ғана ашып қоймаған, ол өзі де асыл сөзді тудырған деп жаңа сападағы жазба әдебиеттің басы Абайдан басталу себебін айқындаған.

А.Байтұрсынұлы асыл сөздің сипаттарын білумен адам ақын болмайды деген тұжырымды ой айтады. Жиырмасыншы жылдарда көркем әдебиет туралы айтыстарда ең даулы болған тақырыптың бірі – адам оқумен, үйренумен ақын бола ала ма деген мәселе еді. Пролетариаттық таптық ұстанымдағы сыншылар кедейден ақынды оқытумен, үйретумен тәрбиелеуге болады деген пікір айтқанда, алаш ұстанымындағы қаламгерлер ақын болу үшін адамда табиғи талант, Құдайдың сыйы болу керек деген ой қорытты. А.Байтұрсынұлының «асыл сөздің сипаттарын білумен адам ақын болмайды» деген тұжырымы оқытумен, үйретумен ақынды тәрбиелеуге болады деген пролетариаттық ұстанымдағы тапшы сыншылардың ұғымын терістейді.

Ғалымның пікірінше, асыл сөздің сипатын білу ақынға да, тыңдаушыға да керек. Егер асыл сөздің сипатын білсе, ақын сөзін таза, мінсіз шығарады, тыңдаушы ақын сөзін бағалай алады деп, Абайдың ұлттық жазба әдебиеттің түрленуіне, мазмұндық жағынан өркендеуіне сіңірген еңбегін көрсетеді: «Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды, олай болғаны – Абай асыл сөздің айқындап нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса асыл сөз сипаттарын айтып та жұртты хабардар қылды. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушылардың жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтын надандықтары да айтылып, аз да болса мағлұмат берілген (Абайдың сол өлеңін оқу), сүйтіп, асыл сөздің сипаттарын білу жалғыз ақындарға емес, әр адамға керек» [2, 325]. Тыңдаушы жақсы сөзді сынап білсе, талғамын күшейтеді, өз кезегінде ол жағдай әдебиеттің дамуына ықпал етеді деген мазмұнда пікір білдіреді.

Алаш ғалымы «Әдебиет танытқыш» кітабында Абай мұрасынан мысалды көп келтіріп, ұлы ақынның ұлттық әдебиет тарихындағы орнын жоғары бағалауымен қатар, кейбір өлеңдерінің сыртқы пішініне, яғни өлең құрылысына сын айтады. Зерттеудің «Өлең ағындары» атты тақырыбында мысалды Абайдан, Мағжаннан, Нысанбай жыраудан, төл туындыларынан, Орақұлы Әлібектен, «Ер Тарғыннан», ескі жырдан келтіреді. Осы тақырыпта «Бас бунағы бірыңғай емес өлең» деп Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» туындысын талдайды. Абай өлеңінде бірінші бунақ; 4–3–4, екінші бунақ; 3–4–4, үшінші бунақ; 4–3–4, төртінші бунақ; 3–4–4 ретімен жазылған деп көрсетеді [2, 233]. Тармақтағы бунақтарды орындарымен ауыстырып, үш үлгі жазып, «Абайдың бұл өлеңін 1-ші ағыннан гөрі 2-ші ағынға түсіргенде сөздерінің ыңғайы жақсы келеді» [2, 233], – деп ой қорытады.

Нәтижелер

Абайдың кейбір өлеңдерінде бунақтардың жүйемен келмейтініне сынды А.Байтұрсынұлы ең алғаш «Қазақтың бас ақыны» мақаласында айтқан [4, 397-398 бб.; 408-409 бб.; 438-439 бб.]. Бұл талдаудан санаткердің ақындық талантын да, теориялық білімін де, сыншылдық қабілетін де байқаймыз: «Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген, сондықтан өлеңі қай тарапынан болса да толық. Жалғыз-ақ міні бар: ол мін – өлең бунақтары тексеріліп, орнына қойылмағандық. Оны оқығанда, я әнге салып айтқанда кемшілігі зор болады. Дауыстың ағынын бұзып, өлеңнің ажарын кетіреді. Мысалы, төселіп желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып жорғалап келе жатып, текіректен кеткен сияқты. Бұл кемшілікті түзетуге болады. Өлеңнің үш буынды бунақтары мен төрт буынды бунақтарын алмасып кеткен жерлерін алып, өз орындарына қойса түзеледі. Мұнан басқа Абай өлеңдерінде мін бар деп өз басым айта алмаймын» [4, 408].

Алаш ғалымы Абай өлеңдерінің мазмұнын, идеясын жоғары бағалап, құрылымына, сыртқы пішініне сын айтқан. Ол ерекшелік ақын туындылары кейін хатқа түскенде жіберілген болу керек деп ой түйеді. Келешекте өлең тармағындағы бунақтардың орнын жүйелеуге, тәртіпке келтіруге болады деп ескертеді. Осы орайда сыншының тіліне назар аударамыз. Көркем шығармаға талдау жасағанда құрғақ ғылыми стильді қолданбайды. Ойын көркем образ, сурет арқылы жеткізеді. Өлең тармағындағы бунақтарда буын ретінің бір жүйеде болмауын «төселіп желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып жорғалап келе жатып, текіректен кеткен сияқты» деп көркем теңеумен түсіндіреді. Зерттеудің оқырманы, өз күнін жылқы үстінде өткізетін қазақ баласы бұл мысалдан автор ойын көркем түсінеді. Қазақ тұрмысынан алынған мысал автордың айтар ойын тез ұғуға көмектеседі.

Алаш білімпаздары А. Байтұрсынұлы мен Т. Шонанұлының (1894-1938) құрастырған III-IV жылдарда оқытылатын «Оқу құралында» да Абайдың шығармаларынан мысал берілген. Кітапта «Жазғытұры», «Жаз», «Күз», «Қыс», «Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ» (Аттың сыны), «Теректің сыйы» (Лермонтовтан), «Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай» атты өлеңдері ұсынылған [5].

Қорытынды

А.Байтұрсынұлы өлең сөздің сыр-сипатын, құрылымын, жүйесін, жасалу жолын, ұйқасу тәртібін жақсы меңгерген. Алдымен жинақтарын жариялап, теориялық зерттеу еңбегін кейін жазған білімпаздың өлең жазуда биік талғамы байқалады. ХХ ғасыр басындағы қазақ ақындарының көбінде ұшырасатын өлең тармағындағы артық буын, құрылымдағы жүйесіздік, шумақтағы қосылып кеткен тармақтар А.Байтұрсынұлы туындыларынан сирек кездеседі. Ақын өлеңін мейлінше тәртіпшен, бастапқы қалыппен жүйелі жазуға ұмтылған. Көрікті ойын өлең арқылы көркем жеткізген суреткер туындыларының ағартушылық, саяси-әлеуметтік, дидактикалық, философиялық мазмұнына байланысты олардың өлшемін де түрлендіріп отырған. Бұл орайда ақын өлеңдерінде мазмұн мен пішін сабақтастығын байқаймыз [6, 428-429].

А.Байтұрсынұлының шығармашылығында Абайдың орны өз сөзімен айтқандай, «төрде емес, тақта» болды. ХХ ғасыр басында Абай сөзінен нәр алған кез келген сыншыл қазақ ақыны көркем шығармашылыққа көзқарасын өзгертіп, жазған өлеңіне жоғары талаппен қарады. Солардың қатарында А.Байтұрсынұлы да табылды деп айтамыз. Біле білсек, 1911 жылы «Маса» жинағынан кейін А.Байтұрсынұлы жеке өлең кітабын шығармады. Оған санаткердің журналистік, ғалымдық қызметі, ағартушылық еңбегі, қоғамдық-саяси

күресі өлең кітабын жариялаудан алшақтатты дей аламыз. Сонымен бірге, А.Байтұрсынұлына өлеңнен алыстап, жеке жинағын шығартқызбаған өзінің сыншылдығы, шығармаларына Абай биігінен талап қойғандығы да әсер етті деп есептеуге болады.

Абайдың дүниетанымы, әлеумет тұрмысын жақсартуға тілегі ұлт-азаттық Алаш қозғалысының қағидатына айналды [7]. Абайды қазақ жұртына алғаш танытқан алаш білімпаздары абайтану ілімінің негізін қалады. Алаш қалам қайраткерлері көркем туындыларында, мақалаларында, оқу құралдарында, ғылыми-зерттеу еңбектерінде, танымдық кітаптарында ұлы ақын туралы тәрбиелік-дидактикалық мәлімет ұсынды. Тағдырынан қызық деректер келтірді, өлеңін мысалға алды [8, 189-200]. Ағартушылық идеяны жоғары ұстанған алаш оқығандары осылайша, қазақ жұртын оятып, ел болу идеясын көпшілік санасына сіңірді. Абай арқылы жұрттың ұлт болып ұйысу пікірін тезге салып, оның саяси санасын арттырды. Абайды, сонымен бірге тарихта жасаған тұлғалардың тағдырын зерттегенде, алдымен туған халқының келешек күнін ойлады. Бұл ізденіс нәтижесінен қазақ халқы сабақ алсын, өзінің болашақ даму жолына пайда көрсін деп есептеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.
2. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I.: 384 б.
3. Қамзабекұлы Д. «Әдебиет танытқыш – әлемдік құндылық» // «Егемен Қазақстан» газеті. 16.01.2022 ж. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/301341-adebiet-tanytqysh—alemdik-qundylyq>
4. «Қазақ» газеті. 1913 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ф.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 480 бет.
5. Шонанұлы Телжан. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. / Құрастырып, түсініктерін жазған – филология ғылымдарының докторы О.Жұбаева. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 2017. Т.4: 256 б.
6. Ахмет Байтұрсынұлы. Энциклопедия / Бас. ред. Ж. Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. – 744 бет.
7. Абай және Алаш сабақтастығы: тарихи-философиялық, әдеби-лингвистикалық аспект. Ұжымдық монография. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы, 2020. – 407 б.
8. Кемеңгер Қ. Абай мұрасы – Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде // «Самұрық» республикалық әдеби-мәдени журналы. № 3 (12) 2020. – 254 б.

К.Р. Кемеңгер

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Произведения Абая – в труде А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш»

Аннотация. В статье рассматривается влияние произведений Абая на духовно-культурную жизнь казахского общества начала XX века. Проанализировано тематико-идейное, художественно-эстетическое влияние стихов Абая на творчество выдающегося ученого, просветителя, поэта, духовного лидера национально-освободительного движения Алаш А. Байтұрсынұлы. В исследовании ученого «Әдебиет танытқыш» проанализирован

характер заимствования стихов Абая и раскрыта позиция А. Байтұрсынұлы в их передаче. Определены количество, объем, содержание, идея примеров из стихотворений поэта. В исследовании показаны причины представления познавательной информации об Абая, приведены примеры слов назидания. Обоснованы причины, по которым личность и мысли Абая стали ядром национально-освободительного движения Алаш. В трудах национальной интеллигенции было сформулировано, что принципы мудрости Абая приобрели особый характер в культурной жизни казахского народа в начале XX века, что глубоко философское, гуманистическое, социальное отношение мыслителя к единству стало духовной основой движения Алаш.

Ключевые слова: литературное творчество, абаеведение, движение Алаш, период пробуждения, духовное совершенствование, труд «Адебиет танытқыш».

K.R. Kemengger

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abai's works are in the work of A.Baitursynuly «Adebiet tanytkysh»

Annotation. The article examines the influence of Abai's works on the spiritual and cultural life of Kazakh society at the beginning of the twentieth century. The thematic and ideological, artistic and aesthetic influence of Abai's poems on the work of the outstanding scientist, educator, poet, spiritual leader of the national liberation movement Alash A. Baitursynuly is analyzed. In the study of the scientist «Adebiet tanytkysh», the nature of borrowing Abai's poems is analyzed and the position of A. Baitursynuly in their transmission is revealed. The number, volume, content, and idea of examples from the poet's poems are determined. The study shows the reasons for the presentation of cognitive information about Abai, examples of words of edification are given. The reasons why Abai's personality and thoughts became the core of the Alash national liberation movement are substantiated. In the works of the national intelligentsia, it was formulated that the principles of wisdom of Abai acquired a special character in the cultural life of the Kazakh people at the beginning of the twentieth century, that the deeply philosophical, humanistic, social attitude of the thinker to unity became the spiritual basis of the Alash movement.

Keywords: literary creativity, Abai studies, the Alash movement, the period of awakening, spiritual heritage, the work «Adebiet tanytkysh».

References

1. Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly. Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. T/1: Olender men audarmalar. – Almaty, Zhazushy, 1995. – 336 b.
2. Baitursynuly Ahmet. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. – Almaty: «El shezhire», - 2013. T.I.: 384 b.
3. Kamzabekuly D. «Adebiet tanytkysh – alemdik kundylyk» // «Egemen Kazakhstan» gazetі. 16.01.2022 zh. [Elrkrondy resurs]. URL: <https://egemen.kz/article/301341-adebiet-tanytkysh—alemdik-qundylyq>
4. «Kazakh» gazetі. 1913 zhil / Qurast.: S.O. Smagulova, G.Q. Anes, T.A. Zamzaeva. – Almaty: «Aris» baspasi, 2009. – 480 bet.
5. Shonanuly Telzhan. Bes tomdyk shygarmalar zhinagy. 4-tom. /Kurastyryp, tusinikterin zhazgan – filologiya gylymdarynyn doktory O.Zhubayeva. – Almaty: Memlekettik tilde damytu instituty. – 2017. – 744 bet.

6. Ahmet Baitursynuly. Ensiklopediya / Bas. Red. Zh. Toibayev. – Almaty: Kazakh ensiklopediya, 2017. – 744 b.

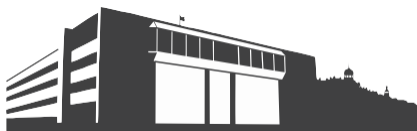
7. Abai zhane Alash sabaktastygy: tarihi-filosofiyalyk, adebi-lingvistikalyk aspect. Uzhyndyk monografiya. – Nur-Sultan: L.N. Gumiliev atyndagy Eurasia Ulttyk universitetinin tipografiyası, 2020. – 407 b.

8. Kemenger K. Abai murasy – Ahmet Baitursynuly enbekterinde // «Samuryk» respublikalyk adebi-madeni zhurnaly. № 3 (12) 2020. – 254 b.

Автор туралы мәлімет

Кемеңгер Қайырбек Ризабекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Kemengger Kairbek Rizabekuly – candidate of philological Sciences, head of the Department of Kazakh literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

IRSTI 16.31.41

Zh.M. Kalibayeva*, Zh.A. Zhaparova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

*Corresponding author: mkalibaeva@gmail.com

“False friends” of the translator as asymmetric dialexemes, causes of occurrence

Annotation. The article deals with the phenomenon of linguistic asymmetry, which implies an erroneous translation of the language units of the source language due to the phonetic similarity with the units of the translating language. The author addresses the problem of similarity and apparent identity in the analysis of several typologies developed by scientists. From the point of view of the content plan, the following features of interlanguage synonyms can be distinguished: coincidence in some meanings and discrepancy in others; generic meaning in one language, specific meaning in another; discrepancies related to the transmission of realities; differences in stylistic characteristics; differences in lexical compatibility. From the point of view of the plan of expression, the disparity in some synonyms and the equivalence of the volumes of concepts are noticeable in others. The last group is words that have different meanings but belong to the same semantic field. These functional interferences clearly show the following logical and semantic relationships: causal, based on size, common functioning, based on the manufacturing process, etc.

Keywords: translation discrepancies; linguistic asymmetry; similarity; apparent identity; typology.

DOI: 10.32523/2616-678X-2022-138-1-164-172

Introduction

One of the most ancient types of human activity is translation, which appeared after the need for communication between people arose. As in ancient times, so in modern society, the research of linguistic aspects of translation occupies an important place in linguistics. And one of the interesting phenomena, in our opinion, is the phenomenon of language asymmetry, or “false friends of the translator”. It is known that it involves an erroneous translation of the language units of the source language due to the phonetic similarity with the units of the translating language. In addition, inappropriate translation can result from graphical, grammatical, or semantic identification, which leads to the creation of false equivalents. The greatest number of discrepancies occurs when translating international vocabulary found in media texts. This topic is of interest for both translators and those who study a foreign language. False friends of translator or interlanguage homonyms (interlanguage paronyms) - a pair of words in two languages, similar in spelling and / or pronunciation, often have a common origin, but differ in meaning. According to K.G. Gottlieb, “false friends of the translator” are words of two (possibly several) languages, which, due to the similarity of their form and content, can cause false associations and lead to erroneous

perception of information in a foreign language, and when translated - to distortions of content, errors in lexical compatibility, inaccuracies in the transfer of stylistic coloring, as well as in word usage.

Such scientists as V. V. Akulenko, R. A. Budagov, K. G. M. Gottlieb, N. K. Garbovsky, and I. N. Kuznetsova made a great contribution to the development of the classification of phenomena of interlanguage asymmetry. Turning to the typologies created by these scientists and try to contribute to the development of a unified classification.

Methodology of the research

The purpose of this work involves the following methods of linguistic research:

- the heuristic method is associated with the collection and documentation of language material.
- the descriptive method is necessary for the representation of linguistic facts.
- an explanatory description is used to represent typological patterns.
- the comparative method is necessary to identify common and specific features of similar linguistic phenomena.

Discussion

At first glance, it may seem, as V. V. Akulenko rightly notes, that the “false friends of the translator” are able to mislead only those people who start to learn the language and are poorly versed in it. In fact, as the researchers of this lexical category note, the situation is the opposite: the bulk of “false friends” (with the exception of the few, most obvious cases, mainly related to homonym) turns out to be dangerous for people who confidently and practically use the language, although they do not reach the degree of adequate unmixed bilingualism and therefore allow false identification of individual elements of the systems of foreign and native languages.

It is impossible to disagree with the Akulenko’s opinion that this is how numerous semantic calques and cases of violations of lexical compatibility or stylistic coordination occur not only in the processes of using foreign speech, but also in translations into the native language and even in the original word usage in the native language [1, pp. 371-372].

V. V. Akulenko concludes that the differences in pairs of “false friends of the translator” may be outlined in the following: there are significant differences in the conceptual content due to the uniqueness of the classifications of phenomena, properties and relations of the objective world that are characteristic of the semantics of each language. For example, *intelligence* – ум; *смьшленость*; *сведения*; *разведка*; *мыслящее существо* [2, p. 880]. In Russian *интеллигенция* – people of intellectual work, with education and special knowledge in various fields of science, technology, and culture; the social layer of people engaged in such work [3, p.944].

In addition, V. V. Akulenko emphasizes, there is a need to consider possible discrepancies in the stylistic characteristics of the associated words. For example, *manuscript* – *рукопись*, in Russian *манускрипт* (artistic) – *рукопись*, mostly about an ancient one.

The discrepancies in the lexical compatibility of the corresponding Russian and English words, V. V. Akulenko recalls, create significant difficulties in language learning and translation. For example, *situation* in the meaning of position, state is combined with *life-and-death*, indicating a critical situation. In Russian, there is a stable expression of the *question* (*вопрос*) (not the situation) *of life and death*.

Let us turn to the typology given by R. A. Budagov in his work “On new editions of dictionaries of the type “False friends of the translator”” [4, pp.65-68]. The author identifies several

types of relationships: 1) in one language, a word has a more general meaning than in another; 2) generic meaning in one language, specific meaning in another; 3) unambiguity in one language, polysemy in another; 4) interlanguage stylistic non – equivalence of words and phrases; 5) living, non – archaic meaning in one language, archaic meaning in another; 6) lexical free combination in one language – lexically non – free meaning in another language.

Illustrating some points of this classification. For example, the English *hymn* is a church hymn; in Russian, the *hymn* has a more general meaning – a solemn song adopted as a symbol of state or social unity. The same is true in *favorite* – *любимец; фаворит*. In Russian, *фаворит* is a high-ranking person who receives benefits and benefits from his patronage. Compare in Russian *lyceum* - 1) in pre-revolutionary Russia - privileged educational institution for men; 2) secondary educational institution in some countries. In English *lyceum* – 1) lyceum; 2) in American oral lecture hall, reading room; organization of lectures and concerts. In the latter, an obsolete value is observed.

K. G. M. Gottlieb, depending on the nature of the discrepancies in the dictionary, distinguishes four types of “false friends of the translator” [5, p. 160]. The first type includes words and semantic variants that denote various objects and phenomena in two languages. The second type is formed by words and semantic variants that denote similar objects and concepts but differ in shades. The third type includes words with the same meaning, but with different stylistic coloring or with limited use, indicated by the corresponding label. The fourth type covers words which have the same meaning in both languages, but they can only serve as equivalents in translation in some phrases or complex words.

For example, one language has a figurative meaning, while another does not. The match occurs along the line of the direct value:

In English *abortive* – *неудавшийся; биологически недоразвитый*; in Russian *абортивный* – *недоразвившийся*.

In English *abrasive* – *абразивный; шлифующий; резкий, грубый*; in Russian *абразивный* – *применяемый для шлифовки, полировки, заточки*.

In English *imperial* – *имперский*; in Russian *имперский* – *относящийся к империи; figurative meaning - «свойственный крупной державе, проникнутый духом превосходства над другими народами и государствами»; Имперские замашки; амбиции*.

Following the authors who suggested the relations of similarity or apparent identity (similarity and near identity) of the material of both languages in sound or function as a source of translation discrepancies, N. K. Garbovsky puts forward the idea of the presence of linguistic universals: the universality of vision and categorical reflection of the world. He argues that such universals give rise to the phenomenon of interlanguage asymmetry, which can be considered within the framework of translation interference.

The author tries to answer the question: to what extent is the problem of “false friends of the translator” relevant in the theory of translation? In fact, the problem exists, and the problem is quite complex. The more subtle the nuances of differences in the meanings of colliding words, the more complex the problem becomes. Moreover, dictionaries do not always help to distinguish these nuances, especially when it comes to polysemantic words. And, finally, the similarity of the form psychologically “presses” on the translator, blunts his vigilance, in a word, does not stimulate his appeal to the dictionary.

N. K. Garbovsky suggests the following classification. Out-of-position characterizes such relations between concepts when their volumes completely exclude each other: the volumes of out-of-position concepts do not contain any common object. As for the asymmetric dialects, at first glance, they cannot contain equivolumed concepts, because of their asymmetry. However, partially asymmetric dialects can sometimes still contain concepts of the same volume. These are primarily

dialectal synonyms. Concepts that are enclosed in asymmetric dialects are in the relationship of intersection, if their scope includes both common objects for both concepts, and different ones. Subordination characterizes such logical relations when the volume of one concept is completely absorbed by the volume of another. In the vocabulary, this is evident when comparing words that contain generic concepts (hyperonyms) with words that denote specific concepts or proper names (hyponyms) [6, p. 544].

Illustrating what has been said by the difference in the scope of concepts. Compare partially asymmetric dialects: English *intrigue* - 1) intrigue, secret intrigue; 2) oral. intrigue (love affair); in Russian *intrigue* – 1) *скрытные действия, обычно неблагоприятные, для достижения чего – нибудь, пропуски*; 2) *a method of constructing a complex plot in a novel, drama (artistic)*; 3) *a love affair (archaic)*.

I. N. Kuznetsova, researching the process of lexical interference, points out diaphoronyms (inappropriate mixing of similar words in the conditions of language contacts, leading to the appearance of "false friends of the translator") and offers her own semantic typology [7, p. 8]. Lexical units that come into interference are divided into three semantic classes: synonymous, contact, and distant. Synonymous diaphoronyms do not match in all dictionary meanings. Contact interferents do not have a common dictionary meaning but are united by a functional similarity (metaphorical or metonymic), characterized by belonging to the same semantic field. Distant interference words do not have similar dictionary meanings, while they may or may not have functional similarity, in the latter case, their confusion is purely formal, motivated by sound similarity.

Considering all the above, it is possible to make a consolidated classification of interlanguage dialects. The illustrative material is taken from the British media and dictionary entries.

Formal interferents. The incorrect translation of such tokens is explained by phonetic similarity. *Iraq's top cleric, Grand Ayatollah Ali al-Sistani, has called on his compatriots to unite to confront the «big danger» posed by Islamic State militants, and said politicians who cling to their posts are making a «grave mistake», piling pressure on Prime Minister Nuri al -Maliki to drop his bid for a third term* [8]. The word "compatriot" translated as "соотечественник", but not "патриот".

In this case, the focus is on the words formed with the help of word composition. For example, when translating the words *jellyfish (медуза)*, *ladybird BE, ladybug AE (божья коровка)*, the meaning is mixed if an equivalent translation is applied to each part of the word. In interferents as *landlord / landlady (арендодатель, хозяин (-йка) сдаваемой в аренду квартиры, домовладелец)*, *station-wagon AE (автомобиль-универсал)* interference occurs due to literal translation and onomatopoeia. Therefore, onomatopoeia is not the only reason for inappropriate translation.

Results

1. Interlanguage paronyms. Word pairs such as *leaning* and *learning*, which differ in both form and meaning, are often identified by students. *However, his critics accuse him of having an abrasive style and Islamist-leaning*s [9].

2. Cross-language synonyms. 1) Differences in the conceptual content from the point of view of the content plan: a) coincidence in some meanings and discrepancy in others. *Out-rage as jobless offered taxpayer-funded tattoo art classes to get them off the dole* [10]. Compare *dole* – "unemployment benefit; share, fate". In Russian "share" – "part of something; fate"; b) generic meaning in one language, specific meaning in another. *But their 90-minute set at a sold-out Islington Assembly Hall put meat on the bones of this modest recorded material: the quaintly optimistic Get Low morphed into a defiant folk anthem, profundity was borne out of Man On Wire's saccharine Sixties pop and*

beefy percussion from drummer Rob Steadman reinvigorated *On the Rocks*, which was precluded by field recordings of Antarctica's humpback whales [Ibid]. English "assembly" means "законодательное собрание, законодательный орган; собрание, сбор; ассамблея; монтаж, сборка". In Russian, "assembly" has only a specific meaning and it means "a general meeting of some international public organization; a ball in the time of Peter the Great"; c) discrepancies related to the transmission of realities. *The bill for the «design your own tattoo» sessions will be paid from the budget of an anti-poverty program launched by the Labor-run Welsh Government* [Ibid]. "Session" is used in the sense of "session" when it refers to a parliamentary or judicial session. This offer refers to training sessions, courses; d) differences in stylistic characteristics, including differences in the evaluative, emotional, and expressive colors of the time; e) local restrictions on the use of words. *The UK has edged up the global rankings in a major annual survey by the World Economic Forum (WEF)* [9]. The English "forum" meaning "forum, meeting" is stylistically neutral. Russian "forum" in the meaning of "mass meeting, congress" has the mark "high"; f) differences in lexical compatibility. *The leading economies in the index all possess a track record in developing, accessing, and utilizing available talent, as well as in making investments that boost innovation* [Ibid]. "Utilise" the sense of "use, dispose" can be lexically combined with the word *talent*. In Russian, for example, you can *dispose of industrial waste*, but not *talent*.

3. Discrepancies in the conceptual content from the point of view of the plan of expression: a) the unequal scope of concepts. *The role will be his main job, but his roster will take into account the duties and responsibilities he will continue to undertake on behalf of the Queen* [11]. Let's compare words *role* and *роль*. *Role* – participation; role (in a film, play); official functions. *Роль* – 1) the artistic image created by the playwright in the play, the script and embodied in the stage play by the actor; 2) someone's quality, usually impermanent, manifesting itself externally; 3) the set of the replicas of one actor in a play, film; 4) the kind, character, and degree of someone's participation in something; b) the equivalence of the volumes of concepts. *His critics say the move will make him increasingly authoritarian* [9]. *Authoritarian* is used in the sense of "авторитарный". Russian *authoritarian* (artistic) - based on the unquestioning submission to power, dictatorship. The volumes of the concepts are the same, the differences are obvious in the stylistic coloring.

4. Functional interferences. *The UK wins plaudits for adopting technology to enhance productivity, and for its general business environment* [Ibid]. *Adopt* in the meaning of "assimilate" and Russian *адаптироваться* in the meaning of "subject to adaptation" have different meanings but belong to the same semantic field.

In addition, while researching this issue, observations about functional interferences were made. It will contribute to understand better the phenomenon of interference.

Functional interferences present miscorrespondence of meanings, but when comparing the Russian and English variants, the following logical and semantic connections are observed:

1. Causal-effect. Compare the meaning of the adjective *canicular* – "hot days (in July and August)" with the Russian *каникулярный* – a break in classes (in educational institutions; in some countries – also in the work of the parliament) on public holidays or in the summer. *We have a canicular summer, with T° sometimes over 40°C* [Ibid].

2. Based on the size. Compare *cabin* - hut with Russian *кабина* – a small room for special purposes. *My search for the perfect log cabin certainly did not lack clarity of purpose* [12].

3. By the commonality of functioning. Compare *catapult* - slingshot from Russian *катапульта* - 1. In ancient times: a device for throwing stones, barrels of burning resin, used in the siege of fortresses; 2. a device for accelerating the launch of an aircraft from the deck of a ship or other small take-off area; 3. a training device for practicing the ejection of pilots and cosmonauts. *The simplest catapult is an elastic band stretched between the fingers with a V-shaped sign (although some claim that the index and thumb have greater strength)* [Ibid.]; 4. based on the manufacturing process. Compare *fabric* – ткань, matter. From Russian *фабрика* – an industrial enterprise with a machine method of production. *You've*

brought your sewing machine, and now you need some fabric [12, 13, pp. 3-14].

Thus, the category of "false friends of the translator" reflects a complex and multifaceted phenomenon of interlingual asymmetry, in which against the background of the similarity of the plan of expression of lexemes, there is a discrepancy between their content plans. The semblance of shape is often mistaken for linguistic universals, and translation is carried out on tracing paper, without referring to a dictionary, which can lead to incorrect lexical transformation and distortion of meaning. In this regard, a detailed study of the problem of "false friends of the translator" in the framework of lexical transformations will help the translator to choose the most corresponding equivalent in terms of exposure to it numerous factors of culturological, linguistic, socio-historical and psychological plans, despite external similarities forms of tokens.

Conclusion

In conclusion, it should be noted that the category of "false friends of the translator" reflects a rather complex and multifaceted phenomenon of interlanguage asymmetry and in translation is manifested in the absence of unambiguous correspondences between the units of the target language and the original language at the lexical, grammatical, and pragmatic levels. Cross-language asymmetry is often the cause of translation errors. Therefore, a deep understanding of this phenomenon will provide the translator with the right choice of the equivalent.

This typology, based on the application of two plans for the description of language entities, will help in the further development of the foundations and principles for the study of such a phenomenon as "false friends of the translator".

This classification, which encompasses almost all types of relations that exist in the sphere of asymmetric dialexemes, however, devoids single basis necessary for the construction of any typology. Semantic principles (asymmetry of private and general meanings, specific and generic, ambiguity and uniqueness) are interspersed with stylistic (asymmetry of living and obsolete, general, and special, referring words to different stylistic registers) and structural (opposing words to phrases).

For the theory of translation and translation practice, there is a need of a different classification of interlanguage discrepancies, built on the same grounds as the typology of translation transformations of the text. Indeed, if the linguist clearly understands the essence of this or that asymmetric phenomenon, he can choose the most acceptable way to translate the corresponding unit of the source text.

References

1. Akulenko V. V. Russian-Russian and Russian-English dictionary of "False friends of the Translator". Moscow, 1969. Pp. 371-372.
2. New English-Russian dictionary / Muller V. K., Dashevskaya V. L., Kaplan V. A. and others. Moscow: Rus. yaz., 2001. 880 p.
3. Ozhegov S. I., Shvedova N. Yu. Explanatory dictionary of the Russian language. Moscow: A TEMP, 2007. 944 p.
4. Budagov R. A. On the new editions of the dictionaries of the type of "False friends". Ed. USSR ACADEMY OF SCIENCES. Ser. literature and language, 1970. Vol. 29, issue. 1. P. 65-68.
5. Gottlieb K. G. M. A Dictionary of false friends. M.: Rus. lang., 1985. 160 p.
6. Garbovsky N. K. Theory of Translation. Moscow: Moscow Publishing House. un-ta, 2004. 544 p.
7. Kuznetsova I. N. The theory of lexical interference (based on the material of the French

language): abstract of the Doctor of Philology, Moscow, 1998.

8. The Daily Telegraph. URL: <http://www.telegraph.co.uk>

9. The BBC. URL: <http://www.bbc.com>

10. The Daily Express. URL: <http://www.express.co.uk>

11. The Daily Mail. URL: <http://www.dailymail.co.uk/home/index.html>

12. The Guardian. URL: <http://www.theguardian.com/uk>

13. Gural S. K., Smokotin V. M. The language of world communication and linguistic and cultural globalization // Language and culture. 2014. № 1 (25). P. 4–13

Ж.М. Қалибаева, Ж.А. Жапарова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аударманың жалған (өтірік) достары тілдік ассиметрия диалексема түрінде табылу себептері

Аңдатпа. Мақалада тілдік ассиметрия құбылысы қарастырылады, ол аударма тілінің бірліктері мен фонетикалық ұқсастығына байланысты, тілдік бірліктерінің қате аудармасын меңзейді. Мақала авторлары ғалымдар жасаған бірнеше типологияны талдауда ұқсастық пен ұқсастық мәселесіне назар аударады. Ғалымдар ұсынған мына классификацияға жүгінеді: ресми кедергілер – жалпысөздік мағынасы жоқ сөздер; тіларалық паронимдер – формасы мен мағынасы бойынша ерекшеленетін, бірақ жиі анықталатын сөздер; тіларалық синонимдер және функционалды кедергілер. Мазмұн жоспары тұрғысынан тіларалық синонимдердің келесі ерекшеліктерін ажыратуға болады: бір мәндердегі сәйкестік және басқа тілдегі сәйкессіздік; бір тілдегі жалпы мағына, екіншісіндегі түрлік өзгешеліктер; шындықты берумен байланысты айырмашылықтар; стилистикалық сипаттамалардың айырмашылықтары; лексикалық үйлесімділіктегі өзгешеліктер. Өзге тілде берілу тұрғысынан кейбір синонимдерде теңсіздік, ал басқаларында ұғымдар көлемінің эквиваленттілігі байқалады. Соңғы топ - әртүрлі мағыналары бар, бірақ бір семантикалық өріске жататын сөздер. Бұл функционалды кедергілер келесі логикалық-семантикалық байланыстарды нақты көрсетеді: себеп-салдар, мөлшері, функционалдық ортақтығы, жасалу үдерісінің белгісі және т. б.

Түйін сөздер: аударма қателері; тілдік ассиметрия; ұқсастық; айқын сәйкестілік; типология.

Ж.М. Қалибаева, Ж.А. Жапарова

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Ложные друзья переводчика как ассиметричные диалексемы, причины возникновения

Аннотация. Рассматривается явление языковой ассиметрии, которое предполагает ошибочный перевод языковых единиц исходного языка из-за фонетического сходства с единицами переводящего языка. Авторы статьи обращаются к проблеме сходства и кажущейся идентичности при анализе нескольких типологий, разработанных учеными. Формальные интерференты – слова, не имеющие общих словарных значений; межъязыковые паронимы – слова, различающиеся и по форме, и по значению, но нередко отождествляемые; межъязыковые синонимы и функциональные интерференты. Разнообразие различий при анализе межъязыковых синонимов позволило выработать для

них собственную типологию на основе расхождения понятийного содержания с точки зрения планов содержания и выражения. С точки зрения плана содержания можно выделить следующие особенности межъязыковых синонимов: совпадение в одних значениях и несовпадение в других; родовое значение в одном языке, видовое – в другом; расхождения, связанные с передачей реалий; расхождения стилистических характеристик; различия в лексической сочетаемости. С точки зрения плана выражения заметны неравнозначность у одних синонимов и равнозначность объемов понятий – у других. Последняя группа – это слова, имеющие разные значения, но принадлежащие к одному семантическому полю. Данные функциональные интерференты четко проявляют следующие логико-семантические связи: причинно-следственные, по признаку размера, общности функционирования, признаку процесса изготовления и т.п.

Ключевые слова: переводческие ошибки; языковая асимметрия; сходство; кажущаяся идентичность; типология.

Список литературы

1. Акуленко В.В. «ложных друзьях переводчика» // Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика». М., 1969. С. 371–372.
2. Новый англо-русский словарь / Мюллер В.К., Дашевская В.Л., Каплан В.А. и др. М.: Рус. яз., 2001. 880 с.
3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: А ТЕМП, 2007. 944 с.
4. Будагов Р.А. О новых изданиях словарей типа «ложные друзья переводчика». Изд. АН СССР. Сер. литературы и языка, 1970. Т. 29, вып. 1. С. 65–68.
5. Готлиб К.Г. М. Словарь ложных друзей переводчика. М.: Рус. яз., 1985. 160 с.
6. Гарбовский Н.К. Теория перевода. М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. 544 с.
7. Кузнецова И.Н. Теория лексической интерференции (на материале французского языка) : автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1998.
8. The Daily Telegraph. URL: <http://www.telegraph.co.uk>
9. The BBC. URL: <http://www.bbc.com>
10. The Daily Express. URL: <http://www.express.co.uk>
11. The Daily Mail. URL: <http://www.dailymail.co.uk/home/index.html>
12. The Guardian. URL: <http://www.theguardian.com/uk>
13. Гураль С.К., Смокотин В.М. Язык всемирного общения и языковая и культурная глобализация // Язык и культура. 2014. № 1 (25). С. 4–13

Information about authors

Жапарова Асемжан Жапарқызы – к.э.н., «Шетел филологиясы және аударма ісі» кафедрасының доценті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Қалибаева Мереке Жеңісқызы – шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Zhaparova Asemzhan. Zhaparkyzy - PhD, Associate Professor of the Department of Foreign Philology and Translation Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Kalibaeva Mereke Zheniskyzy - Master student of the Department of Foreign Philology and Translation Studies, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Редактор: Дихан Қамзабекұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.
- 2022. - 1 (138). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 173-б.
Шартты б.т. - 10,6 Таралымы - 15 дана
Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
баспасында басылды